

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б. М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г. Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О. Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секретар); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України;; В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А. Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет; ☎ (38044) 234 1057
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22 березня 2012 року (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Адамська І. Історія українських земель IX–XIV століть на сторінках "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца".....	4
Антонюк С., Антонюк О. Європейська інтеграція в зовнішній політиці Республіки Польща в 1989–2004 роках.....	7
Гончар Б., Семеніст І. Політика адміністрації Дж. Буша стосовно американсько-японського союзу безпеки (1988–1992 рр.).....	10
Городня Н. Політика КНР в Південно-Східній Азії (друга половина XX – початок XXI століття).....	15
Зубко А. Походження давньоруської гривні.....	19
Комаренко О., Гончар Ю., Сайчук М. США – СРСР: енергетичне протистояння (1982–1984).....	23
Кравченко І. Сторінка з історії київського храмубудівництва початку XX століття.....	26
Купчик О. Про підготовчий факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1960–1965 роки).....	28
Лагунова О. Традиції полювання в Україні в архівній спадщині Аг. Кримського.....	32
Машевський О. Дипломатична боротьба між країнами Антанти за "Османську спадщину" в 1914–1916 роках	
Мотрук С. Євроатлантичний вектор зовнішньої політики Чеської республіки: становлення та реалізація.....	38
Ніколасва Н. Проведення європейського з'їзду монархів у Луцьку в січні 1429 року.....	42
Орлова Т. Скандинавські країни: втілення "лівої" ідеї у королівствах.....	46
Патриляк І., Хомутенко А. Дослідження з історії Києва, опубліковані вченими Імператорського університету святого Володимира на сторінках часопису "Киевская старина".....	49
Садикова В. Переговори М. Тетчер та М. Горбачова в середині – другій половині 1980-х років.....	52
Скляренко О. Вплив кубинського лоббі на зовнішню та внутрішню політику США (1960-і рр. – поч. XXI ст.).....	55
Шуфрич Н. Діяльність графа Б. С. Тишкевича (1849–1939) у київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості.....	57

CONTENTS

Adamska I. The 9 th-14 th century history of the Ukrainian lands on the pages of "Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa".....	4
Antonjuk S., Antonjuk A. European integration in the Polish foreign policy in 1989-2004.	7
Gonchar B., Semenist I. G. Bush administration policy on US-Japan security alliance (1988-1992).....	10
Gorodnia N. China's policy in Southeast Asia (second half of the twentieth century – early twenty first century).....	15
Zubko A. The origin of the Old Ruccian hryvnia.....	19
Komarenko O., Gonchar Yu., Saichuk M. USA – USSR: Power Opposition (1982-1984).....	23
Kravchenko I. Page history Kiev hramobudivnytstva early twentieth century.....	26
Kupchyk O. About Preparatory faculty of Kyiv State Taras Grygorovych Shevchenko University in 1960 – 1965.....	28
Lagunova O. Traditions of hunting in Ukraine in A. Krymskyi archival heritage	32
Mashevskiy O. The diplomatic struggle between the Entente countries for the Ottoman inheritance in 1914-1916 pp.	35
Motruk S. Euro-atlantic vector of foreign policy of the Czech republik: becoming and realization.....	38
Nikolaeva N. The Congress of European monarchs in Lutsk in 1429	42
Orlova T. Scandinavian countries: implementation of the "left" idea in kingdoms	46
Patrylak I., Khomutenko A. Research on the history of Kyiv, published by scientists of the Imperial University of St. Vladimir in the pages of the magazine "Kievan Antiquity".....	49
Sadykova V. The negotiations of M. Thatcher and M. Gorbachev in the middle – at the second part of 1980's.....	52
Skliarenko O. Cuban lobby's influence on foreign and domestic policy of the USA (1960s – early XXI century).....	55
Shufrich N. The Activity of Count B.S. Tyshekevich (1849-1939) in Kyiv Agricultural Society and Agricultural Industry.....	57

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІХ–ХІV СТОЛІТЬ
НА СТОРІНКАХ "ЧТЕНИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА"**

У статті розглянуто видавничу діяльність Історичного товариства Нестора-літописця та проаналізовано погляди його членів на історію українських земель часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

The article depicts the Nestor Chronicler Historical Society's publishing and analyses views of its members on the history of Ukrainian lands in the period of Kyivan Rus and Halych-Volhynia principality.

Друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст. були важливим етапом розвитку краєзнавчих студій в галузі історії. Започатковані та поширювані окремими вченими, поступово вони ставали метою дослідження цілих інституцій. Важливим центром регіоналістики в Києві було Історичне товариство Нестора-літописця, організоване у 1872 р. З 1874 р. воно почало діяти при Університеті Св. Володимира, згуртовуючи в своїх лавах провідних дослідників того часу, зокрема В.Б. Антоновича, М.Ф. Владиславського-Буданова, В.С. Іконнікова, О.О. Котляревського, П.О. Лашкарева, В.І. Модестова, Ф.Я. Фортинського та багатьох інших. Щороку до нього долучалися нові члени і товариство стало одним з найбільших науково-історичних організацій Російської імперії. У 1904 р. його навіть включили до "Справочной книги ученых обществ и учреждений", яку склали у бібліотеці Конгресу США [57].

Підводити підсумки діяльності товариства почали вже самі його члени та сучасники, а саме М.П. Дашкевич [14], Л.І. Нестроєв [51]. У 1920-х роках про довоєнний період розвитку товариства писав І.П.Житецький [21]. Організацію та діяльність товариства вивчав історик української діаспори С.П.Наріжний [49].

Сучасні українські дослідники в основному розкривали організаційні засади, основні етапи та напрями діяльності товариства [27; 28; 70]. Окрім цього, М.П. Колесник звернув увагу на його вклад в археографію та розвиток історичної науки України [26; 29]. Наукові дослідження з історії козацтва та соціально-економічної історії Наддніпрянщини ХVІІ–ХІХ ст. опрацювала О.З. Медалієва [48]. Аналізу досліджень товариства з історії Росії періоду Московської держави та імперії присвятив свою працю Л.В. Губицький [12]. Пам'яткоохоронну роботу ІТНЛ вивчала Л.Д. Федорова [72]. Проте, дослідження з історії українських земель ІХ–ХІV ст., які здійснювалися членами товариства та висвітлювалися на сторінках його збірника праць, залишаються недостатньо опрацьованими та систематизованими. Період існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства є одним з найважливіших в історії розвитку державності на землях сучасної України та формуванні української нації. Тому завданням даної статті є визначення місця "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца" в діяльності товариства та їх значення для розвитку історичної науки, розгляд загальної тематики досліджень, виділення та аналіз ключових проблеми історії українських земель ІХ–ХІV ст., представлених у збірнику.

Головним видом діяльності товариства було проведення засідань, на яких обговорювалися підготовлені учасниками наукові доповіді. Але метою товариства був не тільки розгляд висунутих дослідниками проблем у колі присутніх, але й сприяння "...розповсюдженню точних історичних знань..." [71]. Вже у 1874 р. секретар І.П. Хрущов підняв питання про необхідність створення друкованого органу – Листка Товариства Нестора літописця, в якому б розміщалися протоколи, витяги з доповідей та невеликі повідомлення, короткі бібліографічні відомості, питання, які підіймалися спеціалістами,

відомості про археологічні знахідки. Він мав виходити щомісяця. Проте, незважаючи на підтримку членами товариства цієї ідеї, видання зазначеного Листка відбувалося через відсутність коштів[58]. На початку 1876 р. Рада товариства запропонувала видати збірку статей у додатку до "Университетских известий", проте і цей проект не вдався[14].

Лише у вересні 1877 р., коли товариство мало в своєму розрахунку більше 400 руб. членських внесків та пожертв, повернувшись до обговорення питання про видання окремої збірки праць [58]. Друкований орган товариства – "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца", почав виходити з 1879 р. Проте наступну книгу опублікували тільки в 1888 р. У 1889 р. товариство почало отримувати щорічну допомогу з державної казни на видання у розмірі 800 руб[56]. Тільки з цього часу збірка стала періодичною і видавалася до 1914 р. Головою товариства, М.Ф.Владимирським-Будановим, було запропоновано план видання "Чтений", який передбачав формування однієї або двох книг щороку, кожна з яких складалася з трьох відділів. Відбір матеріалів до збірки здійснювала редакційна комісія, яка мала надавати перевагу "дослідженням і матеріалам, що безпосередньо стосувалися російської історії, і особливо історії південно-руської"[20]. У жовтні 1889 р. цей проект було затверджено на засіданні товариства.

Наклад видань становив від 200 до 600 екземплярів[54; 65; 69], хоча правилами видавничої діяльності товариства передбачався випуск 400 екземплярів[59]. Згідно зі статуту ІТНЛ, кожний його почесний член, а також ті з дійсних, хто регулярно сплачував внески, безкоштовно отримували примірники "Чтений" [14; 24; 66]. Враховуючи, що чисельність почесних та дійсних членів товариства постійно збільшувалася та охоплювала представників різних міст і майже всіх університетів Російської імперії, відомості про основні результати проведених досліджень розповсюджувалися в науковому середовищі країни. До того ж, вже у першому виданні зазначалося, що придбати збірку можна не тільки у Києві, але й у Санкт-Петербурзі. Хоча у Києві основним місцем її продажу була редакція "Университетских известий", а з 1890-х років – саме товариство в особі його бібліотекаря І.М.Каманіна. Для заохочення книжкових магазинів розповсюджувати збірку, їм надавали 25% знижки при закупівлі книг "Чтений". Значно сприяла розповсюдженню збірки організація поштової пересилки. Окрім цього, зорганізувавши регулярне видання своїх праць, товариство почало здійснювати обмін ними з різними історичними установами та організаціями, надсилати їх до бібліотек [7; 18; 55; 67]. Це також сприяло популяризації результатів його діяльності.

З загальної кількості опублікованих в "Чтениях" матеріалів більшість, як і передбачалося, стосувалася саме українських земель. При цьому близько 15% всіх публікацій було присвячено вивченню їх становища та розвитку саме в ІХ–ХІV ст.ст. В збірнику розміщалися не тільки доповіді учасників засідань з певних історичних проблем та дискусії щодо них, але й історіографічний та бібліографічний огляд тогочасної літератури, повід-

омлення про проведення та результати археологічних, історико-краєзнавчих, топографічних досліджень, нові, знайдені та опрацьовані членами товариства, джерела. Підвищений інтерес до критики останніх характерний був для позитивізму, який переважав у тогочасній науці.

Одним з найбільш проблемних питань історії, яке підіймалося на сторінках "Чтений", було походження назви "Русь" [23; 30; 61]. Найбільш популярною була скандинавська теорія. Проте члени товариства наводили докази на користь концепції її грецької та слов'янської генези, відкидаючи при цьому германську. Дискусійним залишалося й походження імені Олег [61], якому, на відміни від інших імен перших руських князів – скандинавських, приписували слов'янські корені.

Досліджуючи історію українських земель часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, члени товариства приділяли увагу формуванню суспільного ладу, аналізували існуючі правові норми. На сторінках "Чтений" висвітлювалися питання співвідношення сил князя та віче наприкінці XI – першій половині XIV ст. Посилення князівської влади та відсунення віча на другий план у Сіверській землі вже у XII ст. відзначав М.П. Істомін [25]. Характеристику влади князя та віче у Чернігово-Сіверському князівстві дав також Д.І. Багалій [2], вбачаючи поштовх до зміни співвідношення їх сил та укріпленні позицій общини в татарські навалі. Останній великого значення у формуванні суспільного ладу надавав і М.П. Дашкевич [17], який прийшов до висновку про посилення позиції князя в XIII–XIV ст. у західній частині південної Русі та ріст впливу общини на східній, підконтрольній татарам, території, що він розглядав як передумову формування козацтва.

Інтерес членів товариства до князівської влади проявився й у проведенні біографічних досліджень. Звідки походила княгиня Ольга – з болгарського Плескова чи руського Пскова, вивчав І.І. Малишевський [43]. Про Володимира писав А.М. Лобода [41], критикуючи відомості літописів та білин про одруження князя з Рогнедою. Постає Юрія II та його прихід до влади досліджував І.А. Линниченко [40]. Він також зазначав, що вже у першій чверті XIV ст. слово Малоросія почало використовуватися щодо Галіції.

Поряд з дослідженням функціонування державних інституцій, з'являвся й аналіз правових норм. Важливе місце займав розбір положень Руської Правди. Ставлячи за мету "реставрацію справжніх рис та тлумачення істинного змісту давньоруських пам'ятників", Г.М. Барац вивчав способи доказу провини, відзначаючи наявність у "Законі Судному" запозичень з Мойсеєво-талмудичного права [4; 5]. Значення окремих термінів Руської Правди, зокрема "село", "верфь", "закупи", досліджував М.М. Ясинський [76; 77]. Він також відзначав спорідненість Руської Правди та Литовського Статуту. На думку П.В. Голубовського Руська Правда являла собою кодекс звичаєвого руського-слов'янського права [10]. Вчений відзначав можливість браку окремих законоположень в існуючих її списках та представляв евенуальні варіанти доповнення.

Враховуючи велике значення релігії у державному житті та повсякденні населення, члени товариства активно досліджували церковну проблематику, виділяючи такі проблеми як хрещення Володимира та Русі, перебування в Києві митрополита Михаїла, історія православних святинь, розповсюдження інших релігій на Русі.

Найбільше уваги приділяли першій проблемі. Цьому сприяла 900 річниця хрещення Русі, яку відсвяткували у 1888 р. У випущеній в тому ж році книзі "Чтений" весь другий розділ був присвячений цій події [6; 63; 73]. Його також опублікували окремо у вигляді брошури. В розділі

розмістили статті О.І. Соболевського, М.М. Бережкова та Ф.Я. Фортинського щодо року хрещення Володимира та його діяльності, а також пам'ятки давньо-руської літератури, присвячені Володимиру, та коментарі до них. У полеміку з О.І. Соболевським вступив В.З. Завитневич [22; 62], відносячи хрещення Володимира до 987 р. Дискусія вчених продовжилася на сторінках журналу міністерства народної освіти.

Зацікавила дослідників гіпотеза про перебування в Києві за часів Володимира митрополита Михаїла, мощі якого зберігалися у Києво-Печерській лаврі. Вчені О.С. Павлов та П.Г. Лебединцев зійшлися на думці про неможливість цього, а першим митрополитом визнали Леона [33; 35; 52].

Враховуючи інтерес членів товариства до історико-краєзнавчих досліджень, вивчалася й історія окремих православних святинь. Зокрема, П.Г. Лебединцев намагався визначити місце розташування та прослідкувати розвиток Дмитрівського монастиря в Києві [32]. І.І. Малишевський здійснив всебічне дослідження церкви та ікони св. Богородиці під назвою "Пірогощі" [45], а О.І. Левицький займався історією храму св. Іоанна Богослова в Луцьку [36].

Окрім розповсюдження греко-християнської віри на Русі, дослідників цікавило й поширення римської церкви. Діяльності латинських проповідників на території Русі в X–XI ст. присвячено дослідження О.Д. Воронова [9]. Автор приходив до висновку про низький рівень їх впливу, а через це й про відсутність значної боротьби між православ'ям і католицизмом. Відкриття та функціонування латинських храмів у Києві в XIII–XIX ст. дослідив А.В. Стороженко [68]. При цьому особливу увагу автор приділив саме ранньому періоду, який був найбільш дискусійним, зазначаючи наявність дерев'яного католицького храму ще до 1240 р. В окрему проблему І.І. Малишевський виділив "іудейську пропаганду" в X–XII ст. [47]. Аналізуючи діяльність євреїв та їх взаємини з Володимиром, автор зазначав відсутність впливу цього віровчення на князя та пояснював певних інтерес лише метою припинення розповсюдження як цієї, так й інших небажаних релігійних течій у Києві.

Поряд з вивченням духовного розвитку суспільства, з'являються праці присвячені стану культури. Враховуючи підвищений інтерес дослідників до джерелознавчих студій, активно опрацьовувалися пам'ятки писемності з метою дослідження розвитку останньої. Загальний огляд рукописів XI–XVII ст. здійснив П.В. Владимиров [8], зазначивши особливості мови та правопису кожного з них, історико-літературну цінність творів. У пам'ятках писемності XI–XIV ст. південно-західної Русі автор вирізняв київські, галицько-волинські та західно-руські особливості. Дослідники вивчали й окремі пам'ятки писемності. Мовний аналіз двох Євангелій другої половини XIII ст. з південної Галичини та Молдавії чи Буковини здійснив О.І. Соболевський [64], зазначаючи, що перше написано церковно-слов'янською мовою руського ізводу, а друге – середньо-болгарського.

Висвітлювали на сторінках "Чтений" історію давніх літературних пам'яток. Особливу увагу приділяли "Слову о полку Игореве". Найбільш дискусійним питанням було походження твору [1; 46]. Окрім цього визначали іноземний вплив на нього [19], значення поеми [50]. Ще один твір – "Служба святим мученикам Борису і Глібу", який відносили до давньо-ліричної поезії, проаналізував П.В. Голубовський [11]. Вивчалася також середньовічна історична література, зокрема літописи та їх складові – сказання і повісті, які зображували історію руського народу [3; 74].

Стародавні рукописи досліджувалися не тільки як пам'ятки писемності, але й як витвори мистецтва. Художнє оформлення "Изборника" Святослава та Київського псалтиря XI ст. проаналізував Г.Г. Павлуцький [53], звертаючи увагу на існування зображень триголових храмів.

Підґрунтям для вивчення архітектури та мистецтва були історико-краєзнавчі дослідження. Збираючи дані щодо існуючих пам'яток давнини, члени товариства виявляли особливості будівництва та оздоблення церков. Так, П.О. Лашкарев дослідив Предтечинську церкву, добудовану до великої лаврської церкви, та Троїцько-Кирилівську церкву Києва, П.Г.Лебединцев показав походження передалтарних іконостасів на прикладі Софійського храму Києва та доводив їх відсутність до XVI ст. [31; 34]. Біля с.Бакота Ушицького повіту В.Б. Антонович займався розкопками скального монастиря та печерного храму XIV ст. [60]

Звертали увагу члени товариства й на народну творчість. Дослідники визначали походження билин, аналізували їх зміст [13; 42]. На одне із засідань було навіть запрошено відомого оповідача – Трофима Рябініна.

Вписуючи історію українських земель у світову історію, дослідники активно вивчали проблеми міжнародних відносин. В їх працях є аналіз різних аспектів зовнішньої політики – військових дій, династичних зв'язків, дипломатичних контактів, економічних та культурних взаємин. Значне місце на сторінках "Чтений" займали дослідження, присвячені русько-польським контактам, що опрацьовував І.А. Линниченко [37; 38]. Він розглянув походи Болеслава Хороброго на Київ, розцінюючи їх як допомогу родичу, а не як дії завойовника. Той же автор простежив за літописами відомі польсько-руські шлюбні союзи у зв'язку з історичними подіями, що їх спонукали, та визнав менше їх історичне значення ніж у західній Європі. Оцінюючи економічні та культурні взаємини Русі та Польщі, І.А. Линниченко прийшов до висновку, що "Русь не тільки не піддавалась культурному впливу Польщі, як країна порівняно більш культурна, але й сама впливала на Польщу в торгівлі, промисловості, архітектурі, живописі та карбуванні монет, будучи посередником між нею та Візантією" [39].

Досліджувалися й взаємини з іншими країнами. Зв'язки Данила Галицького з Римом вивчав М.П. Дашкевич [16], підкреслюючи ініціативу Апостольської Столиці та виважену позицію руського князя. Вчений розглядав взаємини південно-західної Русі з Тевтонським орденом у XIII–XIV ст. [15], зокрема переговорів щодо Ятвяжської землі. Економічні зв'язки Русі із західними, східними та північними країнами у X–XIII ст. розглянув А.Шеленговський у праці, присвяченій річним шляхам сполучення, зокрема дніпровському шляху [75]. Опрацюванням відомостей щодо шлюбних союзів руських княжих родів з іноземними у X–XIII ст. займався І.І. Малишевський [44], який вбачав у них відбиток національного, політичного, віросповідного та культурного ставлення Русі до інших націй та країн. Автор підкреслював значну кількість на початку союзів зі скандинавськими родами та цим доводив скандинавське походження руських князів.

Отже, одним з головних видів діяльності товариства було видання друкованого органу – "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца", з метою поширення історичних знань та залучення до обговорення актуальних історичних проблем українських земель якнайширшого кола дослідників. Важливе місце на сторінках збірки займали питання давньої української історії. Члени товариства звертали увагу на такі її аспекти як походження назви "Русь", формування суспільного ладу у IX–XIV ст., розвиток права, культури, стан між-

народних відносин. Значний інтерес вчених викликали проблеми церковної історії, що було пов'язане із святкуванням 900-річчя хрещення Русі. Аналіз зазначених проблем здійснювали із залученням нових джерел, які стосувалися південоруської території. В дослідженнях відображалися регіональні особливості історичного процесу або навіть його самотність, що стимулювало розвиток національної свідомості українців.

1.Багалій Д.И. "Слово о полку Игореве", как литературный памятник Северной земли / Д.И.Багалій // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі - ЧИОНЛ). – 1888. – Кн. 2. – С. 160-162.
2.Багалій Д.И. Из истории внутренних отношений Северной земли. Князь и вече в Северной земле в удельный период / Д.И.Багалій // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 149-150. 3.Барац Г.М. Еврейские источники для летописных сказаний о св. Владимире и Рогнеде / Г.М.Барац // ЧИОНЛ. – 1907. – Кн. 20. – С. 53-55. 4.Барац Г.М. О мнимом Суде Божиим и о суде 12 мужей по Русской Правде и по Закону Судному / Г.М.Барац // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – С. 84. 5.Барац Г.М. О судебных доказательствах по Русской Правде / Г.М.Барац // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – С. 74. 6.Бережков М.Н. Святой Владимир – строитель городов / М.Н.Бережков // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 69-91. 7.Благодарность за присланную 2-ю книгу "ЧИОНЛ" – Институт рукопису Национальної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.8, од.зб. 3133, 1 арк. 8.Владимиров П.В. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст. / П.В.Владимиров. // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – С. 101-139. 9.Воронов А.Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X и XI веках / А.Д.Воронов // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С. 1-21. 10.Голубовский П.В. Интересный юридический обычай конца XI-го века / П.В.Голубовский // ЧИОНЛ. – 1907. – Кн. 20. – С. 38. 11.Голубовский П.В. Служба свв. Мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минеи 1547-1579 гг. / П.В.Голубовский // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14. – С. 125-164. 12.Губицкий Л.В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Несора-літописця (1872-1931 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с. 13.Дашкевич Н.П. Былины об Алеше Поповиче и о том, как перевелись богатыри на святой Руси / Н.П.Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 3. – С.1-62. 14.Дашкевич Н.П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январю 1898 г. // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – Отд. I. – С. 17-98. 15.Дашкевич Н.П. О взаимных отношениях юго-западной Руси и немецкого ордена половины XIII в. / Н.П.Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 136. 16.Дашкевич Н.П. О начале сношений Данила Галицкого с Римом / Н.П.Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 180. 17.Дашкевич Н.П. Общественный строй южной Руси во 2-й половине XIII и первой половине XIV веков / Н.П.Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С. 306-307. 18.Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – Отд. I. – С. 7. 19.Дашкевич Н.П. Опыт указания параллелей к "Глачу Ярославны" / Н.П.Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1907. – Кн.20. – С. 50-52. 20.Доклад М.Ф.Владимирского-Буданова – ІР НБУВ, ф.8, од.зб. 3175, арк. 1-3. 21.Житецкий И. Заходи коло організації історичного товариства в Києві / І. Житецький // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 23-30. 22.Завитневич В.З. Возражение на сообщение А.И.Соболевского / В.З.Завитневич // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн.3. – С. 5-9. 23.Завитневич В.З. К вопросу об имени "Русь" / В.С.Завитневич // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – С. 18-21. 24.Извещение об избрании В.Е. Данилевича в действительные члены – ІР НБУВ, ф.29, од.зб. 613-627. 25.Истомин М.П. О князьях Ольговичах (Всеволоде и Игоре) / М.П.Истомин // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 136, 152-153. 26.Колесник М.П. Вклад Исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Д, 1990. – С. 123-129. 27.Колесник М.П. Историческое общество Нестора-летописца 1872-1931 (Историографический очерк): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1990. – 17 с. 28.Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872-1931 pp.) / М.П. Колесник // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 50-56. 29.Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28-37. 30.Кулаковский Ю.А. Новая теория происхождения "Руси" / Ю.А.Кулаковский // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – С. 68-69. 31.Лашкарев П.А. О древних киевских постройках / П.А.Лашкарев // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 266-267. 32.Лебединцев П.Г. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве вел. Кн. Изяславом Ярославичем, его судьба и местность / П.Г.Лебединцев // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С. 28-36. 33.Лебединцев П.Г. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле / П.Г.Лебединцев // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 10. – С. 3. 34.Лебединцев П.Г. О древностях Софийского храма в Киеве / П.Г.Лебединцев // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С. 274-275. 35.Лебединцев П.Г. Примечания к "Догадке" А.С.Павлова / П.Г.Лебединцев // ЧИОНЛ. – 1897. – Кн.11. – С.27. 36.Левуцкий О.И. История одного древнего Волынского храма / О.И.Левуцкий // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн.17. – С. 74. 37.Линниченко И.А. О браках русского княжеского дома с польским / И.А.Линниченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 180-181. 38.Линниченко И.А. О походе Болеслава Храброго в Русь / И.А.Линниченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 175. 39.Линниченко И.А.

Об экономических и культурных отношениях Руси и Польши до половины XIV в. / И.А.Линниченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 214. 40. *Линниченко И.А.* Юрий II, последний князь Малой Руси / И.А.Линниченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 206-207. 41. *Лобода А.М.* Життя кн. Владимира по летописным и былевым данным / А.М.Лобода // ЧИОНЛ. – 1904. – Кн. 18. – С. 18. 42. *Лобода А.М.* Русские былины в их прошлом и настоящем / А.М.Лобода // ЧИОНЛ. – 1902. – Кн. 16. Вып. 4. – С. 30-37. 43. *Малышевский И.И.* Новое летописное известие о происхождении Ольги св. / И.И.Малышевский // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн.3. – С. 26-27. 44. *Малышевский И.И.* О брачных союзах древне-русских княжеских фамилий с иностранными владельческими домами с X до половины XIII в. / И.И.Малышевский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 142. 45. *Малышевский И.И.* О церкви и иконе св. Богородицы под названием "Пирогощи" / И.И.Малышевский // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн.5. – С. 113-133. 46. *Малышевский И.И.* Об отечестве автора "Слово о полку Игореве" / И.И.Малышевский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 107. 47. *Малышевский И.И.* Русские известия о евреях в Киеве и в южной Руси в X-XII вв. / И.И.Малышевский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 20-24, 49-53. 48. *Медальева О.З.* Роль университетский историчних научных товариств України в українському національному відродженні (остатня третина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – 20 с. 49. *Наріжний С.* Историчне товариство Нестора Літописця в Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1975. – № 1-2. – С. 29-44; № 3-4. – С. 43-60; 1976. – № 1-4. – С. 57-70. 50. *Науменко В.П.* По поводу столетия открытия "Слова о полку Игореве" / В.П.Науменко // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн.10. – С. 45. 51. *Нестров Л.И.* Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873-1890) / Л.И.Нестров // Историческое обозрение. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 114-132. 52. *Павлов А.С.* Догадка о происхождении древне-русского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином / А.С.Павлов // ЧИОНЛ. – 1897. – Кн. 11. – С. 22-27. 53. *Павлуцкий Г.Г.* Изображение храма в древнейших южно-русских миниатюрах / Г.Г.Павлуцкий // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн.19. – С. 4-5. 54. Переписка по поводу издания "ЧИОНЛ" и согласование их стоимости – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3167-3169, арк. 1. 55. Письмо с просьбой об обмене изданиями – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3163-3164, 2 арк. 56. Просьба о выдаче денег – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3112, арк. 1. 57. Просьба сообщить краткие сведения об Историческом

обществе Нестора-летописца – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3134, арк. 1-2. 58. Сведения о заседаниях Исторического общества летописца Нестора в 1873-77 гг. // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С. 274. 59. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – С. 13. 60. *Сецинский Е.И.* Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г. / Е.И.Сецинский // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн.17. – С.34-35. 61. *Соболевский А.И.* Археологические заметки / А.И.Соболевский // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – С. 1-2. 62. *Соболевский А.И.* В каком году было крещение Руси? / А.И.Соболевский // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн.3. – С. 4-5. 63. *Соболевский А.И.* Год крещения св. Владимира / А.И.Соболевский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 1-6. 64. *Соболевский А.И.* Две замечательные рукописи XIII в. / А.И.Соболевский // ЧИОНЛ. – 1897. – Кн.12. – С. 3-11. 65. Соглашение о принятии в печать – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3107, арк. 1. 66. Сопроводительное письмо – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3110, 1 арк. 67. Сопроводительное письмо к журналу "Киевская старина" – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3160-3161, 2 арк. 68. *Стороженко А.В.* О существовании в Киеве латинских храмов / А.В.Стороженко // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн.19. – С. 16. 69. Счет за напечатание – IP НБУВ, ф.8, од.зб. 3166, арк.1. 70. *Ульяновский В.И.* Неизданный 25-й том і покажчик "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца" / В.И.Ульяновский // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1990. – С. 370-74. 71. Устав Исторического общества Нестора-летописца // ЧИОНЛ. – 1893. – Кн. 8. – С.19. 72. *Федорова Л.Д.* Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони пам'яток історії та культури (1870-і – початок 1900-х рр.) / Л.Д.Федорова // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 65-86. 73. *Фортинский Ф.Ф.* Крещение князя Владимира и Руси по западным известиям / Ф.Ф.Фортинский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С. 93-128. 74. *Хрущов И.П.* Сказание о Васильке Ростиславиче / И.П.Хрущов // ЧИОНЛ. – 1979. – Кн.1. – С. 44-62. 75. *Шеленговский А.* Речные пути сообщения в древней Руси / А.Шеленговский // ЧИОНЛ. – 1909. – Кн.21. – С. 4-5. 76. *Ясинский М.Н.* Кто такие закупы Русской Правды и памятников западно-русского права? / М.Н.Ясинский // ЧИОНЛ. – 1904. – Кн. 18. – С. 43. 77. *Ясинский М.Н.* Что представляет собой "село" и "вервь" Русской Правды / М.Н.Ясинский // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – С. 31.

Надійшла до редколегії 17.02.12

С. Антонюк, канд. іст. наук, проф., О. Антонюк, канд. іст. наук, доц.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В 1989-2004 РОКАХ

Стаття присвячена проблемі європейської інтеграції в зовнішній політиці Республіки Польща в 1989–2004 рр.

The article is devoted to the problem of European integration in the Polish foreign policy in 1989-2004.

Актуальність теми полягає в тому, що вивчення польського досвіду інтеграції в європейській структури становить особливий інтерес для України. Дослідження процесу реалізації Польщею стратегії вступу до Європейського Союзу (ЄС) є одним із нагальних завдань для сучасної української історичної науки. Це обумовлюється низкою чинників: спільна історична спадщина, близькість географічних кордонів, безпосереднє наближення до України кордонів НАТО і ЄС, проголошення офіційним Києвом "європейського вибору" його інтересів у європейських і євроатлантичних структурах.

Метою нашої статті є показ історичного процесу входу Польщі до Європейського Союзу в контексті геополітичних змін у 1989-2004 рр., а також визначення основних етапів інтеграції, їх особливостей та характерних рис.

Історіографія проблеми представлена значним масивом наукової літератури, яка, у переважній більшості, висвітлює зовнішню політику Польщі після повалення комуністичного режиму. Визначена проблема ґрунтовно розроблена польськими істориками Я. Барчем [1], Р. Кужняром і К. Щепаником [2], а також А. Хвальбою [3].

Зазначимо, що у вітчизняній історіографії фактично відсутні ґрунтовні праці з проблеми. Глибокий аналіз історії й сучасного стану процесу європейської інтеграції зроблено в працях українських істориків і політологів-міжнародників В.В. Копійки та Т.І. Шинкаренка [4] та в колективному дослідженні львівських науковців "Світова та європейська інтеграція" (за заг. ред. Я.І. Малика).

Проблема європейської інтеграції європейської інтеграції Польщі досліджувалася також у кандидатській дисертації Н.М. Чорної [5].

Окремі аспекти проблеми європейської інтеграції Польщі розглядалися в контексті розвитку польсько-українських відносин у працях Д. Васильєвої, В. Гевко, Т. Герасимчук, Д. Горуна, Г. Зеленько, Л. Чекаленко.

Зі змінами політичного обличчя Польщі після виборів 4 червня 1989 р. змінилися також пріоритети польської зовнішньої політики. Новий демократичний уряд Польщі почав проявляти зацікавленість у тісних зв'язках із країнами євроатлантичної спільноти, хоча дипломатичні відносини з Європейськими Співтовариствами були встановлені ще у вересні 1988 р. Оскільки спочатку виразно не демонструвався намір вступу Польщі до НАТО, тому прагнення до членства в Європейських Співтовариствах підкреслювався з повною відвертістю.

У липні 1989 р. Польща встановлює дипломатичне представництво в Європейських Співтовариствах. Участь в інтеграційних процесах Західної Європи стала для Польщі стратегічною ціллю.

Першим кроком у цьому напрямку було підписання новим урядом Польщі 19 вересня 1989 р. угоди щодо торгівлі та торговельно-економічної співпраці з Європейським Економічним Співтовариством (ЄЕС). В угоді обидві сторони зазначили необхідність надати нового імпульсу торговельним та економічним відносинам [6, s. 209]. Необхідно підкреслити, що демократичний уряд Республіки Польща розглядав економічну співпрацю не тільки під кутом економічної вигоди, але й як важливий крок у напрямку повного членства в Європейських Співтовариствах.

У пошуку можливості зближення з Європейськими Співтовариствами перший польський демократичний

уряд виступив на початку 1990 р. з оригінальною пропозицією щодо створення Постійної Ради із співпраці, завданням якої була б підтримка політичного діалогу між усіма європейськими державами та пошук найоптимальнішого шляху співпраці. Йшлося про те, що більшість економічних, військових і політичних структур була сконцентрована або в Західній, або в Східній Європі та були елементом, який розділяв континент.

Польська ініціатива передбачала створення структури, яка б змогла об'єднати всю Європу. Вона була подібною до ідеї тодішнього Президента Франції Франсуа Міттерана щодо створення європейської конфедерації [7, s. 12]. Зазначимо, що ні польська, ні французька ініціативи не дістали широкої підтримки європейських держав.

Пригадаємо, що в 1988 р. під час підготовки угоди щодо торгівлі та торговельно-економічної співпраці з ЄЕС тодішній польський уряд прагнув розпочати переговори з метою майбутнього об'єднання, хоча на той час не було для цього належних умов.

І тільки формування нового не комуністичного уряду в Польщі створили внутрішні і зовнішні умови, що сприяли розвитку цієї ініціативи. Під час промови в Європейському Парламенті 1 лютого 1990 р. Прем'єр-міністр Тадеуш Мазовецький заявив про зацікавленість уряду Республіки Польща в тому, щоб у сприятливий для обох сторін момент розпочати процедуру зближення з Європейськими Співтовариствами. Прем'єр зазначив, що перебіг цього процесу не повинен завадити відносинам Польщі з іншими державами Центральної Європи та з СРСР [8, s. 31].

Саме тому, 19 травня 1990 р. польський уряд виступив із офіційною заявою про початок переговорів щодо вступу Польщі до Європейських Співтовариств. Одночасно для цього в апараті Ради Міністрів була створена посада уповноваженого представника уряду щодо європейської інтеграції та іноземної допомоги.

21 червня 1990 р. польський уряд представив в Брюсселі Меморандум, в якому були представлені засади зближення Польщі з Європейським Економічним Співтовариством [9, s. 91 – 92].

Перший тур переговорів між Польщею та Європейськими Співтовариствами з питання підписання Європейської угоди про співдружність розпочався 22 грудня 1990 р. у Брюсселі. Переговори щодо Угоди про співдружність тривали 11 місяців і завершилися 22 листопада 1991 р. парафуванням проекту документу про зближення. Найбільший супротив просуванню Польщі в Європейські Співтовариства відчувався з боку Іспанії, Португалії, Ірландії та Греції. Вони побоювалися конкуренції в економічній сфері, а також появи ще одного претендента на фінансову підтримку з загального бюджету європейських країн.

Європейська угода про співдружність між Республікою Польща та Європейськими Співтовариствами була підписана 16 грудня 1991 р. Головні цілі цього документу викладені в першому розділі, в якому йшлося про встановлення відповідних засад проведення політичного діалогу, розвиток гармонійних економічних і торговельних відносин між Польщею та Європейськими Співтовариствами, а також надання фінансової і технічної допомоги Польщі [10, s. 70].

Республіка Польща ратифікувала Європейську угоду 20 жовтня 1992 р., потім цей документ був ратифікований країнами-членами Європейських Співтовариств і набув чинності лише 1 лютого 1994 р.

Підписання угоди започаткувало політичний діалог Польщі та діючого з 1 листопада 1993 р. Європейського Союзу, а також поступову лібералізацію торгівлі, яка в

кінцевому результаті призвела до створення зони вільної торгівлі. Реалізація цієї домовленості сприяла різкому зростанню товарообігу між Республікою Польща та Європейським Союзом. У 1996 р. частка ЄС у загальному товарообігу Польщі становила 64% експорту та 62% імпорту [11, s. 5, 115].

Помітно спостерігалось зростання зовнішньоторговельних операцій Польщі з Європейським Союзом. Так, за показниками 1999 р. частка польського експорту сягнула 70,5%, а імпорту 65%. Найбільшим торговельним партнером Польщі була Німеччина. Як свідчать цифри, на Німеччину припадало 51,2% експорту Польщі до ЄС та 38,8% імпорту з ЄС до Польщі [12, s. 22].

Крім економічних питань на увагу заслуговують ще два положення, які містяться в Європейській угоді. Перше стосується налагодження політичного діалогу між Європейськими Співтовариствами та Польщею, що в результаті стало причиною активізації політичних контактів на найвищому рівні з метою напрацювання спільних інтересів і поглядів щодо міжнародної політики та зміцнення співпраці в галузі безпеки.

У другому положенні йшлося про майбутнє членство Польщі в Європейських Співтовариствах. Це положення кардинально змінювало рівень відносин між ними. А вже в 1991 р. під час наради Єврокомісії в Брюсселі за участі голови комісії Я. Делореса та його заступника Ф. Андерсена обидва представники стверджували, що не уявляють собі Польщу, так як й інші країни Центральної Європи в Європейських Співтовариствах. Додаючи, якщо це станеться, то Співтовариства стануть зоною економічної рецесії, а не розвитку [13, s. 72].

Після підписання ж Європейської угоди з Польщею, Чехословаччиною та Угорщиною єврокомісари не виключали можливості набуття членства цими країнами в 2000 р. І хоча це положення формально не надавало жодних гарантій, ані щодо дати членства, ані щодо самого членства в цілому, проте воно вмикало "зелене світло" для рішучих дій країнам Центральної Європи.

У тій ситуації 11 вересня 1992 р. країни Вишеградської групи вручили англійському головному Європейській Раді Меморандум урядів Чехословаччини, Угорщини та Польщі про зміцнення процесу інтеграції з Європейськими Співтовариствами, а також про майбутнє членство в них [14].

Однак ключове значення для Польщі з точки зору її прагнення стати членом Європейських Співтовариств став саміт у Копенгагені 21–22 червня 1993 р., на якому Європейська Рада прийняла рішення про розширення Співтовариств на Схід після реалізації окреслених політичних й економічних вимог.

Незважаючи на загальний характер, у Копенгагені вперше були сформульовані основні критерії, необхідні для набуття членства країнами Центральної та Східної Європи:

- стабільність інститутів демократії, верховенство права, права людини та захист прав меншостей (цей критерій було навіть внесено в ст. F Амстердамського договору);
- наявність функціонуючої ринкової економіки (ця вимога не є абсолютною, оскільки в самому ЄС ринок розвинений по-різному. Йшлося перш за все про основні складові ринкової економіки, такі як домінування приватного сектору у виробництві, лібералізація цінової політики, конкуренція, лібералізація переміщення капіталу тощо);
- можливість витримати конкуренцію та інші складові участі в ЄС;
- можливість взяти всі зобов'язання членства, включаючи дотримання умов політичного, економічного та валютного союзів [15, с. 461–462].

На черговому саміті в Каннах 26–27 червня 1995 р. Європейська Рада прийняла Білу книгу в справі інтеграції країн Центральної та Східної Європи до ЄС. Йшлося про визначення основних комунітарних вимог, які мали бути застосовані країнами-кандидатами в кожному з 23 секторів економіки для забезпечення ефективного функціонування Єдиного ринку після розширення ЄС. Також у Білу книгу розглядалися різні форми фінансової та технічної допомоги країнам Центральної та Східної Європи з метою сприяти реформуванню та вирівнюванню їх економік [16, с. 467–468].

У Польщі існувала свідомість, що вступ до Європейського Союзу буде залежати від волі її членів, але й також від рівня приготування до повноправного членства. Звідси народилася ідея підготовки важливого документу "Національної Стратегії Інтеграції", який був схвалений Сеймом 14 березня 1996 р. У ньому були чітко окреслені завдання, що стояли перед Польщею як країною-кандидатом до ЄС. Крім того, "Національна Стратегія Інтеграції" мала спрямувати проінтеграційні зусилля головних політичних сил та державних інституцій, а також підготувати учасників переговорного процесу до переговорів.

Польський уряд затвердив "Національну Стратегію Інтеграції" 28 січня 1997 р. Вона стала документом не тільки політичного значення, але й практичного. "Національна Стратегія Інтеграції" передбачала співробітництво в сфері юриспруденції, економіки, внутрішніх справ та підготовки необхідних кадрів для майбутнього членства в ЄС. Були зроблені підсумки вже реалізованих інтеграційних заходів і визначені нові завдання, які дозволять Польщі максимально наблизитися до членства в ЄС [17, с. 16].

Важливим етапом на шляху підготовки Республіки Польща до початку переговорів щодо вступу до Європейського Союзу було також проведення реформи центральної державної адміністрації.

Щоб якнайкраще підготуватися до входження в ЄС, 8 серпня 1996 р. Польський Сейм своїм законом створив Комітет Європейської Інтеграції. Ця структура мала програмувати й координувати політику інтеграції з ЄС, а також діяльність щодо пристосування країни до європейських стандартів. Окрім того, Комітет Європейської Інтеграції координував діяльність уряду в сфері отримання закордонної допомоги [18].

16 липня 1997 р. Європейська Комісія прийняла позитивне рішення щодо переговорів із Польщею та зарахувала її до групи з 6 країн, з якими ЄС повинен розпочати переговори про приєднання. Тоді ж Європейська Рада встановила термін початку переговорів. Вони були призначені на березень 1998 р. і саме тоді розпочалися. 31 березня 1998 р. у Брюсселі переговори відносно членства в ЄС Польщі та ще п'яти кандидатів (Чехії, Естонії, Словенії, Угорщини та Кіпру) було офіційно розпочато. Вони тривали від березня 1998 р. до грудня 2002 р.

31 березня 1998 р. міністр закордонних справ Польщі Броніслав Геремек заявив про готовність Польщі до переговорів у справі членства в ЄС. У той же час він наголосив, що майбутні переговори стануть складним тестом для польської дипломатії, урядової адміністрації, місцевого самоуправління та політичних партій. Разом з тим, він додав, що з початком переговорів починається процес будівництва нової політичної позиції і стратегії Республіки Польща в Європі [19, с. 51].

Ще одним важливим документом на шляху євроінтеграції Польщі була "Національна програма підготовки до членства в Європейському Союзі", що прийняв польський уряд 28 червня 1998 р. У ній були послідовно визначені конкретні дії на 1998–2002 рр., які дозволять Польщі наблизитися до ЄС [20, с. 81].

З боку ЄС у переговорах брали участь Європейська Рада та Європейська Комісія. Польську сторону репрезентували прем'єр-міністр, міністр закордонних справ, секретар комісії Європейської інтеграції, а також голова переговорів із євроінтеграції Республіки Польща, який керував усіма учасниками переговорного процесу. Першим цю посаду зайняв Ян Кулаковський, який виконував свої функції до жовтня 2001 р. Після нього її посів Ян Трущинський. Під їх керівництвом працювала переговорна група з 19 чоловік.

Переговори велися за 29 напрямками, із яких більшість не викликала істотних розбіжностей у поглядах серед сторін і не стала джерелом суперечок. Найбільш проблемними в процесі переговорів стали питання правління польських громадян у державах Європейського Союзу, приєднання польського аграрного сектора до спільної європейської аграрної політики, зокрема, питання дотацій польським аграріям, охорони навколишнього середовища, допомоги державним підприємствам, дозволу на придбання польської землі іноземцями, приведення польських продуктів до норм якості ЄС, розмір фінансових внесків Польщі в бюджет ЄС.

Європейський Союз також готувався до приєднання нових членів. Саме з цією метою на саміті в Ніцці (7–9 грудня 2000 р.) керівники 15 європейських держав затвердили реформу ЄС [21, с. 487]. Підписаний у Ніцці установчий договір ЄС створив фундаментальну основу для подальшого розширення за рахунок країн Центральної та Східної Європи.

На засіданні Європейської Ради в червні 2001 р., яке відбулося в місті Гетеборг, було визначено, що країни-кандидати, які позитивно закінчать євроінтеграційні переговори до кінця 2002 р., зможуть приєднатися до Співтовариств у 2004 р. Польща потрапила до числа таких країн завдяки тому, що встигла завершити переговорний процес до зазначеного терміну. Це сталося 13 грудня 2002 р. на засіданні Європейської Ради в Копенгагені.

Утім, визначальний характер копенгагенського саміту пов'язаний не лише з його грандіозним політичним рішенням щодо країн Центральної та Східної Європи, а й запеклими суперечками, що точилися навколо економічної складової розширення. Так, польський прем'єр-міністр Лешек Міллер наполягав на тому, щоб Польща, як найбільша аграрна країна-кандидат, отримала такі самі сільськогосподарські дотації, як і Франція. Зокрема основна вимога стосувалася збільшення квот на молочну продукцію та надання Польщі додатково 1 млрд євро на регіональні цілі. Після гострих дискусій Європейський Союз погодився запропонувати лише 400 млн євро і 40% від рівня фермерських дотацій у країнах Західної Європи. Тверда позиція польського керівництва в цьому питанні змусило ЄС піти на поступки. Як наслідок, польський уряд отримав 50% західноєвропейських сільськогосподарських дотацій та додатково 1 млрд євро. Інші країни-кандидати також отримали додатково 300 млн євро [22, с. 566].

Наприкінці березня – на початку квітня 2003 р. Європейський Парламент затвердив текст Угоди про приєднання загальним обсягом понад 6 тисяч сторінок. Наступним кроком було підписання 16 квітня в Афінах, що означало початок процесу ратифікації в 25 країнах. Одnocześnie Польща й інші 9 країн (Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Словаччина, Угорщина) отримали статус асоційованих членів. У всіх нових країнах-кандидатах на членство в ЄС (крім Кіпру) необхідно було провести референдум про приєднання до Євросоюзу.

Процедуру ратифікації шляхом загальнонародного референдуму чітко передбачає Конституція Республіки Польща. Так, пункт 3 статті 90 говорить наступне: "Ви-

явлення згоди на ратифікацію такої умови може бути схвалено загальнонародним референдумом згідно положенням статті 125". Пункт 3 статті 125 зазначає, що референдум не відбудеться, якщо в ньому візьмуть участь менше половини всіх виборців. Якщо ця умова не буде виконана і референдум не відбудеться, тоді можливо використання парламентського шляху на підставі рішення Сейму [23].

Слід зазначити, що польське суспільство не однаково сприймало ідею об'єднання з ЄС. Так, наприклад, ця ідея отримала найбільшу підтримку в західних землях Польщі, де населення у безпосередній близькості до Німеччини та інших західних країн найбільше користувалося перевагами ЄС. Також найбільше прихильників євроінтеграції Польщі були серед населення великих міст, освічених людей та молоді.

У той же час, сільське населення центральних і східних районів Польщі висловлювали найменшу підтримку ідеї вступу Польщі до ЄС. У деяких місцях число голосуючих проти цієї ідеї становило понад 80% [24, s. 251].

Однією з причин євроскертицизму була відсутність інформації та знань. Тому, не один поляк вважав, що Польща багато втратить після вступу до ЄС. Істотним аргументом проти вступу був слабкий доступ до ринку праці європейських країн.

Помітний вплив на остаточну проєвропейську орієнтацію єпископату мав Папа Римський Іоанн Павло II, слова якого були зачитовані в зверненні єпископату до віруючих. З метою захопити їх взяти участь у референдумі, було сказано: "Інтеграція Польщі до Європейського Союзу є від самого початку підтримана Апостольською Столицею. Історичний досвід, який має польський народ, його духовне і культурне багатство можуть ефективно сприяти зміцненню миру та безпеки в Європі".

Глава римсько-католицької церкви вбачав у переговорному процесі можливість впливу католицької Польщі на секуляризовану Європу, а також завершення процесу виходу з комунізму. Він багаторазово підкреслював духовну й культурну єдність з об'єднаною Європою, а післявоєнну Європу порівнював з людиною, в якій не було однієї легені [25, s. 249].

Прихильники євроінтеграції Польщі наголошували на тому, що жодна з країн ще не вийшла з ЄС. Пригадували також велику участь середньовічної Речі Посполитої в створенні та поширенні ідеї об'єднання, прикладом чого була Городельська унія (1410 р.), а пізніше – Люблінська унія (1569 р.), яка найдовше існувала в Європі. Звідси народилось популярне гасло: "Від Люблінської унії – до Європейського Союзу!".

У Польщі референдум було проведено 7–8 червня 2003 р. У ньому взяли участь 58,85% громадян країни, які мали право голосу. У результаті 77,45% учасників

голосування підтримали ідею вступу Польщі до ЄС [26, с. 508]. Тепер прихильники цієї ідеї змогли зітхнути з полегшенням, оскільки після оголошення результатів загальнонародного референдуму рішення в справі ратифікації вступу Польщі до ЄС набуло чинності.

Заключним етапом євроінтеграції Польщі стала ратифікація країнами-членами ЄС Декларації про приєднання Польщі до Європейського Союзу. Цей процес розпочався в червні 2003 р. і завершився в березні 2004 р., коли Бельгія, як остання з країн ЄС ратифікувала Декларацію.

Цікаво, що напередодні 1 травня польський Сейм інтенсивно працював і прийняв останні 6 законів, які призводили польське законодавство відповідно до європейського. Усього понад півтори тисячі законів довелося адаптувати нашій сусідці до законодавства Європейського Союзу [27].

Урочиста подія відбулася 1 травня 2004 р., коли Польща стає офіційно членом ЄС. Святкове прийняття 10 держав до ЄС відбулось у Дубліні, де Республіку Польща репрезентували її Президент Олександр Квасневський і прем'єр-міністр Лешек Міллер.

Отже, протягом відносно короткого, п'ятнадцятирічного періоду, Польща спромоглася досягти відповідності європейським політичним та економічним стандартам, ставши повноправним членом ЄС. Польський народ перегорнув ще одну сторінку своєї історії, а Республіка Польща ввійшла до нового етапу свого розвитку в умовах об'єднаної Європи.

1. Barcz J. Traktat o Unii Europejskiej. – Warszawa, 2000.
2. Kuźniar R., Szczepanik K. Polityka zagraniczna RP 1998 – 2002. – Warszawa, 2002.
3. Chwalba A. III Rzeczpospolita. Raport specjalny. – Kraków, 2005.
4. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування. Навч. посіб.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – 752 с.
5. Чорна Н.М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80–х рр. XX ст. – 2005 р.). – автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія". – Чернівці, 2008.
6. Zbiór Dokumentów. – 1990. – № 3.
7. Zbiór Dokumentów. – 1991. – № 1.
8. Ibidem. 9. Zbiór Dokumentów. – 1991. – № 3.
10. Polityka zagraniczna RP 1998 – 2002. Pod red. R. Kuźniara, K. Szczepanika – Warszawa, 2002.
11. Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1996. – Warszawa, 1997.
12. Wspólnoty Europejskie. – 2000. – № 6.
13. Polityka zagraniczna RP 1998 – 2002. Pod red. R. Kuźniara, K. Szczepanika – Warszawa, 2002.
14. Ibidem. 15. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Вказ. праця.
16. Там само.
17. Zbiór Dokumentów. – 1997. – № 2.
18. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1996 r. – № 106. – Poz. 555.
19. Zbiór Dokumentów. – 1996. – № 1.
20. Kuźniar R., Szczepanik K. Polityka zagraniczna RP 1998 – 2002. – Warszawa, 2002.
21. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Вказ. праця.
22. Там само.
23. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. – № 78. – Poz. 483.
24. Chwalba A. III Rzeczpospolita. Raport specjalny. – Kraków, 2005.
25. Ibidem.
26. Тьмовський М., Кеневич Я., Хольцер Е. Історія Польщі. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с.
27. Адамов Б. Уроки євронавства // Урядовий кур'єр. – 2005. – 20 жовтня.

Надійшла до редколегії 17.02.12

Б. Гончар, д-р іст. наук, проф., І. Семеніст, асп.

ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ. БУША СТОСОВНО АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКОГО СОЮЗУ БЕЗПЕКИ (1988–1992 рр.)

Стаття висвітлює питання розвитку американсько-японських відносин за часів адміністрації Дж. Буша
The article represents analysis of the American foreign policy toward Japan during the G. Bush Administration

Протягом останніх років в Україні з'явилося цілий ряд публікацій, що висвітлюють питання розвитку американсько-японського союзу в постбіполярний період. Проте, на нашу думку, у вітчизняній та зарубіжній історіографії не знайшли належного висвітлення проблемні питання двосторонніх американсько-японських відносин безпосередньо після припинення біполярної конфронтації та завершення "холодної війни", коли американсь-

ко-японський союз безпеки знаходився на роздоріжжі, а в обох країнах лунали заклики до відмови від американсько-японського союзу безпеки, який був основою двосторонніх відносин із початку 1950–х рр. Заповнити дану прогалину в історіографії й має на меті дана публікація.

Із часу підписання у 1951 р. Сан-Франциського мирного договору та першого американсько-японського договору безпеки минуло вже 60 років. У роки "холодної

війни" союз безпеки став наріжним каменем двосторонніх відносин, а сама Японія перетворилася на одного з головних стратегічних партнерів США. Із закінченням біполярного протистояння американсько-японський союз безпеки зазнав значної трансформації та розвитку, що дає змогу нинішній адміністрації Б. Обами з оптимізмом дивитися на майбутнє двосторонніх американсько-японських відносин у військово-політичній сфері.

Разом з тим, на рубежі 1980–1990-х рр. американсько-японський союз безпеки знаходився на роздоріжжі, вдару по союзницьких відносинах двох країн було завдано з боку торговельно-економічних проблем, які протягом всієї "холодної війни" знаходилися в тіні військово-політичного співробітництва й особливо гостро постали саме із закінченням протистояння по лінії Схід–Захід. На істотне погіршення двосторонніх відносин вплинули й ціла низка суперечностей та дискусій, які розгорнулися між союзниками протягом 1988–1992 рр., зокрема: критика США у відповідь на небажання Японії збільшувати витрати на власну оборону та переглядати "мирну конституцію", дискусія довкола спільного проекту з модернізації винищувача F–16, а особливо нищівна критика США з приводу обмеженої участі Японії під час кризи в Перській затоці.

Крім того, у США були настільки вражені економічними успіхами Японії, яка у 1988 р. вийшла на другу сходинку за рівнем ВВП у світі та стала економічною наддержавою, що частина експертів та аналітиків всерйоз почала розмірковувати з приводу можливого конфлікту між двома країнами. Подібні "думки" вилилися у формування т. зв. "ревізіоністської" школи у двосторонніх відносинах та формування опозиційної лінії до політики уряду стосовно Японії серед Конгресу США.

Дискусія з приводу двосторонніх відносин та побоювання з приводу майбутньої ролі Японії у світі розгорталися на фоні істотного погіршення макроекономічних показників економіки США та зусиль Сполучених Штатів з пошуку нової стратегії, що дозволила б конвертувати отриманий зиск від закінчення "холодної війни" в економічну площину, перш за все, за рахунок зменшення витрат на оборону та "розподілу витрат" на оборону між США та їх союзниками. Головну увагу та "надії" в контексті концепції "розподілу витрат" у США покладали саме на Японію. Крім того, серед американських політиків поширювалося роздратування, що саме завдяки низьким витратам на власну безпеку та "парасольці безпеки" у вигляді США, Японії й змогла досягти подібних успіхів в економіці.

Тема розподілу економічного тягаря у витратах на оборону між США та Японію стала однією з ключових під час слухань в Палаті Представників Конгресу США, які відбулися 19 квітня 1988 р.

Сенатор Е. Айленд звертаючись до учасників слухань наголосив: "Японія пройшла шлях від повного руйнування в 1945 р. до статусу економічної наддержави у 1988 р... Чи змогла б Японія стати глобальною економікою без свободи морів та без Західної парасольки безпеки, що надається їй останні 18 років? Я дуже сумніваюся в цьому. Чи отримала Японія численні зиски від парасольки безпеки? Відповідь безсумнівно буде так".

На думку сенатора Е. Айленда, відповідь на питання "Чи повинна Японія виділити справедливую частку для підтримки парасольки безпеки, яка робить її економічний успіх можливим?" є очевидним, оскільки статистичні данні говорять самі за себе: якщо США витрачають понад 6% свого ВВП на оборону, то в Європі цей показник становить 3%, тоді як Японія витрачає лише 1% на власну безпеку.

Адмірал Дж. Ла Рок – один із авторів стратегії передового базування, під час слухань взагалі висловив думку про необхідність виведення американських військ з Японії: "Ми отримуємо невелику перевагу від наших військ в Японії <...> Ми повинні серйозно подумати про виведення військ з Японії. Я думаю, що ми повинні почати виводити свої війська з Японії та завершити їх виведення до 2000 р." [8, Р. 5].

На думку адмірала Дж. Ла Рока, вражає що США витрачають 150 млрд. доларів на рік на оборону своїх союзників в Європі та Азії, у той самий час маючи 150 млрд дефіциту Федерального бюджету та 150 млрд негативного сальдо торговельного балансу. На думку Дж. Ла Рока, стратегія передового базування та система оборонних союзів була виправданою, коли з'явилася 40 років назад, проте із закінченням "холодної війни" в ній немає жодного сенсу. Й хоча з вуст адмірала не прозвучали слова про необхідність перегляду існуючих союзів безпеки – це прямо розумілося з їх слів: "Я думаю, що важливо пам'ятати що Японія, Корея та Філіппіни в жодній мірі не сприяють обороні США. В своїй основі, це вулиця з одностороннім рухом" [9, Р. 3].

На додаток до ситуації, що склалася через невдоволення США часткою Японії у "розподілі витрат" на оборону, ще один удар по двостороннім відносинам було завдано на початку 1989 р. через невдоволення у Конгресі США, що виникло з приводу технологічного співробітництва з Японією, яке виникло довкола програми підтримки винищувача FSX. Урядами обох країн наприкінці 1988 р. було досягнуто домовленості, що Японія та США будуть спільно модифікувати F–16 до їх наступного покоління. Проте опоненти у Конгресі зажадали повторного розгляду цього питання, оскільки це передбачало, на їх думку, передачу головному потенційному конкуренту передових американських технологій. У результаті дискусії, 16 травня 1989 р. Сенат проголосував проти блокування продажу, а потім прийняв резолюцію, яка регламентувала вимоги відповідно до яких буде виконуватися угода між урядами. 7 червня 1989 р. Конгрес розглянув та прийняв варіант запропонований Сенатом. Але 31 липня президент Дж. Буш наклав вето на це рішення, а 13 вересня 1989 р. Сенату не вистачило лише одного голосу щоб подолати вето президента [11, Р. 8].

Цей епізод ускладнив американські та японські урядові інтереси в обміні оборонними технологіями, у зв'язку з можливим застосуванням цих технологій в чутливих областях економічної конкуренції, наприклад в комерційній авіації. А головним результатом цієї дискусії стала поява гострої антияпонської риторики, сумнівів та занепокоєння довкола мабутьного двосторонніх відносин серед американських експертів та формування всередині Конгресу опозиції до політики адміністрації Дж. Буша стосовно Японії.

На фоні погіршення двосторонніх відносин у 1990 р. з'явилася Східноазійська стратегічна ініціатива Дж. Буша, деталі якої були озвучені у доповіді міністерства оборони до Конгресу "Стратегічні рамки для Азійсько-Тихоокеанського регіону: погляд на 21 сторіччя". Дана стратегія передбачала поетапний вивід військ з регіону, на першому з яких (протягом 1990–1992 рр.) планувалося скоротити загальну чисельність у 135–тис. контингенту військ в Азії на 14–15 тис., а до 1995 р. передбачалося скоротити військово присутність в регіоні до 102–103 тис. чол. Крім того, на першому етапі передбачалося припинення дії американсько-філіппінського договору безпеки (звідки США вивели свої війська в листопаді 1992 р. – прим. авт.). Поряд з цим у доповіді зазначалось, що "Міністерство оборони буде в

збалансований та розмірений спосіб зменшувати свої війська в регіоні, не піддаючи небезпеці здатність виконувати свої зобов'язання в сфері безпеки" [1, Р. 9].

В наслідок дискусії, що точилася в Конгресі США напр. 1980 – поч. 1990-х рр., значна увага в Східноазійській стратегії 1990 р. була приділена питанню розподілу витрат між союзниками. Зокрема, в доповіді до Конгресу зазначалося: "В області розподілу витрат, ми очікуємо збільшення допомоги від наших союзників". Разом з тим, у тексті доповіді у відповідь на критику з боку Конгресу висловлювалося застереження: "Ми повинні уникати від спокуси "визначити", що певний рівень ВВП або іншого спеціального критерію визначає "справедливу частку" в розподілі витрат на оборону. Арифметичні формули для збільшення [витрат на оборону – прим. авт.] засновані на передумові, що є значний дисбаланс у торгівлі або просто заяви, що конкретний союзник повинен робити більше, тому що у нього є гроші", ймовірно зустрінуть жорсткий опір, оскільки такі підходи можуть розглядатися як загроза національному суверенітету" [2, Р. 9].

У розділі про Японію підкреслювалося, що "саме в інтересах США підтримувати передове базування в Японії в довгостроковій перспективі з двох причин: геостратегічне розташування та економічна ефективність нашої присутності у порівнянні з будь-яким іншим місцем". Поряд з цим, у документі зазначалося, що протягом наступного десятиліття будуть наноситись удари по двостороннім відносинам з боку торгових суперечностей, торговельного дефіциту та побоювань з приводу втрати технологічної конкурентоспроможності. "До того ж, – як зазначається в доповіді, – громадяни Японії будуть продовжувати сумніватися у необхідності та користі американсько-японських відносин у галузі безпеки. Більше того, з боку США, матиме місце значний внутрішньополітичний тиск з метою скорочення американської присутності, якщо Японія не фінансуватиме цю присутність на максимально відповідному рівні" [3, Р. 9].

Основними елементами стратегії США стосовно Японії документ називає наступні пункти:

- Зниження, наскільки це можливо, рівня військової присутності в Японії, разом з тим, збереження важливих умов для забезпечення регіональної стабільності;
- Продовження заохочення Японії підвищувати свою можливість з оборони власної території та підвищення здатності захищати свої морські шляхи на відстань 1000 морських миль;
- Ще більше залучати Японію до тісних політичних зусиль із західними союзниками для підтримки стабільності в ключових регіонах світу, в тому числі збільшення фінансової підтримки американських військ, що дислокуються в Японії;
- Акцент на важливості посилення взаємодії американських військових систем за рахунок підтримки постачання зброї зі Сполучених Штатів, зростання технологічного обміну, перешкоджання розвитку незалежних систем, та;
- Збільшення військово-політичного діалогу та поглиблення консультативного процесу з безпеки [4, Р. 11].

Відповідно до стратегії протягом найближчих трьох років США планували скоротити свою військову присутність в Японії на 5–6 тис. чол.

На рубежі кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. у США з'явилася ціла низка публікацій, яка досліджувала проблеми двосторонніх відносин та розглядала можливі сценарії подальшого розвитку двосторонніх відносин, у цьому контексті важливо звернути увагу на доповідь до Конгресу "Співробітництво японського уряду зі Сполученими Штатами –

перспективи з боку американських посадових осіб" підготовленою Службою досліджень Конгресу США.

У доповіді підкреслювалося, що "Офіційні особи США не досягли єдиної думки стосовно Японії в цей період змін. Їх погляди представляють широкий спектр думок, від тих хто підкреслюють позитив у тісному співробітництві як домінують в американсько-японських відносинах, до тих, хто вважають більш негативно, що американсько-японські суперечки досягли тієї точки, коли США треба зберегти інтереси та вплив, як в країні, так і за кордоном" [18, Р. 1].

Автори доповіді наголошують, що за такого широкого спектру поглядів американських чиновників на співробітництво Японією зі США – "навіть чи, що адміністрація Дж. Буша матиме можливість продовжувати політику Р. Рейгана, виключно підкреслюючи лише дружні аспекти в американсько-японських урядових відносинах. Наразі, занадто багато сильних поглядів серед посадових осіб в адміністрації та Конгресі про необхідність для США зайняти більш критичну та вимогливу політику позицію по відношенню до Японії, принаймні з деяких питань, де позиція Японії виглядає неконструктивною" [19, Р. 1].

Результатом, за висновком експертів Служби досліджень Конгресу, може стати формування диференційного підходу в політиці стосовно Японії – коли США продовжуватимуть розвивати взаємовигідне співробітництво в деяких областях, у той час жорстко реагуючи у тих сферах, де позиція Японії буде неконструктивною [20, Р. 1].

Не оминули увагою автори доповіді й тему зрушення у суспільній думці обох країнах, що відбулися внаслідок зменшення радянської загрози, зростання могутності японської економіки та зростаючої взаємозалежності двох країн: "У США, ця зміна ілюструється відповідями на питання що більш серйозніше, військова загроза з боку Радянського союзу чи економічна "загроза" та "виклик" з боку Японії. Для більшості, в ряді опитувань, проведених починаючи з 1989 р., відповідь на це питання – Японія" [21, Р. 6].

Ще одна доповідь під назвою "Японія як конкурент", підготовлена комісією з американсько-японських відносин наголошувала, що "З глобальної точки зору, очевидно, що дві найбільші у світі економіки повинні працювати разом задля вирішення світових проблем. Сьогодні, однак, здатність США та Японією підтримувати дружні відносини широко ставиться під сумнів. Відносини США з Японією переживають важкі часи... США більше не є домінуючим партнером в альянсі, хоча і залишаються могутнішими в економічному та військовому плані" – зазначається в документі [14, Р. 1].

Автори документу підкреслюють, що ставлення американців до Японії страждає через величезні цифри дефіциту торговельного балансу (навіть 50% девальвація американського долара, по відношенню до 1985 р. не знизила дефіцит американсько-японського торговельного балансу до рівня дефіциту з Європейським Співтовариством та Канади). Навпаки, як зазначається у документі, дешевий долар дозволив японцям купувати американські активи за вигідною ціною. "Деякі американці фахівці-японісти вважають, що Японія є економічним хижак, який не хоче, чи не може змінити свою поведінку" [15, Р. 1].

Незважаючи на проблеми в торговельно-економічній сфері між обома країнами, на думку авторів документу, є багато областей, в яких Японія та США можуть співпрацювати в спільних інтересах. Але "Американці повинні навчитися думати про Японію не як про зруйновану війною країну, якій вони допомогли віднови-

тися за власним зразком, а як рівну собі країну з якою треба співпрацювати" [16, Р. 2].

У підсумку, на думку авторів, у 1990-ті рр. США та Японія будуть співпрацювати в багатьох напрямках, в той час енергійно конкуруючи в інших. "Це нічим не відрізняється від відносин Вашингтону з іншими промислово-розвиненими країнами, але успішний розвиток відносин з Японією вимагатиме більше, ніж зазвичай уваги" – стверджується в доповіді [17, Р. 13].

Одним із найбільших випробувань для американсько-японських відносин за часів каденції Дж. Буша стала війна у Перській затоці 1990–1991 рр. Міжнародна криза, що виникла внаслідок вторгнення Іраку в Кувейт та міжнародні зусилля під керівництвом США аби змусити Ірак вивести свої війська, стала серйозним випробуванням для двосторонніх відносин.

Не дивлячись на те, що Японія виділила майже 13 млрд. доларів на підтримку операції союзників в затоці, участь Японії в операції створила серйозні протиріччя між США та Японією та громадськістю обох країн, з відповідними наслідками для майбутніх відносин.

Японія, скована "мирною" конституцією, виявилася не в змозі задовольнити прохання США про відправлення військового контингенту до Перської затоки. В свою чергу, американський уряд обурило те, що Японія ввела санкції проти Іраку лише після телефонного дзвінка Дж. Буша до прем'єр-міністра Японії Т. Кайфу.

Численні повідомлення в пресі, коментарі та заяви лідерів США та Японії, інтерв'ю чиновників зобразили реакцію Японії на кризу та американсько-японську взаємодію під час неї як провальну. Уряд Японії виявився неготовим мати справу з кризою, повільно усвідомлюючи більш широкі наслідки та політично незграбно відреагував на прохання США про допомогу. З іншого боку, Адміністрація Дж. Буша неправильно оцінила бажану військову роль Японії та недооцінила важливість пацифістських настроїв в середині японського суспільства. Що стосується фінансової допомоги, то зрозуміло, що Адміністрація Дж. Буша прагнула аби японська відповідь була більш ефективною [22, Р. 1].

За висновками авторів доповіді "Відповідь Японії на кризу в Перській затоці: наслідки для американсько-японських відносин", підготовленої фахівцями Служби досліджень Конгресу США японський уряд у цілому не пройшов тест на кризу: "...Деякі американські чиновники, що підтримують американсько-японське "глобальне партнерство" у період після "холодної війни", були розчаровані поведінкою Японії під час кризи, що в свою чергу, поставило під сумнів їх намагання працювати в тісній співпраці з Японією з чутливих міжнародних проблем у майбутньому". Натомість обмежена участь Японії у конфлікті, як зазначають автори дослідження, "зміцнила думку інших американських чиновників, які вже давно скептично ставляться до здатності США тісно співпрацювати з Японією через принципові розходження, економічну конкуренцію та інші інтереси двох країн" [23, Р. 1].

Криза в Перській затоці посилила позиції тих експертів, які виступали за більш жорсткий підхід до Японії, а дискусія з приводу подальшого розвитку двосторонніх відносин набирала обертів.

Так, зокрема, протягом першої сесії 102-го Конгресу (з 3 січня 1991 – 3 січня 1992 р.) цілий ряд законопроектів були запропоновані в дусі так званого доповнення "Супер 301" (модифікація розділу 301 закону "Про торгівлю" від 1974 р., внесена Комплексним законом про торгівлю та конкурентоздатність від 1988 р.) або пропонували аналогічні заходи проти недобросовісної конкуренції. Незважаючи на те, що в жодному з них не згаду-

валася Японія, ініціатори чітко зазначали, що Японія та японська практика були головними цілями цих законопроектів. Зокрема, лідер більшості Р. Гепхарт та сенатор Д. Ріглі запропонували на початку другої сесії законопроект під номером 4100, який вимагав від Японії скорочення сальдо торговельного балансу зі США на 20% на рік, або в протилежному разі зіткнутися з обмеженнями на експорт автомобілів до США [10, Р. 3].

Про гостроту питання з приводу майбутнього американсько-японських відносин свідчить слухання "Американсько-японські відносини: криза, що насувається?", які відбулися в Комітеті закордонних справ Палати Представників Конгресу США 16 липня 1991 р. за участю провідних експертів-японістів.

Під час відкриття засідання головуєчий С. Соларз заявив, що "Найбільш песимістичний висновок до якого можна схилитися у відношенні до Японії в останні місяці це те, що конфлікт довкола економічних ресурсів може стати приводом до війни між двома країнами, і що, тільки прийнявши цю можливість ми можемо зробити ефективні кроки, щоб запобігти цьому" [31, Р. 1].

Інший член комітету конгресмен Е. Фалеомаваега зазначив, що наразі ніхто не може чітко визначити нові рамки американсько-японських відносин, крім того він висловив побоювання, що після краху комунізму новим об'єктом ненависті може стати саме Японія [32, Р. 3].

Як і його попередник, конгресмен бачить корінь проблем в економічній площині: "Одним із джерел серйозної заклопотаності для американців – є високий рівень японських інвестицій в активи США. Японські інвестиції – є складним завданням для американської економічної незалежності й ставлять перед конгресом складні політичні питання. <...> Є також багато інших проблем, пов'язаних з безпекою в регіоні, й надзвичайна перевага Японії над економіками азійських країн. Те, що ми повинні мати на увазі, це погіршення американсько-японських відносин, які можуть зрештати Японію більш ніж економічним суперником та перетворити її на головного американського ворога" [33, Р. 3].

Не дивлячись на критику з боку Конгресу та опозицію до політики уряду стосовно Японії, адміністрація Дж. Буша продовжувала проводити двосторонні відносини в дусі "глобального партнерства". Зокрема, 22 листопада 1991 р. під час свого візиту до Токіо міністр оборони Д. Чейні підтвердив союзникам, що безпекова політика США в Азії продовжує базуватися на шести основних принципах:

- Забезпечення американської залученості в Азії та Тихоокеанському регіоні;
- Сильна система двосторонніх договорів безпеки;
- Забезпечення помірних, але боєздатних американських сил передового базування;
- Достатня структура іноземних баз для забезпечення цих сил;
- Збільшення азійськими союзниками відповідальності за власну безпеку.

Як зазначив Д. Чейні, ці принципи формують майбутню безпекову роль США у Східній Азії. Вони не орієнтовані на вузький спектр існуючих загроз, але дозволяють відповідати більш різноманітним можливим загрозам, які не можна передбачити [6, Р. 9].

Разом з тим, американсько-японські відносини продовжували залишатися напруженими. У грудні 1991 р. обидві країни відзначали 50-річницю нападу японців на Перл-Харбор. Саме на цей час було заплановане азійське турне президента Дж. Буша, в тому числі й чотириденний візит до Японії.

Проте запланований візит був перенесений через фактичний початок президентської кампанії у США та

критику з боку демократів, які звинувачували що "містер Буш занадто мало уваги приділяє внутрішнім проблемам" [24].

Масла у вогонь двосторонніх проблем додала і заява президента Дж. Буша, що США не зобов'язані вибачитися перед Японією за атомне бомбардування міст Хіросіма та Нагасакі в 1945 р., заявивши, що бомбардування врятувало мільйони американських життів і, що американці допомогли відновити Японію після Другої світової війни.

"Вибачення не потрібні, і Ви не почуєте їх від цього Президента, я можу гарантувати це Вам", – заявив американський президент, додавши, що "Війна це пекло, і це страшна річ. Але не повинно бути жодних вибачень. І що, на мій погляд, це пахне ревізіонізмом" [25].

Такі заяви болісно сприйняли в Японії, оскільки із перетворенням Японії на економічну наддержаву, серед її громадян з'явилися настрої, що США повинні вибачитися за атомні бомбардування 6 та 9 серпня 1945 р., від яких загинуло щонайменше 200 тис. мирних громадян [26].

З рештою, на початку січня 1992 р. відбувся запланований ще на грудень візит президента США до Японії. 9 січня 1992 р. на спільній з прем'єр-міністром Японії прес-конференції президент Дж. Буш коротко охарактеризував цілі візиту, в першу чергу звернувши увагу на договір безпеки:

"По-перше, наш союз безпеки – надійний та стабільний. Американсько-японський договір безпеки залишається основою стабільності в Східній Азії, регіон, як і раніше, зіштовхується з невизначеністю світу, що змінюється. Щедра японська підтримка, закріплена в договорі про тилове забезпечення допомагає забезпечити продовження утримання нашої передової присутності в Японії, присутність якої є необхідною для американських, японських та регіональних інтересів.

По-друге, оскільки ми увійшли епоху після "холодної війни", з її численними викликами та можливостями, розширення співпраці між США та Японією щодо глобальних та регіональних проблема є абсолютно необхідною для досягнення завдань зовнішньої політики обох країн. У в ході цього візиту, ми присвятили себе побудові більш процвітаючого та мирного світу <...> зрештою, наш візит був успішним. Він підтвердив наші життєво важливі політичні, безпекові та економічні відносини" – зазначив американський президент [27, Р. 42–43]. – заявив Дж. Буш.

Проте із такою думкою погодились не всі. Навесні 1992 р. в авторитетному журналі Форін Еффеїрз було опубліковано статтю "Порятунок американсько-японського союзу" у співавторстві сенатора Г. Бейкера та колишнього заступника міністра оборони – Е. Фрост. У ній автори зазначають, що на початку 1992 р. американсько-японський альянс поставлений "з ніг на голову", а самі країни всього лише через місяць з часу візиту президента Буша до Токіо вдалися до гарячої та гострої публічної дискусії нехарактерної для дружнього союзу. На думку авторів, якби президент Дж. Буш відвідав Японію на початку грудня, як планувалося першопочатково, він та прем'єр-міністр К. Міядзава, можливо, пішли далі символічного заживлення ран війни (в грудні обидві країни відзначали 50-річницю нападу Японії на Перл-Харбор – прим. автора) та зміщення політичного акценту на майбутнє. Таким чином, на думку Г. Бейкера та Е. Фрост, був втрачений зручний момент для вирішення перш за все економічних проблем [12, Р. 97].

Разом з тим автори задаються питанням, чому можливість зміцнити та посилити союз була зруйнована так драматично? Частина відповіді, безумовно, це політика в

рік виборів, що призвело до відтермінування візиту президента, в першу чергу. Інша частина, фрустрація японської тактики вичікування – зробити крок лише після того, як тиск стане невиносним. Проте, як зазначають автори, ще задовго до поїздки президента було сформована напруга. "Японія та США вступили у 1990-ті рр. нагадуючи двох ворогуючих підлітків: запальні, напружені, незграбні, критичні та самовдоволені" [13, Р. 97].

У 1992 р. на зміну існуючим Міністерством оборони США були підготовлені нові "Стратегічні рамки для Азійсько-Тихоокеанського регіону", які були покликані замінити попередні від квітня 1990 р.

У новій Східноазійській стратегії 1992 р. наголошувалося, що система союзів, створена США є одним з найбільших досягнень з часу закінчення Другої світової війни. "Ця система союзів та дружби – процвітаюча, в основному демократичних, ринковоорієнтованих "зон миру", яка охоплює більше двох третин світової економіки. У кінцевому рахунку, збереження та розширення цих союзів та дружби буде настільки ж важливим, як і успішне стримування колишнього Радянського Союзу..." – зазначалося в доповіді.

Особливу увагу в доповіді надавалося тому фактору, що даний звіт відображає вимоги закріплені бюджеті на 1992–1993 рр., та відображає консенсус між Конгресом та адміністрацією з фундаментальних принципів американського підходу до Азійсько-Тихоокеанської стратегії.

Із приводу американсько-японського союзу безпеки в доповіді зазначалося, що: "американсько-японські відносини залишаються ключовими в нашій азійській безпековій стратегії. В минулому, стратегічне становище Японії слугувало бар'єром для радянської агресії, сьогодні ж, американські війська та японські Сили самооборони зберігають свою пильність за тими політичними змінами в курсу Росії та в Північно-Східній Азії. Американські та японські війська забезпечують стабільність в усьому регіоні та залишаються найважливішим елементом стримування північно-кореєського авантюризму. Продовження американської присутності в Японії та зміцнення американсько-японських відносин у галузі безпеки заспокоює багато країн в регіоні, а також Японію" [5, Р. 4].

Крім того, в доповіді особливо наголошувалося, що відповідно до американсько-японських договорів про взаємне співробітництво та безпеку, Японія забезпечує стабільні, та недорогі умови для американських військових операцій та навчання. "Японія також забезпечує найбільшу серед інших союзників тилову підтримку, більш ніж 3,3 млрд. дол. у 1991 фінансовому році. Високий рівень японської підтримки робить Японію найдешевшим місцем для перебування наших військ, включаючи США" [7, Р. 18].

У відповідь про критику що продовжувалася з боку Конгресу та частини експертного середовища, з нищівною критикою даного підходу до американсько-японських відносин виступив віце-президент США Д. Кволі. У своєму виступі перед Радою з міжнародних відносин у Нью-Йорку 27 квітня 1992 р. віце-президент Д. Кволі наголосив:

"Рідко в історії двох країн з такою різною історією, культурою, традиціями розвиваються такі неординарні відносини. Півстоліття тому ми воювали, тепер ми найближчі союзники. Разом США, Японія та наші союзники по НАТО перемогли в "холодній війні" й ми не зробили б цього без участі Японії.

Говорячи про досягнення та зусилля обох урядів у вирішенні спільних та глобальних проблем, американський віце-президент не зміг уникнути увагою дискусію, що

точилися останнім часом навколо двосторонніх відносин: "В останні місяці, ми чуємо необдуману війну принизливих та образливих слів, що кидаються туди і сюди з обох боків Тихого океану". На думку, американського віце-президента має місце "очевидна демонізація", додаючи при цьому, що "емоційні спалахи та створення стереотипів повинно припинитися" [28, Р. 342].

Однією з головних причин, на думку Д. Кволі, є негативна риторика з боку ревізійної школи американсько-японських відносин. Далі, віце-президент задає питання: Чи відповідає дана теорія реальності? "Одного не можу зрозуміти, чому книги опубліковані 5 років тому так сильно мають вплив на ці думки. Наразі, торговельний розрив з Японією впав з 57 до 43 млрд дол. До того ж, США стали найбільшим у світі експортером, а Японія стала другим за величиною американським споживачем. Як можуть ревізійністи пояснити це?" [29, Р. 343].

Д. Кволі у своєму виступі перед Радою з міжнародних відносин приділив увагу і американсько-японському союзу безпеки. У той як деякі критикують Японію, факти говорять про інше. Японія вирішила взяти на себе 72% витрат з тилового забезпечення 50 тис. наших солдатів, матросів, морських піхотинців у своїй країні. До кінця 1995 р. це становитиме 3,7 млрд. – це більш ніж 50% наших витрат на передове базування в Японії. ...Це недорогий страховий поліс для безпеки та процвітання обох країн" [30, Р. 345] – зазначив віце-президент.

Підсумовуючи, можемо прийти до наступних висновків:

- із закінченням "холодної війни" американсько-японські відносини та двосторонній союз безпеки увійшли тривалу полосу невизначеності, що було викликано як проблемами в торговельно-економічній сфері, так і кризою ідентичності самого союзу безпеки, який із припиненням міжблокового протистояння втратив свою попередню цінність;

- на погіршення двосторонніх відносин вплинуло також і суспільні настрої в обох країнах, на початку 1990-х рр. частина експертного середовища та американського суспільства почали розглядати Японію як потенційного конкурента, наслідком чого стала поява антияпонської риторики в американському суспільстві та як наслідок поява антияпонського лобі серед Конгресу США. Через що під удар було поставлено спільні американсько-японські проекти у військово-технічній сфері;

- не зважаючи на тиск, що чинився з боку як громадськості, так і Конгресу, адміністрація Дж. Буша увесь відведений їй час, в головному продовжувала політику попередніх адміністрацій й не дивлячись на наявні суперечності в торговельно-економічній сфері віддавала пріоритетне значення питанням військово-стратегічного характеру.

Варто також наголосити, що частково причиною цього було те, що в Білому домі протягом 1988–1992 рр. переважали політики атлантичного спрямування, для яких АТР був лише колишнім "другим фронтом "холодної війни"". Разом з тим, зі зміною адміністрації в Білому домі, проблеми двосторонніх нікуди не зникли й залишалися напруженими протягом майже всієї каденції першої адміністрації Б. Клінтона.

1. A Strategic Framework for the Asian Pacific Rim. Report to Congress: *looking toward the 21st century* / Department of Defense. – April 1990. – P. 9. 2. Там само. – С. 9. 3. Там само. – С. 9. 4. Там само. – С. 11. 5. A Strategic Framework for the Asian Pacific Rim: Report to Congress / Department of Defense. – 1992. – P. 4. 6. A Strategic Framework for the Asian Pacific Rim: Report to Congress / Department of Defense. – 1992. – P. 9. 7. Там само. – P. 18. 8. Common Security Interests in the Pacific and how the costs and benefits of those interests are shared by the U.S. and its allies. Hearing before the Defense Burdensharing Panel of the Committee on Armed Services House of Representatives (Hearing held April 18, 1988). – Washington, 1989. – P. 5. 9. Там само. – С. 3. 10. CRS Report for Congress. – 1992. – P. 3. 11. CRS Report for Congress. – 1992. – P. 8. 12. Howard J. Baker, Jr; Ellen L. Frost. *Rescuing the U.S.–Japan Alliance // Foreign Affairs*. Spring 1992. – P. 97. 13. Там само. – С. 97. 14. Japan as Competitor. Commission on US-Japan relations for the Twenty First century. – P. 1. 15. Там само. – С. 1. 16. Там само. – С. 2. 17. Там само. – С. 13. 18. Japanese Government Cooperation with the United States – U.S. Officials' Perspectives. CRS Report for Congress. – August 24, 1990. – P. 1. 19. Там само. – С. 1. 20. Там само. – С. 1. 21. Там само. – С. 6. 22. Japan's Response to the Persian Gulf Crisis: Implications for the U.S.–Japan Relations. CRS Report for Congress. – 23 May 1991. – P. 1. 23. Там само. – С. 1. 24. President Rejects Apology to Japan / *The New York Times*. – 2 Dec. 1991 [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1991/12/02/us/president-rejects-apology-to-japan.html?scp=42&sq=december%201991&st=cse>. – Назва з екрану. 25. Там само. 26. Там само. 27. U.S. Department of State Dispatch. – Vol. 3, No. 3. – January 20, 1992. – P. 42. 28. U.S. Department of State Dispatch. – Vol. 3, No. 18. – May 4, 1992. – P. 342. 29. Там само. – С. 343. 30. Там само. – P. 345. 31. US–Japan relations: a looming crisis? / Hearing and Markup before the Subcommittee on Asian and Pacific Affairs of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives (July 16, 1991). – Washington, 1992. – P. 1. 32. Там само. – С. 3. 33. Там само. – С. 3.

Надійшла до редколегії 17.02.12

Н. Городня, канд. іст. наук, доц.

ПОЛІТИКА КНР В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Стаття аналізує політику Китаю в Південно-Східній Азії в період від створення КНР до світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.; вивчає чинники, що впливали на її еволюцію й на відносини КНР з країнами ПСА; регіональні й глобальні наслідки такої політики.

The paper analyses China's policy in Southeast Asia within the period between People's Republic of China foundation in 1949 and 2008-2009 global financial and economic crisis; it studies the factors that influenced on the evolution of China's regional policy in SEA, its regional and global impact.

Піднесення регіональної і глобальної ролі Китаю, перетворення Східної Азії на центр світового економічного розвитку, прискорення регіональних інтеграційних процесів в Південно-Східній і Східній Азії, посилення суперництва за вплив у Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) між США, Японією і Китаєм є важливими факторами міжнародних відносин початку ХХІ ст. Суттєві зміни в розстановці сил в АТР значною мірою пов'язані з еволюцією політики КНР в Південно-Східній Азії (ПСА).

Незважаючи на значну увагу зарубіжних і вітчизняних дослідників до ситуації в АТР, їхні праці мають переважно політологічний характер [1]; деякі роботи ана-

лізують розвиток міжнародних відносин в АТР, не приділяючи уваги політиці Китаю в ПСА [2]. Отже, у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні дослідження, що вивчають еволюцію політики КНР в ПСА. З огляду на це, метою даного дослідження є аналіз змін в регіональній політиці Китаю в ПСА в період від утворення КНР (1949 р.) до завершення світової фінансово-економічної кризи першого десятиліття ХХІ ст.; їх рушійних чинників, впливу на відносини між Китаєм і країнами АСЕАН, регіональних і глобальних наслідків.

Тривалий час відносини між КНР і країнами Південно-Східної Азії були напруженими. В умовах холодної

війни Китай розглядався багатьма країнами ПСА як експортер комунізму, значна частина антиурядових повстанських сил на території цих країн були етнічними китайцями, які отримували допомогу від уряду КНР. Корейська війна 1950-1953 рр. засвідчила можливість прямого військового втручання Китаю в сусідню державу для підтримки дружнього йому режиму.

З метою уникнення загрози з боку Китаю країни АТР заключили на початку 1950-х рр. низку угод з США в сфері безпеки: Договір про спільну оборону між США і Республікою Філіппіни (30 серпня 1951 р.); Договір безпеки між Австралією, Новою Зеландією і США (ANZUS) (1 вересня 1951 р.); Договір про спільну оборону між США і Республікою Корея (1 жовтня 1953 р.). В 1954 р. Філіппіни і Таїланд разом з США, Британією, Францією, Австралією, Новою Зеландією і Пакистаном підписали Договір колективного захисту Південно-Східної Азії (СЕАТО), який проіснував до 1977 р. Центральну роль в цій системі договорів посіли американсько-японські союзницькі відносини, закріплені Договором безпеки (8 вересня 1951 р.) і Договором про взаємне співробітництво і безпеку (19 січня 1960 р.). Частина країн ПСА (нинішні Малайзія, Сінгапур, Бруней) на початку 1950-х рр. ще перебувала в колоніальній залежності від Британії; країни французького Індокитаю – В'єтнам, Лаос, Камбоджа – вели боротьбу за утвердження своєї державності.

Аналогічно сусідні держави розглядалися керівництвом КНР як вороже оточення, з боку якого була ймовірно підризна діяльність проти китайського уряду. Таке сприйняття значною мірою пов'язувалося з існуванням Китайської Республіки на Тайвані, китайсько-американським антагонізмом, існуванням військових альянсів США з регіональними державами. Виключення складали Північна Корея (КНДР), а також Індонезія (до 1966 р.) і Бірма (до 1967 р.), що мали з Китаєм дружні відносини.

Дипломатичні відносини між Бірмою і КНР було встановлено в червні 1950 р., невдовзі після здобуття Бірмою незалежності від Великої Британії (4 січня 1948 р.) та проголошення КНР (1 жовтня 1949 р.). В січні 1960 р. підписано Договір про дружбу і ненапад, а також угоду про вирішення прикордонних питань. Проте відносини між двома країнами значно погіршилися після антикитайських виступів в Бірмі в 1967 р.

Дипломатичні відносини між Китаєм й Індонезією було встановлено в липні 1950 р. А.Сукарно вбачав в КНР природного союзника у відстоюванні Індонезією суверенітету та права на власний шлях розвитку (будівництво "індонезійський соціалізму"). В квітні 1955 р. між двома країнами було підписано угоду про подвійне громадянство, яка, проте, створила умови для втручання Китаю у внутрішні справи Індонезії на підставі захисту прав етнічних китайців. В квітні 1961 р. – Договір про дружбу й Угоду про культурне співробітництво [3].

Проте після невдалого військового перевороту 30 вересня 1965 р. і відсторонення А.Сукарно від влади, відносини між двома державами погіршилися. Новий президент М.Сухарто (1966-1998) відмовився від прокитайської орієнтації й ініціював зближення з іншими країнами ПСА.

Посилення на рубежі 1950-1960-х рр. китайсько-радянського антагонізму, тісні відносини СРСР з Індією, В'єтнамом, Лаосом, Камбоджею завершували сприйняття китайським керівництвом "оточення" з боку ворожих держав, що значною мірою визначало регіональну політику КНР. Політичне угруповання АСЕАН в складі п'яти держав ПСА (Таїланд, Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Філіппіни), створене в серпні 1967 р., також мало значною мірою антикомуністичне спрямування.

З початку 1970-х рр. ситуація дещо змінилася завдяки поступовому налагодженню відносин між США і КНР, що завершилося встановленням дипломатичних відносин між ними з 1 січня 1979 р. Результатом стало прийняття КНР до ООН (жовтень 1971 р.) та встановлення дипломатичних відносин КНР з низкою сусідніх держав – Японією (1972), Австралією (1972), Новою Зеландією (1972), Малайзією (1974), Філіппінами (1975), Таїландом (1975), В'єтнамом (1976).

В липні 1978 р. було підписано 5-річну торгівельну угоду КНР з Філіппінами, в грудні 1979 р. – торгівельну угоду з Сінгапуром; в березні 1985 р. – угоду з Таїландом щодо підтримки й захисту інвестицій, створення спільного комітету на рівні міністрів для розвитку економічного співробітництва. В лютому 1981 р. китайське керівництво заявило про припинення допомоги комуністичним повстанцям в ПСА, проте загалом відносини Китаю з сусідніми країнами залишалися напруженими [4]. Передусім це стосувалося китайсько-в'єтнамських відносин у зв'язку з інтервенцією В'єтнаму в Камбоджу (1979–1989 рр.), що спричинила китайсько-в'єтнамську війну 1979 р., та суперечками за о-ви Спратлі в Південно-Китайському морі.

Встановлення дипломатичних відносин між КНР і США співпало з початком політики відкритості та економічних реформ в Китаї, що призвело до поступової нормалізації відносин Китаю з країнами Заходу. На початку 1980-х рр. відновилися також китайсько-радянські переговори, які значно прискорилися з початком переговорів в СРСР, особливо в 1988 р., коли радянське керівництво заявило про виведення військ з Афганістану і припинення підтримки присутності В'єтнаму в Камбоджі. Початок нормалізації радянсько-китайських відносин засвідчив офіційний візит до Пекіну М.Горбачова в травні 1989 р.

1989 рік став рубіжним для китайської дипломатії. Розгром демократичного студентського руху на площі Тяньаньмень 4 червня 1989 р. призвів до завершення "медового місяця" у відносинах між Китаєм і Заходом. В умовах дипломатичних і торгівельних санкцій, накладених на КНР країнами Заходу, китайську дипломатію було спрямовано передусім на покращення відносин з азійськими державами. Провідником цієї політики став віце-прем'єр і міністр закордонних справ КНР Цянь Цічєнь. В листопаді 1989 р. китайський прем'єр Лі Пен здійснив перший після червневих подій закордонний візит до Пакистану, Бангладеш і Непалу, а в грудні Голова КНР Ян Шанкунь наніс державний візит до Єгипту, ОАЕ, Кувейту і Оману. В грудні 1989 р. було оголошено про досягнення угоди між Китаєм й Індонезією з технічних питань та про нормалізацію двосторонніх відносин, розірваних в жовтні 1967 р. [5]

Впродовж 1990 р. найбільші зрушення відбулися у відносинах між Китаєм з країнами ПСА. В серпні прем'єр Лі Пен здійснив візити до Індонезії, Сінгапуру, Таїланду. 8 серпня 1990 р. було офіційно відновлено дипломатичні відносини між КНР й Індонезією. В жовтні встановлено дипломатичні відносини КНР з Сінгапуром; прем'єр Сінгапуру Лі Куан Ю відвідав Китай (попередні кроки щодо покращення відносин з Індонезією, Лаосом і Таїландом Китай здійснив ще в першій половині 1989 р., напередодні подій 4 червня). В листопаді 1990 р. відбулися візити до Китаю президента Індонезії і прем'єр-міністра Таїланду. В грудні 1990 р. прем'єр Лі Пен здійснив свій другий візит до ПСА, відвідав Малайзію, Філіппіни, а також Лаос, що стало першим офіційним візитом китайського керівника до цієї країни. Під час візитів наголошувалася важливість для Китаю дотримання країнами ПСА принципу "єдиного Китаю" в

тайванському питанні та створення стабільного і мирного міжнародного оточення, важливого для політики модернізації в КНР [6]. Те, що китайський уряд звернувся до країн Азії, щоб розірвати міжнародну ізоляцію, значною мірою обумовлювалося їх спільними цінностями в питаннях демократії, прав людини, суверенітету, а також дотриманням країнами АСЕАН принципу невтручання у внутрішні справи інших держав. В умовах санкцій країн Заходу джерелом закордонних інвестицій в Китай стали етнічні китайці з Гонконгу, Тайваню, Сінгапуру та країн ПСА з їх численною й заможною китайською діаспорою.

Період після подій на площі Тяньаньмень співпав у часі із завершенням холодної війни, нормалізацією радянсько-американських відносин, скороченням американської присутності в Східній Азії, активізацією процесів регіональної економічної інтеграції. Значний вплив на зовнішню політику Китаю мали зміни, що сталися в 1991 р. – розпад СРСР та завершення біполярного протистояння, а також Паризькі угоди з камбоджійського питання, прийнятні для КНР, що закінчили "холодну війну" в Східній Азії. Вони дозволили швидко покращити китайсько-в'єтнамські відносини, проте суперечності між двома державами з приводу островів Спратлі в Південно-Китайському морі залишилися.

Крім налагодження двосторонніх відносин з країнами ПСА, Китай почав підтримувати АСЕАН як колективний орган. В липні 1991 р. було встановлено офіційні зв'язки між Китаєм і АСЕАН-6 (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней): АСЕАН визнала Китай "консультативним партнером з діалогу", прагнучи долучити його до певних правил поведінки в регіоні, прийнятих Асоціацією (повний статус Партнера з діалогу АСЕАН Китай отримав в 1996 р.); розпочався діалог між ними в сфері безпеки, головним чином для зменшення суперечностей в Південно-Китайському морі. Значною мірою за підтримки АСЕАН в 1991 р. Китай приєднався до форуму Азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), що полегшило проведення кількох неформальних зустрічей між Президентом Дзян Дземінем і Біллом Клінтоном, які стали ключовими для стабілізації китайсько-американських відносин.

"Політика добросусідства", ініційована Китаєм в цей період, витікала з потреб формування сприятливого і безпечного зовнішнього оточення для успішного продовження розпочатих економічних реформ, тим більше, що через морські території ПСА (Малаккську протоку, ін.) проходить переважна більшість китайської торгівлі. Налагодження відносин з країнами ПСА служило також іншим важливим цілям Китаю – попередженню можливої стратегії стримування з боку США, в яких впродовж 1990-х рр. точилися дебати з цього приводу; ізоляції Тайваню і зменшення його можливостей щодо проголошення незалежності. Від зближення з країнами ПСА, які на той час динамічно розвивалися, Китай розраховував на вигоди торгівлі й інвестицій.

Незважаючи на суттєве покращення відносин Китаю з країнами АСЕАН на початку 1990-х рр., порівняно з попереднім періодом, що значною мірою диктувалося необхідністю відновлення позицій, втрачених після червневих подій 1989 р., значна недовіра країн ПСА до Китаю зберігалася. Мірою зростання економіки Китай перетворювався на більш впевненого гравця; посилювався китайський націоналізм, підстави для чого створювали як економічні успіхи, так і наближення дати повернення КНР суверенітету над Гонконгом – 1 липня 1997 р. Потужне економічне зростання Китаю сприймалося сусідніми державами як загроза. Адже воно при-

звело до зменшення прямих іноземних інвестицій до країн ПСА, що служили основою їх стрімкого розвитку в 1980-ті рр.; до посилення конкуренції з китайськими товарами на зовнішніх ринках тощо. Стурбованість сусідніх країн викликали довготермінові політичні й військові цілі Пекіну. Напруження у відносинах КНР з країнами ПСА (В'єтнамом, Тайванем, Малайзією, Філіппінами) створювали силові претензії КНР на спірні о-ви Спратлі (китайська назва Нанша) в Південно-Китайському морі, які загострилися в кінці 1980-х – в першій половині 1990-х рр. Якщо в 1990 р. Китай виступав за відкладення питання про суверенітет над о-ми Спратлі й спільний розвиток ресурсів в Південно-Китайському морі, закон від 25 лютого 1992 р. включив усі ці острови до територіальних вод КНР. В 1995 р. Китай відмовився обговорювати ситуацію, що склалася навколо о-вів Спратлі на зустрічі Регіонального форуму АСЕАН, натомість застеріг В'єтнам і Росію від продовження геологічних розвідок на островах, здійснюваних ними в 1993 і 1994 р. [7]. В 1995–1996 рр. розгорнулася Тайванська криза, в ході якої окреслився можливий сценарій силового приєднання Тайваню до материкового Китаю і американсько-китайського збройного зіткнення. Посилилися також суперечності між Китаєм і Японією за о-ви Сінкаку, що значно зашкодили їх відносинам.

Незважаючи на те, що китайські лідери рішуче відкидали "теорію китайської загрози", в середині 1990-х рр. стурбованість регіональних держав досягла загрозливого рівня, про що свідчить підписання японсько-американської Спільної декларації з питань безпеки, що розширила японсько-американське співробітництво в сфері оборони; публікація Спільної заяви про американсько-австралійське стратегічне партнерство в XXI ст.; досягнення військової угоди Індонезії з Австралією; відновлення військового співробітництва США з Філіппінами; налагодження військового співробітництва між США і Сінгапуром; приєднання В'єтнаму до АСЕАН та рішення про розширення АСЕАН до 10 членів за рахунок прискореного прийняття нових членів – Лаосу, М'янми, Камбоджі.

Характеризуючи міжнародну ситуацію в 1996 р., китайські експерти відзначали нові тенденції: період скорочення військових витрат, що мав місце після завершення холодної війни, скінчився, військові витрати деяких країн Азії і Африки збільшилися; зросла роль військових альянсів в міжнародних відносинах, військові альянси в АТР (американсько-японський, американсько-австралійський тощо) зміцнилися; регіональні суперечності посилювалися [8]. Намітилася тенденція до створення антикитайської коаліції, що була особливо небезпечною з огляду на загострення американсько-китайських відносин. Це спонукало китайське керівництво інтенсифікувати свої зусилля щодо зближення з країнами, які розвиваються, навіть шляхом поступок та компромісів.

Вже в 1996 р. намітилися значні зрушення в регіональній політиці КНР. Передусім змінилося відношення Китаю до багатосторонніх регіональних інституцій, участі в яких він до того уникав, віддаючи перевагу двостороннім відносинам. Виявом таких змін стало підписання Угоди про будівництво довіри у військовій сфері на прикордонних територіях між Китаєм, Росією, Казахстаном, Киргизстаном і Туркменістаном, що поклала початок формуванню Шанхайської п'ятірки; вступ КНР до Регіонального форуму АСЕАН та участь в першому саміті Азія-Європа.

Регіональний форум АСЕАН (АРФ) став для Китаю першою регіональною організацією за його участю. Неформальність і поступовість інституційних підходів АСЕАН, прийняття рішень на основі консенсусу, дотри-

мання принципу невтручання у внутрішні справи один одного (так званий "шлях АСЕАН") полегшили приєднання Китаю до багатосторонніх регіональних інституцій. З того часу взаємовідносини між Китаєм і країнами АСЕАН значно розширилися, включаючи тіснішу співпрацю в боротьбі з тероризмом, контрабандою зброї і наркотиків, нелегальним перевезення жінок і дітей, в попередженні транснаціональних злочинів; співробітництво в сфері нетрадиційних загроз і поведінки зацікавлених держав в Південно-Китайському морі; розвиток принципів превентивної дипломатії; вивчення проблем екологічної й енергетичної безпеки, боротьби з піратством в ПСА; розвиток субрегіону Великий Меконг тощо. Водночас ПСА стала лише одним з векторів китайської дипломатії, що з 1996 р. значно інтенсифікувалася в різних напрямках, включаючи "сировинну" й "енергетичну" дипломатію в країнах Африки, Латинської Америки і Близького Сходу.

Поворотним пунктом у відносинах між Китаєм і країнами ПСА стала Азійська фінансова криза 1997-1998 рр., яка болуче вразила Таїланд, Малайзію, Індонезію, а також Республіку Корея. США, що критично ставилися до моделі розвитку країн ПСА, не надали враженим кризою країнам очікуваної допомоги на двосторонньому рівні (за виключенням Республіки Корея), поклавши цю функцію на МВФ. Натомість Китай не лише надав Індонезії допомогу в сумі 300 млн дол., але й відмовився від девальвації юаня, що дозволило країнам ПСА уникнути подальшого поглиблення кризи й стабілізувати ситуацію. Такі дії отримали високу оцінку вражених кризою країн і АСЕАН, що дозволило Китаю за відносно короткий проміжок часу значно покращити свій імідж в регіоні.

В листопаді 1997 р. відбувся перший саміт лідерів держав АСЕАН, Китаю, Японії, Республіки Корея ("АСЕАН+3") для вироблення механізмів здолання кризи й уникнення таких криз в майбутньому, а також перший саміт "АСЕАН+Китай", коли відносини між двома сторонами піднялися з рівня міністрів до рівня лідерів держав. З того часу такі саміти із залученням посадовців різних рівнів стали щорічними і охопили широку сферу співробітництва з економічних, політичних, соціокультурних питань, проблем безпеки. Результатом стало те, що з 1997 р. в країнах ПСА рідко відкрито заявляють про китайську загрозу, наголошуючи натомість на можливостях і викликах з боку Китаю. На близьку перспективу зростання КНР оцінюється позитивно, хоч все ще залишаються сумніви з приводу можливості встановлення китайського домінування в регіоні у віддаленій перспективі.

Вступ Китаю до Всесвітньої торгівельної організації (ВТО) в грудні 2001 р. після 13 років складних переговорів з США зробив його двигуном економічного розвитку ПСА, у той час як США після подій 11 вересня 2001 р. відволікли увагу від субрегіону на війну з терором, що створило сприятливі умови для подальшого посилення впливу КНР.

В листопаді 2001 р. Китай зробив блискучий дипломатичний хід, запропонувавши країнам АСЕАН створення Зони вільної торгівлі (ЗВТ) з метою зміцнення економічного співробітництва. Оскільки підписанню угоди перешкоджала стурбованість країн АСЕАН з приводу намірів Китаю в Південно-Китайському морі, Пекін підтримав паралельні переговори з цих двох питань. Їх результатом стало підписання в листопаді 2002 р. Декларації про поведінку сторін в Південно-Китайському морі, яка значно зменшила суперечності з цього питання. Пекін взяв на себе зобов'язання не приймати односторонніх заходів, що можуть погіршити ситуацію, пого-

дився на багатосторонні зобов'язання, що означало відхід від попередньої політики силових претензій і наполягання на двосторонніх переговорах з цього питання [9]. Одночасно було підписано Рамкову угоду про всебічне економічне співробітництво між КНР і АСЕАН щодо створення між ними ЗВТ впродовж 10 років. В листопаді 2004 р. в її рамках було підписано Угоду з торгівлі товарами, що включала графік зменшення тарифів і їх остаточну ліквідацію для більшості товарів, починаючи з 2005 р. Після цього взаємна торгівля між АСЕАН і Китаєм значно зросла: якщо в 1991 р. вона складала 8 млрд дол., то 2005 р. досягла 100 млрд дол., в 2007 р. – 200 млрд дол., в 2008 р. – 230 млрд дол. В січні 2007 р. Китай і АСЕАН підписали також угоду, спрямовану на лібералізацію правил торгівлі послугами. ЗВТ між Китаєм і АСЕАН вступила в дію з 1 січня 2010 р., в результаті чого передбачається подальше зростання взаємозалежності економік двох сторін.

Китайська політика в АСЕАН не обмежується економічною сферою. В 2003 р. Китай офіційно підписав Договір про дружбу й співробітництво в ПСА (ТАС), який є базовим договором АСЕАН, а також документ про стратегічне партнерство, який створив основу для поглиблення політичного співробітництва. Паралельно відбуваються переговори в форматі "АСЕАН+3" з метою формування східноазійського інтеграційного утворення, що буде охоплювати не лише економічну сферу, але також сфери нетрадиційної безпеки, політичну й соціокультурну.

За аналізом провідного китайського дипломата й науковця Ву Джанміня, на початку XXI ст. Китай перейшов від "відповідальної" до "про-активної (випереджальної)" політики [10]. Якщо на ранніх етапах реформ китайське керівництво дотримувалося стратегії, сформульованої Ден Сяопіном, за якою Китай мав уникати лідерства в міжнародних справах, зосередившись на внутрішній політиці, після приходу до керівництва в 2002 р. Ху Дзінта виявилася нова регіональна роль КНР. Вона характеризується прийняттям Китаєм більшої відповідальності за ситуацію в Східній Азії, визнанням його регіонального впливу з боку США, залученням до процесу переговорів з Північною Кореєю (з 2004 р.) тощо.

На саміті з нагоди 15-ї річниці встановлення діалогу між КНР і АСЕАН (жовтень 2006 р.) китайський прем'єр Вен Дзябао охарактеризував відносини між двома сторонами як найкращі в історії, що будуються на принципах гарного сусідства, рівності й взаємовигідного співробітництва. Аналогічними були й оцінки генерального секретаря АСЕАН Онг Кенг Йонга [11].

На сьогодні зближення між КНР і країнами АСЕАН відбувається як на двосторонній, так і на багатосторонній основі (через АРФ, АТЕС, "АСЕАН+3", Східноазійський саміт). Той факт, що Китай пережив світову фінансово-економічну кризу 2008-2009 рр. краще, ніж більшість держав Заходу, посилює його регіональний і глобальний економічний вплив, перетворює його на світового кредитора й інвестора, збільшує привабливість китайської моделі розвитку для країн глобальної Півдня. Проте слід відзначити різний рівень комфорту країн ПСА у відносинах з Китаєм. Це засвідчило створення Східноазійського саміту ("АСЕАН+6") в грудні 2005 р., коли деякі країни АСЕАН віддали перевагу залученню до східноазійського регіонального інтеграційного угруповання Індії, Австралії й Нової Зеландії для балансування в ньому китайського впливу. Так, більший вплив Китай має в материкових державах ПСА, передусім в М'янмі, Камбоджі й Лаосі, значно менший – серед морських країн ПСА (Індонезія, Філіппіни, ін.). Проте, як визнають експерти, "м'яка" влада КНР в субрегіоні зро-

сла до такого рівня, що підтримка США країнами ПСА в разі конфлікту з Китаєм не може бути гарантованою. У той час як США постійно наголошують на принципах демократії й дотримання прав людини, китайська регіональна політика, що базується на невтручанні у внутрішні справи інших держав, більш імпонує настроям як правлячої еліти держав ПСА, так і більшості населення, оскільки виявляє значно більшу повагу до національного суверенітету.

Таким чином, політика Китаю в ПСА з часу утворення КНР до кінця першого десятиліття XXI ст. зазнала значної еволюції. Можна умовно виділити кілька її етапів. Перший етап охоплює 1950–1970-х рр., коли регіональна політика КНР здійснювалася на основі уявлень про загрозу китайському комуністичному режиму з боку сусідніх держав, що в свою чергу спонукало китайське керівництво надавати підтримку повстанським загонам, що діяли в країнах ПСА.

Другий етап охоплює десятиліття від початку реформ в КНР в кінці 1970-х рр. до трагічних подій 4 червня 1989 р. на площі Тяньаньмень. Він характеризується зближенням КНР з США та їх союзниками в Східній Азії, активним розвитком торгівельно-економічних відносин КНР з країнами Заходу.

Третій період, що розпочався після 4 червня 1989 р. і тривав до 1996 р., характеризується активною політикою КНР на зближення з азійськими державами, з метою виходу з міжнародної ізоляції й обстоювання власного шляху розвитку; значними економічними успіхами КНР; відродженням гордості китайців за свою державу; посиленням тиску КНР на сусідні держави в обстоюванні власних національних інтересів, що породило стурбованість регіональних держав з приводу "китайської загрози".

Початок четвертого періоду можна віднести до 1996–1997 рр., коли відбулися суттєві зміни в регіональній політиці Китаю на основі перегляду підходів щодо участі в багатосторонніх інституціях, активного залучення до них. Відповідальна позиція Китаю під час Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр. стала вирішальною для значного покращення його відносин з країнами ПСА.

П'ятий період, після вступу Китаю до ВТО в грудні 2001 р. і переходу влади до четвертого покоління китайського керівництва на чолі з Ху Цзінтао, характеризується перетворенням КНР на двигун економічного розвитку Східної Азії, прийняттям Китаєм більшої відповідальності за ситуацію в регіоні.

Шостий етап визначається результатами глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. і вступом в дію угоди про ЗВТ між Китаєм і країнами АСЕАН, внаслідок чого відбулося значне посилення регіональної і глобальної ролі КНР, зростання взаємозалежності регіональних економік і водночас посилення конкуренції між Китаєм, Японією і США за вплив в ПСА.

1. Городня Н. Країни Східної Азії в першому десятилітті XXI ст.: регіональні інтеграційні ракурси та глобальні пріоритети // Дослідження світової політики. – Вип. 50. – К., 2010. – С.198–227; Шевчук О.В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку: Монографія. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. П.Могили, 2010. – 197 с.; Gill, Bates. Rising Star. China's New Security Diplomacy. Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2010. – 267 p.; Zu, Zhiqun. China's New Diplomacy: Rationale, Strategies and Significance. – Farnham, Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2010. – 168 p.; "Harmonious World" and China's New Foreign Policy / Edited by Sujian Guo and Jean-Mark F. Blanchard. – Lanham, MD.: Lexington Books, 2008. – 248 p., in. 2. Пронь С.В. Японія-США-Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951–2007 роки: Монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 296 с.; Шевчук О.В. Китай між США і Росією: геостратегічні відносини: Монографія. – Миколаїв: ТОВ "Ініон", 2008. – 448 с. 3. Documents on China's Relations with South and Southeast Asia (1949–1962). Ed. by G.V.Ambekar and V.D.Divekar. – New York: Allies Publishers Private Ltd, 1964. – 491 p. – P.9, 62–64, 231–236, 240–269. 4. China. Facts & Figures Annual Handbook. V.1, 1978 / Edited by John L.Scherer. – Breeze, Florida: Academic International Press, 1978. – 256 p. – P.12–14; Op.cit., V.5, 1982. – Breeze, 1982. – 346 p. – P.283; Op.cit., V.12. 1989. – Breeze, Florida, 1989. – 505 p. – P.78. 5. Op.cit., V.13. 1990. – Breeze, Florida, 1990. – 379 p. – P.45. 6. Op.cit., V.14. 1991. – Breeze, Florida, 1992. – 388 p. – P.65–68. 7. Op.cit., V.17. – Breeze, Florida, 1993. – 462 p. – P.52; Op.cit., V.20. – Breeze, Florida, 1996. – 433 p. – P.88–89. 8. Op.cit., V.21. – P.68, 85. 9. Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea // <http://www.aseansec.org/13163.htm> 10. Zu, Zhiqun. China's New Diplomacy: Rationale, Strategies and Significance. – Farnham, Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2010. – P.7. 11. China's Foreign Policy and "soft power" in South America, Asia, and Africa. A Study, prepared for the Committee on Foreign Relations United States Senate by the Congressional Research Service Library of Congress, April, 2008. – Washington: U.S. Government Printing office, 2008. – 139 p. – P.96–97.

Надійшла до редколегії 17.02.12

А. Зубко, канд. іст. наук

ПОХОДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ГРИВНІ

В статті досліджується походження гривні – головної одиниці вагової і грошової системи Київської Русі. На підставі вивчення археологічних джерел характеризуються основні типи гривні. Вивчається система контролю мір ваги в Київській Русі.

The article is about hryvnia, the main unit of the weight and monetary systems of Kievan Rus'. Based on the information received from studies of the archaeological sources, the article gives the characteristics to the main types of hryvnia. The system of controlling weight units in Kievan Rus' is also covered.

Система мір Київської Русі IX–XIII ст. відображена в історичних джерелах. Важливі відомості про грошово-вагову систему Київської Русі містить збірник законів "Руська правда". Утворення Короткої редакції "Руської правди" відноситься до XI ст., трансформація її у Просянну редакцію до XII–XIII ст. Нині відомо понад 100 списків "Руської правди". Ґрунтовний науковий аналіз даних цього історичного джерела дозволяє дослідити грошово-вагову систему Київської Русі, визначити термінологію вагових і грошових одиниць і їх співвідношення.

Окремі відомості про систему мір ваги і грошового ліку, масу вагових одиниць можна знайти на сторінках давньоруських літописів. Вагова метрологія Київської Русі знайшла своє відображення в джерелах церковного походження: "Хождении игумена Данила в Святую землю" XII ст., перекладних книгах-житіях святих і інших

текстах. Ці джерела наводять цікаві дані про давньоруські і візантійські вагові міри, порівнюючи обсяг окремих вагових одиниць між собою.

Матеріал про міри ваги і гроші Київської Русі містять в собі твори іноземних мандрівників, які бували на її території. Тут слід відзначити працю мандрівника з арабської Іспанії Абу-Хаміда ал-Гарнаті, котрий в XII ст. побував у Києві [3].

Суттєву допомогу у вивченні грошово-вагової системи Київської Русі може дати дослідження археологічного матеріалу, зокрема важків, терезів та інших засобів виміру, а також монет, прикрас та ін., при виготовленні яких використовувались вагові стандарти.

У вітчизняній історіографії грошово-вагова система Київської Русі досліджується вже декілька століть. В 1703 р. вийшла "Арифметика, сиречь наука числитель-

ная" Л.Ф. Магницького, де є відомості про давні міри. В XIX ст. були опубліковані праці з метрології А.І. Ламберті, Ф.І. Петрушевського, А.І. Нікітського. В цих працях наведені деякі дані про давньоруські міри ваги.

Перші наукові праці з історичної вагової метрології з'являються в XIX ст. Теоретичні основи давньоруської вагової метрології були закладені в праці Д.І. Прозоровського "Монета и вес в России до конца XVIII в.", яка вийшла в 1865 р. [7, с. 24-32]

Давньоруська вагова система також досліджувалась в працях І.І. Кауфмана. [6] В свою чергу, початок розвитку історичної метрології в Україні був покладений в працях А. Лобко та Н. Горбачевського. Особливо слід відзначити роботи К.В. Болсуновського, в яких він дослідив знайдені в Києві в другій половині XIX ст. давні гривні, важки, терези і монети. [1]

У 1956 р. була опублікована праця В.Л. Яніна "Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период", яка до цього часу вважається основною теоретичною працею з даного питання. [9] У XX ст. значний внесок в розвиток історичної вагової метрології був здійснений Е.І. Каменцевою, Н.В. Устюговим, Л.В. Черепніним, Н.А. Шостьїним. В Україні давні вагові міри вивчали А.З. Барабой, В.О. Винник, І.Н. Єроф'єв, Я.Г. Сенік, О.Ф. Сидоренко.

За три століття дослідження даної наукової проблематики в вітчизняній історіографії зроблено багато. Але повністю структура грошово-вагової системи Київської Русі IX-XIII ст. вітчизняною наукою ще не відтворена. Не повністю вивчені дані історичних джерел, насамперед речових. Це робить необхідним подальше дослідження вказаних наукових питань.

Взагалі, грошово-вагова система Київської Русі вже в перших писемних пам'ятках постає в вигляді явища, котре давно й остаточно склалося, і яке має значну давнину і певну традицію розвитку. Система мір, створена практикою ремесел, торгівлі, будівництва, повністю відповідала вимогам свого часу і відзначалася стійкістю протягом століть. Розвиток ремесел і широкий масштаб внутрішньої і зовнішньої торгівлі зробили необхідним виготовлення спеціального метрологічного обладнання. В системі мір монетної ваги було створено велике різноманіття мір, котрі входили в склад давньоруських рівноваг.

За твердженням Д.І. Прозоровського в якості загальної назви мір ваги в Київській Русі вживалося слово "ставила", яке зустрічається в уставі про церковні суди князя Володимира Святославича 996 р. У свою чергу слово "звеси" означало прилади для зважування. Пізніше з'являються назви "веси" та "дзвони". Сучасне слово "терези" – тюркського походження.

У XI–XII ст. в Київській Русі вживалися терези з рівноплечовими та нерівноплечовими коромислами. Для зважування великих вантажів використовували нерівноплечові терези значної вантажопідйомності, серед яких особливе розповсюдження отримав "пуд", або "пудний ремінь", котрий є різновидом великого безміна (терезів із змінною точкою опору і нерухомим важком).

Рівноплечові (двочашкові) терези, які називали "скалви", переважно використовували для зважування вантажу з великою точністю (золота, срібла). В уставній грамоті князя Всеволода Мстиславича 1134–1135 рр. згадуються "скалви вощані". Скалви мали довгий покажчик – стрілку, який називали "язик". Про це свідчать збережені в Полоцькому договорі 1330 р. з Рігою вирази: "язик пуськати на товар" (стрілка скалв коливалася під зважуванням товаром).

При зважуванні на скалвах виключалася можливість обважування. Поширена сфера вживання скалв зумов-

лювалася прагненням до точності вимірів. Під час археологічних розкопок були знайдені скалви з складним коромислом, зручні при перевезенні.

Діапазон вагових зважувань в добу Київської Русі IX–XIII ст. був значний – від малих дорогоцінних каменів, срібних і золотих монет, до кусків воску, металевих зливок великої ваги.

Існування системи точних вимірів неможливе без зразкових мір – еталонів. З появою зразкових мір пов'язана потреба їх збереження. Важко визначити, де зберігалися еталони вагових мір в дохристиянський період. Перші відомості про наявність в Київській Русі нагляд за мірами і еталонами ваги припадають на кінець X ст. Відразу після прийняття християнства в 988 р. духовенству було доручено збереження зразкових мір, а також нагляд за мірами і вагою.

В уставі князя Володимира Святославича про церковні суди 996 р., перелічені зразкові міри, доручені нагляду єпископа з зобов'язанням: "блюсти... городския и торговця всяческая мерила и спуды и завести ставила". Таким чином, нагляд поширювався на всі міри (на старослов'янській мові "мерила" – міри довжини, "спуды" – міри об'єму, "завеси" – прилади для зважування, "ставила" – міри ваги).

У церковному уставі 996 р. князя Володимира Святославича, зазначалося, що обов'язок нагляду за мірами для єпископа не менш важливий, ніж основний: "за всё то дати ему слово в день суда великого, якоже и о душах человеческих". У свою чергу в грамоті князя Всеволода Мстиславича 1134–1135 рр. згадуються еталони мір, передані в розпорядження єпископа і купецької корпорації при церкві Іоанна Предтечі в Новгороді. Князь доручав єпископу: "печаловаться ему о том управлении (нагляд за мірами) якоже о душах человеческих".

Єпископ здійснював лише загальний контроль. Безпосередній нагляд за точністю еталонів мір, а також за правильним використанням вимірів у торгівлі покладалася на нижні чини духовенства та вибраних представників купецтва.

У грамоті князя Всеволода Мстиславича 1134–1135 рр. відзначено, що передані на збереження єпископу зразки мір необхідно було: "блюсти без пакости, ни умаливати, ни умножувати и на всякий год взвешивати". У випадку використання неправильних вимірів були встановлені суворі покарання для безпосередніх винуватців злочину. Для гарантії точності вимірів призначали спеціальні чиновники, котрих звали "весци" або "пудовики". Вони стежили за дотриманням правил зважувань. Перевірку точності зважувань здійснювали за допомогою переміни місцями важків та товару на чашах терезів. Таким чином, у Київській Русі була створена служба, яка контролювала єдність вимірів.

Головною ваговою і грошовою одиницею Київської Русі була гривня. Згідно з джерелами, спочатку виникла лічильна грошова одиниця – гривня кун, що означала відповідну за вартістю лічильній гривні кількість шкуркуниць або соболев, у іншому варіанті – срібних металевих монет. Згодом, у XI–XIII ст., крім лічильної грошової одиниці гривні кун увійшов у вжиток срібний металевий зливок – гривня срібла.

Під час археологічних розкопок на території Київської Русі виявлено два типи гривень. Перший тип – південний, або київський. Ця гривня була в обігу на територіях Середнього Подніпров'я. Вона має вигляд ромба, обрізаного зверху і знизу, масою 140–160 г, зустрічається в скарбах не пізніше 1240 р. Другий тип гривні виявлено на північних територіях Новгородської та Псковської губерній. Пізніше виникла так звана чернігівська гривня, що за формою нагадувала київську, а за масою – новгородську.

На початку XX ст. дослідник К.В. Болсуновський припустив, що металеві гривні нагадують відлиті з срібла човни. [2, с. 12-13] Справді, човен, завантажений товаром, був мірилом багатства. Тому на деяких зливках гривень є навіть зображення якоря.

Вважається, що у давнину в Київській Русі "гривною" називали шийний обруч – прикрасу з дорогоцінного металу, згодом – міру ваги (гривню срібла) і рахунку (гривню кун).

Однак з розумінням гривні лише за прикраси з дорогоцінного металу, яку носили на шиї, можна погодитись лише до певної міри. Цікаву думку в свій час висловив К.В. Болсуновський. За його даними, в 1897 р. в Брюсселі були виставлені різні речі з Африки, які ходили там в якості грошових одиниць. "У виставленому там бісері переважають скляні блакитні, білі, рожеві і червоні намиста, погані обробки. В'язка, довжиною в 120 зерен, складає одиницю цінності, яка зветься Singa Zimbu, а десяток таких в'язок Kulazzi і складає монетну одиницю вищого розряду. Достатньо уважно продивитися наші музеї і приватні зібрання, щоб наочно пересвідчитись в тій величезній кількості намист, котрі були у використанні, і, таким чином, і у торговому обігу в давні часи на Русі... намиста у нас знаходять не тільки в могилах з різними поховальними обрядами, але і на придніпровських дюнах, що доводить їх повсюдне використання. Настільки великим був попит на Русі на намиста ми знаємо від арабських авторів, які стверджують, що інколи за одну зелену намистинку віддавали барана. Це цілком вірогідно, якщо прийняти до уваги, що намиста зустрічаються не тільки глиняні, скляні, з різнокольорової маси, але також бурштинові, сердоликові, срібні і золоті, різної форми і розміру. Який їм був лік, скільки йшло на в'язку і як вона звалася – ми не знаємо, не підлягає лише сумніву, що в нас "намисто" (моністо) мало значення дрібної розмінної одиниці". [2, с. 4-5]

Яскраві свідчення про використання на Русі намист в якості грошових одиниць і символа багатства є у "Книзі" Ахмеда Ібн-Фадлана, посла халіфа Муктадіра, написаної у 20-ті роки X ст. Він бачив купців русів, які прибули по торговим справам на береги ріки Волга.

За спостереженням Ібн-Фадлана: "На шиях у жінок (русів) декілька рядів намист із золота та срібла, оскільки, якщо людина володіє десятьма тисячами дирхеми, то він справляє своєю дружиною одне намисто (в один ряд), а якщо володіє двадцятьма тисячами, то справляє їй два намиста, і таким чином кожні десять тисяч, які в нього додаються, додаються у вигляді одного намиста в дружини, так що на шиї якої-небудь з них буває багато рядів намист". [8, с. 78-79]

На думку автора даної статті, під терміном "гривна" в праслов'янські часи малося на увазі саме намисто, а окремі намистини з нього звалися "гривенки". Гривенки були зроблені з одного матеріалу і мали однакову вагу не лише з естетичних міркувань. Такі параметри дозволяли використовувати їх як грошово-вагові цінності. Після того, як слов'яни стали користуватися в торгівлі металевими грошима, утворилися гривні – намиста з грошей. В добу антив IV–V ст. це були римські денарії, в добу Київської Русі IX–XIII ст. – арабські дирхеми. В часи середньовіччя відомі намиста з європейських талерів – дукати і дукачі. Монети завжди мали однакову пробу і вагу. Вагові норми давньослов'янських намист, які зроблені не з монет, потребують подальшого дослідження.

Найдавнішою за часом виникнення грошово-ваговою системою Київської Русі без сумніву є система грошових і вагових одиниць, яка входила в склад лічильної гривні кун. Саме на неї був орієнтований лік найдавніших слов'янських грошей – шкурко куніць і соболів. У цій системі

вагові одиниці були взаємопов'язані з грошовими одиницями – металевими монетами і хутром. Головна одиниця – лічильна гривня кун мала свою вагу.

Після остаточного формування у X ст. величезної держави – Київської Русі система ліку грошей на її території набула вигляду: гривня = 20 ногат = 25 кун = 50 резан = 150 вивірок. Так її визначили історики, аналізуючі статті Короткої редакції "Руської правди" великого князя Київського Ярослава Мудрого. Що ж до ваги давньоруської гривні, то у договорі великого князя Київського Олега з Візантією 911 р. зазначається, що 12 гривень руських = 5 літрам візантійським. Імовірно, йдеться не про візантійську літру в 327,456 г, а про її половину – малу літру в 163,728 г. Тоді виявляється, що гривня важила 68,22 г, ногата – 3,41 г, куна – 2,73 г, резана – 1,36 г. Зважування тисяч монет, які мали обіг в Київській Русі, підтвердило дві вагові норми: монети масою в 3,4-3,5 г – ногати, масою в 2,7-2,8 г – куни,

Гривня лічильна у 68,22 г – не що інше, як 1/8 срібної ассіро-вавілонської міни у 545,75 г. Дослідниками давно вже помічений цей надзвичайно цікавий факт. І.І. Кауфман пояснював його запозиченням Київською Руссю разом з арабськими монетами вагових мір середньовічного мусульманського Сходу – ратля Антіохії в 545,75 г та старого бухарського ансіря (128 російських золотників у 545,75 г). Однак В.Л. Янін справедливо зауважив, що в основі карбування арабського дирхеми, яким користувалися на Русі, був не антіохійський ратль у 545,28 г, а іракський – 406,25 г. Ратль Антіохії не використовувався в карбуванні і рахунку монет, а був суто ваговою одиницею. [9, с.193-194]

Дослідники, які вивчали систему вимірів Київської Русі, виводили масу гривні у 68,22 г від норми маси іноземних монет, які були в обігу на її теренах. Так, І.І. Кауфман вважав такою нормою арабські дирхеми VIII–XI ст., В.Л. Янін – римські денарії II–IV ст.

Автор цієї статті дотримується іншої концепції, згідно з якою кольорові метали – золото, срібло, мідь тривалий час продавали зливками на вагу. Лише потім певні одиниці ваги цих металів стали монетами. Норма маси гривні в 68,22 г з'явилася у слов'ян раніше, ніж римські і арабські монети. Рахунок монет був згодом підлаштований під масу гривні.

Дійсно, маса іноземних монет не могла бути еталонною для давньоруської гривні, оскільки під час монетних емісій постійно змінювалася. Так, лише маса римського денарію імператора Нерона в 3,41 г є 1/20 маси гривні. В наступні часи римський денарій при династії Флавіїв став важити 3,2 г, при династії Антонінів – 3,08 г, при династії Северів – 3,11 г. В свою чергу справжні стандарти маси основних типів арабських срібних монет в 2,82 г та 2,96 г мають відношення до маси давньоруської гривні в пропорції 1/24 та 1/23, а не 1/25, як в системі грошово-вагового рахунку "Руської правди".

Ассіро-вавілонська срібна міна в 545,75 г могла з'явитися у праслов'ян ще в часи існування Скіфської держави в Північному Причорномор'ї в VII–III ст. до н.е. У другій половині VII ст. до н.е. війська скіфів завоювали всю Передню Азію. Володарювання скіфів у Передній Азії тривало 28 років, а їх перебування тут – 100 років. Скіфи, які за повідомленням давньогрецького історика Геродота збирали данину з підкорених народів зливками золота, срібла, ювелірними виробами, могли запозичити ассіро-вавілонську систему вагових мір, котра домінувала в Передній Азії протягом III-I тис. до н.е.

Давньоруська лічильна гривня в 68,22 г є частиною системи ассіро-вавілонських вагових мір. Її неможливо вивести з давньогрецьких систем мір ваги, римської чи візантійської вагової системи. Це незважаючи на три-

вале перебування колоній Давньої Греції, Риму та Візантії в Північному Причорномор'ї.

Основою системи вагових мір завжди є дрібні міри ваги. Еталонами мір ваги в згаданих вагових системах були маса зерна ячміння в 0,064 г, зерна пшениці в 0,046 г, боба рожкового дерева (карата) в 0,1895 г. Для гривні в 68,22 г в якості еталону підходить маса зерна ячміння, оскільки в Вавілоні його вважали рівним 0,06822 г.

Писемні джерела доби Київської Русі з XIII ст. згадують дрібні міри ваги "почку" і "пирог". Проте ці джерела не дають яasnих співвідношень мір. Знаючи, до якої вагової системи вони належать, можна встановити їх точну вагу. Пирог не що інше, як маса ячмінного зерна в 0,06822 г, почка – маса двох ячмінних зерен в 0,1364 г. Почка = 2 пирога.

Співвідношення дрібних вагових одиниць давньоруської системи мір можна подати так: "гривня руська" князя Олега в 68,22 г = 550 почек по 0,1364 г = 1000 пирогів по 0,06822 г. Питання про дрібні одиниці мір ваги в Київській Русі багато в чому і досі залишається відкритим. Так, в 2010 р. в часописі "Российская археология" вийшла стаття В.В. Єнукова та В.П. Лебедева, присвячена аналізу складу Волобуєвського скарбу куфичних дирхемів X ст. з Курського Посем'я. [4, с. 94-103] Автори цілком слушно відзначають, що монети скарбу обрізані під певні слов'янські вагові одиниці. Зважування монет дозволило виявити декілька вагових норм. Однак у кінці статті автори зауважують: "Обговорення питання, яким одиницям грошово-вагової системи відповідали виявлені вагові норми, виходить за межі даної роботи". [4, с. 102]

Однак, вказані питання мають пряме відношення до проблематики, що досліджується в цій статті. На підставі аналізу вагових норм обрізаних арабських монет можна висловити певні міркування.

Зокрема, Волобуєвський скарб з 82 обрізаних в коло дирхемів знайдений в 1847 р. В наш час з цього скарбу збереглося 58 дирхемів. "На сьогоднішній день в міжріччі Сейма і Псла відомо 11 скарбів, основу яких складають круглі вирізки". [4, с. 94] Належать вони населенню роменської археологічної культури, яку ототожнюють з літописним племенем сіверян. Для території, яку займали сіверяни, характерна велика кількість знайдених скарбів арабських монет.

Обрізка арабських дирхемів велася з допомогою ножиць. На підставі проведеного аналізу метрології та морфології вирізків Волобуєвського скарбу В.В. Єнуков та В.П. Лебедев зробили такі висновки: "В скарб з молодшими дирхемами середини 970-х років з грошового обігу потрапили монети, обрізані під дві вагові норми в 1,0 та 0,7 г... Найбільші номінали в 2,1 та 1,35 г вирізувалися з дирхемів 940-х років, номінал в 1,2 г реалізовувався з дирхемів 950-х, 0,8 г – з дирхемів 960-х і наймолодший в 0,65 г – з дирхемів 970-х років". [4, с. 102]

Номінали обрізаних арабських дирхемів без сумніву в основі свого поділу мали масу дрібних давньоруських вагових одиниць почки і пирога. Між іншим, в Арабському халіфаті срібний дирхем = 12 кіратів (бобів рожкового дерева) = 48 хабб (зерен ячміння). Іракська хабба в 0,064 г вважалася мірою ваги срібла. В Арабському халіфаті в торгівлі користувалися хаббою в 0,05 г, яка відповідала масі зерна пшениці. В монетному рахунку хабба відповідала масі зерна ячміння – 0,064 г.

Тому, при поділі на масу давньоруського пирога в 0,06822 г, обсяг номіналів ваги Волобуєвського монетного скарбу виглядає так:

1) 0,65 г = 9,52 пирогів = 4,76 почки; 2) 0,7 г = 10,26 пирогів = 5,13 почек; 3) 0,8 г = 11,72 пирогів = 5,86 почек; 4) 1,0 г = 14,65 пирогів = 7,32 почки; 5) 1,35 г = 19,78 пирогів = 9,89 почек; 6) 2,1 г = 30,78 пирогів = 15,39 почек.

При першому погляді номінали ваги № 1, 2, 3 нагадують співвідношення: 10 пирогів = 5 почек. Номінал ваги № 5:20 пирогів = 10 почек. Номінали ваги № 4, 6:15 пирогів = 7,5 почки, та 30 пирогів = 15 почек.

У системі рахунку вагових одиниць в "Руській правді" ногата (римський денарій) = 50 пирогів; куна (арабський дирхем) = 40 пирогів; резана (половина дирхеми) = 20 пирогів; вивірка = 6,5 пирогів.

Маса номіналу ваги № 5 Волобуєвського скарбу в 20 пирогів відповідає резані, а маса номіналів ваги № 1, 2, 3 в 10 пирогів важить половину резани. Номіналу ваги в 30 пирогів, та його половина в 15 пирогів (відповідно № 6 та № 4) в ваговій системі "Руської правди" немає. Можливо, це складова частина місцевої сіверянської системи ваги. Можна лише зауважити, що маса номіналу № 6 в 2,1 г нагадує масу візантійської срібної монети сіліква в 2,28 г. Маса сілікви = $\frac{1}{144}$ фунта срібла в 327,45 г. Срібний міліарісій в 4,5 г = 2 сілікви. Згодом маса сілікви та міліарісію значно знизилась. "В X–XI ст. міліарісії масою біля 3-2,5 г потрапляли з Візантії в Київську Русь і приймали участь в грошовому обігу". [5, с. 112] Тому номінали № 6 та № 4 можуть бути нормами маси візантійських монет міліарісію та сілікви другої половини X ст. В свою чергу маса вивірки в 0,4548 г системи ваги "Руської правди" є $\frac{1}{6}$ маси арабського дирхеми в 2,728 г. Дрібні номінали ваги, як бачимо, орієнтувалися на масу монет.

Підсумуємо. В результаті тривалого розвитку в Київській Русі IX–XIII ст. склалася своєрідна грошово-вагова система, в якій взаємодіяли вагові одиниці різного походження. В основу її була покладена гривня. Найдавніша слов'янська гривня масою в 68,22 г походить від срібної міни давньої Месопотамії. Срібна міна Ассирії і Вавілонії, узятя давніми слов'янами за основу вимірів ваги, згодом дістала відповідник у хутрі і монетах. Можливо, створення цієї системи ваги слід віднести до VII-V ст. – часу розквіту Скільської держави у Північному Причорномор'ї.

Київська і новгородська гривні масою у 163,72 г та 204,76 г, відомі у срібних зливках XI–XIII ст., мають інше походження. Київська гривня вагою 163,72 г є половиною римської лібри і візантійської літри у 327,45 г. Маса новгородської гривні в 204,76 г з незначним відхиленням є половиною фунта Карла Великого в 407,92 г. Більш пізні за походженням київська і новгородська гривні переважно використовувались для зважування товарів, в той час як гривня в 68,22 г використовувалась як грошова і вагова одиниця.

1. Болсуновский К.В. Древние гиры, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам. – К., 1898. 2. Болсуновский К.В. Русские монетные гривны, их формы и происхождение. – К., 1903. 3. Большаков О.Г., Монгайт А.Л. Путешествие Абу-Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153). – М., 1971. 4. Єнуков В.В., Лебедев В.П. Волобуєвський клад куфических дирхемів X в. из Курского Посемья. // Российская археология. – 2010. – №1. 5. Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. 6. Кауфман И.И. Русский вес. Его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен. – СПб., 1906. 7. Пашков А.М. Д.И. Прозоровский – основатель русской исторической метрологии. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1987. 8. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.-Л., 1939. 9. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.

О. Комаренко, канд. іст. наук, доц.,
Ю. Гончар, канд. іст. наук, М. Сайчук, канд. іст. наук

США – СРСР: ЕНЕРГЕТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ (1982–1984)

В статті досліджено політику США щодо Радянського Союзу з метою зриву будівництва трансконтинентального газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа.

The article investigates U.S. policy toward Soviet Union, which was purposed on their adherence to the embargo against construction of Soviet transcontinental gas conduit Urengoy - Pomary - Uzhgorod - Europe.

Міжнародні політичні баталії останніх років демонструють, що в основі всіх геополітичних сценаріїв, ідеологічних концепцій і національних ідей лежать спроби встановлення контролю над джерелами цінних ресурсів, насамперед енергетичних, та шляхами їх транспортування. Переможець отримує конкурентні переваги в постійному змаганні економік, результати чого трансформуються у воєнну і політичну могутність країни. Значна частина цих процесів стосується і України безпосередньо, оскільки у світі немає іншої країни з такими газотранспортними активами. У боротьбі за контроль над ними задіяні всі можливі засоби. По-іншому не може бути, тому що навіть саме народження цієї газотранспортної системи, в основі котрої лежить газопровід Уренгой – Помари – Ужгород – Європа, супроводжувалося політичним конфліктом глобального розмаху.

Нинішній Кремль часто пропонує "відокремлювати мух від котлет", коли радить не змішувати зовнішню політику з економікою. Однак, це не більше ніж ще один крок в закулісній війні. Питання транспортування в Європу великих обсягів вуглеводневої сировини з самого початку слідували лише причіпним вагоном за локомотивом зовнішньої політики.

Сьогодні історія тих подій до певної міри повторюється, оскільки контроль над українською частиною газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа став підтекстом багатьох подій українсько-російських відносин після розпаду СРСР. Подібно до того, як в 1980-ті роки Вашингтон доклав максимум зусиль щодо зриву його будівництва, тепер він вживає заходів щодо недопущення встановлення одноосібного російського контролю над цим маршрутом транспортування енергоресурсів на європейський ринок та використання Москвою поставок природного газу в якості фактору тиску на політичні позиції європейських країн. Адже у 1980-ті роки Вашингтон зіткнувся з прямою загрозою трансатлантичній єдності через бурхливий розвиток енергетичного співробітництва європейських країн-членів НАТО з СРСР.

Початок цих подій був покладений 1 лютого 1970 р. міністр економіки ФРН Карл Шпіллер і радянський міністр зовнішньої торгівлі Микола Патолічев підписали безпрецедентний договір про початок поставок природного газу з СРСР до Західної Німеччини. Це був фінал важких дев'ятимісячних переговорів, які відбувалися послідовно у Відні, Москві, Кельні та Есені. СРСР зобов'язувався щорічно постачати до ФРН 3 млрд кубометрів природного газу. Німецька компанія "Mannesmann AG" брала на себе зобов'язання розрахуватися за отримане паливо зустрічними поставками 1,2 млн тонн труб великого діаметру, необхідних СРСР для прокладки газопроводу "Союз". Інша компанія "Ruhrgas AG" із Есена закупала радянський газ і постачала його клієнтам у ФРН через свої газорозподільчі мережі. Фінансове забезпечення угоди гарантував "Deutsche Bank", що виділив Радянському Союзові на пільгових умовах кредит на 1,2 млрд. марок. [10] Ця система договорів отримала назву "газ в обмін на труби великого діаметру". Самі поставки розпочалися 1 жовтня 1973 р., коли керівник "Ruhrgas AG" Герберт Шельбергер у Вайдхаузі

на кордоні між Чехословаччиною та ФРН урочисто відкрив кран на газопроводі.

Положення документів 1970 року були розвинуті в угодах 1972, 1974 і 1979 рр., котрі передбачали збільшення обсягів поставок газу. На 1980 рік радянські поставки задовольняли 17% потреб ФРН в імпорті газу й на черзі був новий договір, що розширяв радянську присутність на німецькому газовому ринку до 30%. Реалізація подальших газових планів повинна була привести, за визнанням колишнього західнонімецького міністра економіки Отто фон Ламбсдорфа, до захоплення Радянським Союзом 60% газового ринку ФРН. 20 листопада 1981 р. "Ruhrgas AG" і "Союзгазекспорт" уклали новий, "четвертий" договір, згідно якого в 1984–2008 рр. до Німеччини повинні були поставлятися ще 8 млрд. кубометрів газу на рік. [10]

Аналогічні угоди були укладені на поставку природного газу до Франції, Італії, Австрії та Швейцарії. Через територію ФРН було прокладено газопровід "МЕГАЛ" для доставки радянського газу до Франції.

Такий розмах радянської експансії на європейському ринку енергоресурсів спричинив появу серйозних побоювань у Вашингтоні, оскільки політичні наслідки лежали на поверхні. У засобах масової інформації американці попереджували про небезпеку радянського енергетичного шантажу Західної Європи. Але у вузьких колах вони називали речі своїми іменами: під загрозою трансатлантична єдність союзників. Адже СРСР не просто постачав на західноєвропейські ринки енергоносії, послаблюючи їх залежність від поставок нафти з постійно кризового Близького Сходу, однак також розміщав у Європі значні замовлення на промислове обладнання. На його придбання пішло, за американськими даними, біля 11 з 15 млрд. доларів кредитів, наданих французькими та німецькими банками Москві під гарантії своїх урядів. [10] Під час затвердження такої схеми, на застереження щодо її дорожнечі для СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв пояснив її доцільність саме політичними мотивами: "Розрядка дорожче". [10] Тобто амбіційний енергетичний проект розглядався Брежнєвим як підвалини для політичного зближення з окремими країнами західного блоку. Показовий і наступний факт. У 1977 році на П'ятому з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії Леонід Брежнєв виступив з ініціативою про енергетичне співробітництво країн Європи в розвитку Хельсінкських домовленостей 1975 року. Щоб усвідомити всю революційність цієї пропозиції Брежнєва, зазначимо, що аналогічна європейська ініціатива – Енергетична Хартія Об'єднаної Європи – була висунута прем'єр-міністром Нідерландів Руудом Любберсом тільки 25 червня 1990 року, а юридично обов'язковий договір підписали тільки через чотири роки.

Таким чином, керівництво СРСР розглядало питання енергетичного співробітництва з західноєвропейськими країнами-членами НАТО як складову частину своєї зовнішньої політики. Це викликало побоювання Вашингтона, що повністю підтвердились в 1982-ому, коли послідовність адміністрації Рональда Рейгана в боротьбі проти будівництва газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа та вимоги до союзників по НАТО

дотримуватися ембарго на поставки газотранспортного обладнання Радянському Союзу спричинили конфлікт всередині Північноатлантичного альянсу, наслідком чого міг стати його розвал. Тодішній держсекретар США Дж.Шульц у розмові з П.Швейцером згадував: "НАТО переживав нелегкі хвилини. Потрібно було знайти якийсь компроміс". [14 ; С. 137].

Значне збільшення частки радянських вуглеводнів (нафти і природного газу) на ринку енергоресурсів Західної Європи відбувалося в момент істотного стрибку цін на нафту через ситуацію на Близькому Сході. При цьому поставка радянських енергоносіїв відбувалася за міждержавними багаторічними контрактами з чітко зафіксованою ціною, гарантувалася урядами й одночасно супроводжувалася зустрічними поставками промислового обладнання до СРСР. Зокрема, під будівництво газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа СРСР пропонував ФРН ціну в 70 доларів за тисячу кубометрів газу, що було втричі менше внутрішніх німецьких цін на газ. При цьому оплата за німецькі труби великого діаметру з боку СРСР була цілком ринковою. Це стало причиною значної зацікавленості західноєвропейських ділових кіл у енергетичному співробітництві з СРСР, що потягнуло за собою зміни в політичних відносинах між країнами-членами НАТО та Радянським Союзом. У появі таких неконтрольованих з Вашингтона зв'язків між європейськими країнами і головним геополітичним противником США американське керівництво вбачало загрозу трансатлантичної єдності. Особливо це стосується ФРН.

Перші приклади прямого зв'язку між енергетичним співробітництвом і політичним порозумінням між ФРН та СРСР відносяться до 1960 р., коли Радянський Союз розмістив у Західній Німеччині замовлення на поставку труб великого діаметру. Канцлер Конрад Аденауер спочатку дозволив ці контракти, проте 11 квітня 1963 року заборонив їх під приводом того, що їх реалізація загрожує безпеці ФРН та її союзників. Одночасно федеральний уряд відмовився гарантувати кредити під торговельні угоди з СРСР. Ця зміна позиції Аденауера була продиктована тиском США та вразливим становищем ФРН після Другої світової війни.

Урядова заборона спричинила незадоволення бізнес-еліти й обговорювалася в бундестазі. Частина західнонімецького ділового світу (компанії "Phoenix-Rheinruhr", "Mannesmann AG", "Krupp", "Salzgitter AG", "Siemens", "Haniel", "IG Farben", "Thyssen", "Hoechst", "AEG") дистанціювалися від ХДС/ХСС. Після виборів 1966 року "правим" довелося розділити владу з соціал-демократами та вільними демократами, а восени 1969 року в ФРН уперше був сформований уряд зовсім без участі християнських демократів. Його очолили федеральний канцлер соціал-демократ Вілі Брандт і міністр зовнішніх справ вільний демократ Вальтер Шеель, з котрими пов'язаний початок званої " нової східної політики". Саме її частиною стала серія договорів "газ в обмін на труби великого діаметру". Зацікавленість німецького ділового світу в цих угодах була винятковою. Наприклад, до головного підприємства хімічного концерну "BASF" навіть підводилася спеціальна гілка магістрального газопроводу з СРСР. Відповідно, неухвалене ставлення уряду Брандта до інтересів німецьких промисловців, зацікавлених у розвитку енергетичного співробітництва з СРСР, могло коштувати йому так само дорого, як уряду Аденауера.

Підтекстом цього процесу була ревізія результатів Другої світової війни. Після розгрому та приниження Західна Німеччина в системі глобальної економіки штучно стримувалася американцями як потенційний

конкурент. Окрім заборонених урядом Аденауера на вимогу США контрактів німецьких компаній з СРСР можна навести аналогічні приклади угод з Китаєм. У 1964 і 1966 роках США успішно лобювали прийняття рішень, спрямованих проти планів Бонну встановити з КНР офіційні економічні відносини і, серед іншого, побудувати в Китаї металургійний завод. Вихід з цього протизливого становища німецький діловий світ вбачав у східний торгівлі, спираючись на яку ФРН намагалася увійти до міжнародної політики як новий геополітичний гравець та лідер. Протягом 1970-их років ці розрахунки почали справджуватися. Завдяки розвитку торгівлі з країнами-учасницями Варшавського Договору і СРСР Західна Німеччина вийшла на позиції головного європейського миротворця та посередника між США і східним блоком. Одночасно Бонн докладав зусиль для "історичного примирення" Німеччини та Франції. Так розчищався шлях до єдиної Європи, де панівну роль міг захопити німецький бізнес.

За таких умов розвиток радянсько-німецького енергетичного співробітництва суперечив політичним інтересам США. Тому Вашингтон вимагав від Бонна відмовитися від цього співробітництва з СРСР та зменшити масштаби закупок радянського природного газу.

20 січня 1981 року відбулася інаугурація Рональда Рейгана. Офіційна історія Служби Зовнішньої Розвідки Російської Федерації свідчить, що за даними радянської розвідки тема таємних операцій проти СРСР розглядалася новим президентом США на засіданні Робочої групи у справах національної безпеки вже 30 січня 1981 року – тобто через десять днів після інаугурації. [8; С. 39] Влітку 1981 року для підвищення секретності обговорення та прийняття стратегічних рішень президент Рейган утворив Групу планування з національної безпеки (National Security Planning Group), до якої окрім самого Рейгана увійшли всього шість осіб: віцепрезидент, держсекретар, міністр оборони, директор ЦРУ, голова Комітету начальників штабів збройних сил і радник президента у справах національної безпеки. Ця група щотижня зустрічалася з президентом і формувала порядок денний для засідань Ради Національної Безпеки, розглядала документи по довгостроковому плануванню і прогнозуванню міжнародних відносин, а також проекти таємних операцій за кордоном. [1]. У тому числі вона розглядала стратегію, спрямовану на здійснення тиску на вразливі місця політичної та економічної системи СРСР. Однією з її складових часток була "економічна війна".

Конкретні цілі та засоби реалізації цієї стратегії визначалися директивами з національної безпеки (NSDD) Ради Національної Безпеки США, підписаними президентом Рейганом в 1982-1983 роках. Спеціальним розпорядженням президента діяльність РНБ була оточена підвищеними заходами секретності. [9; С. 45]. Проте загальний напрям американської політики щодо СРСР ніколи не приховувався. Вже на першій своїй пресконференції в якості президента Рейган категорично засудив комунізм. [6; Р. 18-20]. Далі він в усіх своїх виступах, де мова заходила про СРСР, завжди його засуджував. Апофеозом став березневий виступ 1983 року, коли Рейган дав своє узагальнююче визначення СРСР як "імперії зла". В цьому ключі протягом 1982 року одночасно з реорганізацією РНБ відбувалося формування зовнішньополітичної стратегії США, відомої під назвою "доктрина Рейгана". Її перше зведення в єдиний документ відбулося 20 травня 1982 року, коли РНБ прийняла директиву NSDD-32 "Стратегія національної безпеки США" ("US National Security Strategy"). На восьми сторінках директиви розкривався цілий комплекс заходів

політичного, військового та ідеологічного характеру з метою обмеження впливу СРСР у Європі. При цьому основна увага приділялася саме військово-політичним і військово-технічним заходам. Але вперше тут з'являється і такий захід впливу на СРСР, як розширення обмежень на експорт технологій і промислової продукції.

Введення воєнного стану в Польщі спонукало адміністрацію Рейгана об'єднати всі свої відокремлені програми військового, економічного, політичного, енергетичного протистояння СРСР в єдиному документі. Ним стала директива РНБ №66 "Санкції у відносинах Схід – Захід, пов'язані з польськими подіями" від 29 листопада 1982 року (NSDD-66). [4]. Помічник секретаря Ради національної безпеки Роджер Робінсон, який написав цю директиву, охарактеризував її як таку, що "рівнозначна оголошенню економічної війни проти Радянського Союзу". [12; С. 161–162].

Р.Робінсон очолював Управління міжнародними економічними справами РНБ США. До цього він обіймав посаду віце-президента "Чейз Манхеттен банк", де займався питаннями кредитування СРСР. Тому Робінсона поряд з міністром оборони К.Вайнбергером і директором ЦРУ В.Кейсі вважають автором сценарію економічної війни проти СРСР. [11; С. 186].

NSDD-66 оголошувала, що цілі політики США – це підриг радянської економіки методом завдання шкоди базовим галузям, що вважалися основою радянського народного господарства. Практичним виразом зовнішньої політики США, згідно цієї директиви, були спроби перешкоджати будівництву газопроводу від Уренгойського родовища до західного кордону СРСР.

Таким чином, головною ціллю для американської політики щодо стримування і трансформації СРСР адміністрація Рейгана визначала радянський паливно-енергетичний комплекс, який виступав основним джерелом валютних надходжень до СРСР. Тільки в 1980 році радянський експорт природного газу склав 35 млрд кубометрів, нафти – 119 млн тонн, нафтопродуктів – 43 млн тонн. Враховуючи, що в тому ж році середня ціна одного барелю нафти сягнула історичного максимуму – \$35,69 (або \$85 в доларах 2005 року), – не важко уявити прибутковість експорту радянських енергоносіїв. [13; С. 7]. По ньому і завдавався удар.

Повністю сформована нова стратегія Вашингтона щодо СРСР була 17 січня 1983 року, коли Рейган підписав директиву NSDD-75 "Ставлення США до СРСР" ("US Relations with the USSR"). Нею проголошувався відхід від попередньої політики стримування СРСР і перехід до цілеспрямованої стратегії по фундаментальній зміні радянської системи. Основним постулатом директиви було відкидання принципу мирного співіснування з СРСР та комунізмом поряд із впевненістю, що її можна примусити до трансформації шляхом зовнішнього тиску. Тут вперше зводилися разом заходи політичного, ідеологічного, пропагандистського, військового, економічного характеру під єдиною стратегічною метою. Серед цих заходів економічного характеру провідна роль відводилася саме енергетиці. [5; Р. 255-264].

Зусиллями ЦРУ був підготовлений зведений перелік з технологіями ПЕК, важливість яких для СРСР була критичною. США мали монополію на значну частину цих технологій. Тому апарат РНБ під керівництвом Ричарда Аллена зробив ставку на ліквідацію будь-якого експорту (в т.ч. й нелегального) цих технологій до СРСР. 30 грудня 1981 року президент Рейган підписав рішення про заборону американським компаніям брати участь у проєкті будівництва газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа. На той момент уже були

укладені угоди або велися переговори понад 60 американських компаній з СРСР.

Американська адміністрація робила основну ставку на залежність СРСР від поставок західної техніки для розробки родовищ і будівництва газопроводів. Зазвичай радянські та російські дослідники цю тему не розглядають, обмежуючись визнанням, що на відміну від 1960-1970-х років, коли радянська промисловість ще задовольняла більшість потреб ПЕК в обладнанні, в 1980-ті роки міністерства нафтової та газової промисловості СРСР робили ставку на імпорту техніку. Імпорт нафтогазового обладнання за темпам приросту здобув усі рекорди – він зріс за 1970–1983 роки у вартісному виразі в 80 разів. [7; С. 24].

Механізм контролю США над експортом до країн східного блоку включав роботу КОКОМ (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls – CoCom), довгострокову операцію Митної служби США "Вихід" ("EXODUS") і політичну роботу адміністрації президента Рейгана з урядами країн західного світу щодо приєднання до ембарго. Слід визнати роботу цього механізму ефективним. Він чітко відфільтрував необхідні для базових галузей радянської економіки (насамперед, ПЕК і ВПК) технології та припиняв їх вивезення до СРСР. При цьому загальний обсяг зовнішньої торгівлі ніби не страждав, через що радянська пропаганда не могла звинуватити США у розв'язанні економічної війни.

Так, загальний обсяг торгівлі між СРСР і США в період найбільш гострого протистояння в 1981–1985 роках (11,826 млрд карбованців) виявився більшим за аналогічний показник періоду "перебудови" і "нового мислення" (1986–1990), коли адміністрація Рейгана переглянула своє ставлення до Москви (10,864 млрд крб.). [2; Р. 76]. А рекордні показники американсько-радянської торгівлі припадають на 1984 рік, коли діяли всі введені Рейганом документи по обмеженню експорту до СРСР. У той же час Митна служба США в межах операції "Вихід" винесла понад 9000 заборон на вивезення промислової продукції на загальну суму біля 1 млрд доларів. [3]. Непрямим чином підтверджують цей висновок дані радянської статистики. В 1980–1985 роках через санкції скорочується імпорту до СРСР машин, промислового обладнання і транспортних засобів західного виробництва, натомість збільшується завезення з країн соціалістичного табору.

Американське ембарго було однією з головних причин зриву Одинадцятої п'ятирічки (1981-1985 рр.) в СРСР. Обмеження поставок обладнання вже у 1982 році призвело до того, що "Главтюменьнефтегаз" уперше не виконав план видобутку вуглеводнів. У 1984 році недобір "Главтюменьнефтегаза" до річного плану становив 9 млн. тонн тільки по нафті. А в наступному 1985-му невиконання річного плану "Главтюменьнефтегазом" сягнуло вже 35 млн. тонн нафти! Попри значне зростання капіталовкладень в ПЕК (у 1985 році вони вдвічі перевищили рівень 1975), видобуток нафти падав. Лихоманкові спроби стабілізувати ситуацію в 1986-1987 рр. призвели до переформування родовищ і прискорення нового падіння видобутку нафти. Американське ембарго, поза сумнівами, досягло своєї мети: замість того, щоб бути головним джерелом валютних надходжень для радянської економіки ПЕК перетворився на одного з головних її споживачів.

Проте зупинити будівництво трансконтинентального газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа не вдалося, оскільки радянське керівництво почало надавати йому значення політичного символу і витрачало кошти не рахуючись із здоровим глуздом. Саме будівництво газопроводу проєктною потужністю 32 млрд

кубометрів на рік розпочалося у квітні 1982 р. одразу на всьому його маршруті. Одночасно велося будівництво промислових площадок під майбутні компресорні станції, річних переходів і всієї супутньої інфраструктури. Щоб прискорити процес, голови селищних і районних рад, територією котрих мав пройти газопровід, були викликані до Москви разом з печатками своїх рад. Там протягом одного дня були оформлені всі необхідні документи на відведення землі під будівництво. Прокладення української ділянки газопроводу просувалося зі швидкістю одного кілометра на добу! За складностями і розмахом його можна порівнювати з будівництвом Великої Китайської стіни.

У вересні 1983 року – всього лише через 18 місяців після початку будівництва – газопровід був введений в експлуатацію на всьому його протязі. Ця перемога стала можливою завдяки напруженню сил всієї країни. У 1984 році СРСР вийшов на перше місце у світі за видобутком газу – 587 млрд кубометрів. 13 січня 1984 року розпочалися перші експортні поставки новим газопроводом. Але на цьому успіхи закінчуються. Осторононь залишився той крайній поспіх, з яким велося будівництво. Дійшло до того, що через помилку геодезистів магістраль проклали на 150 км північніше Помар, тому назва легендарного газопроводу – лише данина традиції.

Крім того, закінчення будівництва, введення газопроводу в експлуатацію та вивід його на проектну потужність – різні речі. І на цьому етапі дії адміністрації президента Рейгана знову далися взнаки. Завдяки їй зусиллям вказаний газопровід був виведений на проектну потужність з дворічним запізненням. При цьому друга черга газопроводу так і залишилася в стадії проектування.

Невдача американської спроби повністю зірвати виконання проекту цього газопроводу полягала в тому, що Радянський Союз ефективно використав протиріччя

серед країн західного світу і спромігся зменшити негативні для себе наслідки від американського ембарго. Газопровід Уренгой – Помари – Ужгород – Європа і сьогодні залишається головною експортною магістраллю для російського природного газу до країн Європи. Одночасно він залишається в центрі протистояння між США та Росією.

1. History of the National Security Council, 1947-1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.whitehouse.gov/WH/EOP/NSC/html/NSChistory.html>. 2. Lubrano L. The Political Web of Scientific Cooperation Between the U.S.A. and U.S.S.R. // Sectors of Mutual Benefit in U.S.-Soviet Relations. - Durham: Duke University Press, 1985. 3. Memorandum "Policing high-tech export" OIG-00-072. – Audit of the Department of the Treasury Efforts to Prevent Illicit Transfers of U.S. Military Technologies [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: www.treas.gov/inspector-general/audit-reports/2000/oig00072.pdf. 4. National Security Decision Directive №66 "East-West Relations and Poland Related Sanctions". [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm>. 5. Simpson C. National security directives of the Reagan and Bush administrations: the declassified history of the US political and military policy, 1981-1991. – Boulder, CO: Westview Press, 1995. 6. Start of the Reagan era // U.S. News & World Report. – 1981. – January 26. 7. Арбатова А., Смирнов В., Фейгин В. Циклы нефтяной зависимости // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 2, март – апрель. 8. Внешняя разведка о секретных западных оценках советской экономики и планах по ее ослаблению // Очерки истории российской внешней разведки / Под ред. С.Н.Лебедева. – Т. 6. – М.: Междунар. отношения, 2007. 9. Коньшев В. Принятие решений о военных интервенциях: отношения президента и конгресса США (1982 – 1991гг.). – С.-Петербург: СПбГУ, 1999. 10. Лабеецкая Е., Лукьянов Ф., Слободин А., Шлаков Ю. Труба в бесконечность. Хроника самой большой сделки в российско-германской истории // Время новостей. – Издательство "Время". – №169, 17 ноября 2000. 11. Лоран Э. Нефть: ложь, тайны, махинации. – Пер. с фр. – Москва: Столица-Принт, 2007. 12. Маккейн Д., Солтер М. Трудные решения. – Пер. с англ. – Москва: ООО "АСТ Москва", 2008. 13. Путилов Е. Битва за газопровод // Неизвестная разведка. – ООО "Неизвестная разведка. Факты. События. Люди". – 2007. 14. Швейцер П. Тайная стратегия развала СССР. – Пер. с польск. – М.: Эксмо-Алгоритм, 2010.

Надійшла до редколегії 17.02.12

І. Кравченко, канд. іст. наук

СТОРИНКА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ХРАМОБУДІВНИЦТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*Стаття присвячена історії будівництва однієї з київських церков
The article is devoted history of building of one of the Kievan churches*

Історія курорту Києва Пущі-Водиці нараховує трохи більше ста років. В кінці XIX ст. тут, в міському лісі, створили дачне селище для киян. Бажаючі могли орендувати ділянки розміром 0,25 га для будівництва дач [4, 7–17]. 1903 р. власники дач, котрі жили в Пущі-Водиці весною, влітку і восени, а дехто й взимку, побажали мати в селищі церкву. Вони звернулись до міського голови В. М. Проценка з проханням про сприяння для отримання дозволу на будівництво дерев'яної церкви у Київського митрополита Флавіана, а також на створення тимчасового комітету для збирання пожертв на будівництво, і про допомогу в отриманні частини коштів на це з міського бюджету. У зверненні мешканці наголошували, що в селищі вже є чудовий парк, ринок, розплановані вулиці і т. ін., але відсутнє найважливіше – церква. Через це православні позбавлені церковних молитов і Таїнств, особливо люди похилого віку та діти. Підписи під зверненням поставили 35 осіб [4, 7–17].

Міський голова звернувся 7 липня 1903 р. до митрополита, і 16 липня отримав його дозвіл на спорудження храму [2, 1–1 зв.]. У листі настоятелю київської Борисо-Глібської церкви о. Михайлу Єдлінському, одному з ініціаторів будівництва, разом з проханням повідомити мешканців Пущі-Водиці про отримання дозволу, В.М. Проценко повідомив, що міська дума теж співчуває цій справі, і на зборах 10–16 липня прийняла рішення

питання про спосіб і розміри допомоги з боку міста на будівництво передати до фінансової комісії, а вибір місця для нього доручити комісії з парафіян [4, 19].

На зборах 10 серпня 1903 р. власники дач Пущі-Водиці обрали комітет з будівництва церкви, склад якого затвердив митрополит Флавіан разом з дозволом розпочати збирання пожертв на будівництво [4, 3–9]. До складу цього першого комітету увійшли інженер генерал-майор М.О. Ракінт, купець М.Г. Новіков, статський радник М.А. Пашинський, колезький радник О.О. Лукашевич, настоятель Борисо-Глібської церкви священник Михайло Єдлінський, протоієрей Іван Мельниковський, священник Арсеній Дашкієв, статський радник Я.П. Кобець, помічник аптекаря Й.О. Візенталь, купець О.В. Кобець, селянин П.М. Глухов, купець О. З. Захар'євський, статський радник О.Ф. Соколов, Л.А. Пелешенко, статський радник І.Ф. Кістяківський, купець Я.В. Ріхерт, архітектор І.В. Ніколаєв, статський радник М.В. Гневушев, дворянин С.О. Романович-Славатинський, купець І.М. Монахов, контролер І.П. Байков, священник Іван Троїцький, Д.Г. Василевич. Члени комітету обрали головою генерал-майора інженера М.О. Ракінта, товаришем голови статського радника М.А. Пашинського, скарбником купця М.Г. Новікова, секретарем статського радника Я.П. Кобця [2, 8–8 зв.].

У червні того ж року В. М. Проценко знову звернувся до митрополита з проханням дозволити влаштувати тимчасову каплицю для служб всенощних і обідниць в Пущі на дачі протоієрея Івана Мельниковського. Служити час від часу там погодились протоієреї Фоменко, Мельниковський і священники Богородицький, Дашків, Єдлінський, Троїцький та інші [2, 3–3 зв., 6].

Дача о. Івана Мельниковського знаходилась на 12-й лінії (назва вулиці в Пущі). На ділянці були побудовані великий двоповерховий і невеликий одноповерховий дерев'яні будинки. В останньому були дві кімнати, кухня і кранничка. Кімнати, в яких могло поміститись до 40 осіб, о. Іван віддавав для влаштування каплиці. Дозвіл на її відкриття отримали, і каплиця разом з парабфією дачного селища надійшла у завідування найбільшого приходу Києво-Пріорської церкви і благочинного Києво-Подільських церков [2, 3–5].

У жовтні 1903 р. члени будівничого комітету обрали місце розташування майбутнього храму, про що й повідомили міському голові. Вибір зупинили на двох вільних ділянках на перетині Лермонтовської вулиці і 7-ї лінії, загальною площею 1 га. Місце знаходилось якраз в центрі селища, поряд з дачами, населеними навіть взимку [4, 20–20 зв.]

Міська управа вважала найкращим місцем для будівництва церкви ринкову площу напроти 7-ї лінії, проте міська дума пішла назустріч побажанням комітету, і 1903 р. відвела під будівництво 0,5 га землі на вільних ділянках [4, 21; 26–28].

У квітні 1904 р. після від'їзду з Києва голови будівничого комітету М.О. Ракінта, на цю посаду обрали київського купця О.Ю. Захар'євського [3, 9]. Завдяки його енергійній діяльності і особистим жертвам тоді ж у квітні розпочали будувати тимчасову дерев'яну каплицю на відведеній ділянці. Менше ніж за місяць вже була побудована каплиця і сторожка, при чому остання була абияк зібрана з легких дошок, так що туди випадково забрели корови, з'їли хліб і оселедця сторожа і зруйнували саму сторожку [4, 31]. Каплицю освятили 13 травня і доручили причту Києво-Пріорської церкви [3, 11]. Митрополит Флавіан особисто відвідав цю каплицю і дозволив відкрити там молитовний будинок з престолом на честь преподобного Серафима Саровського. Престол освятили 25 червня 1905 р. благочинний церков 3-го округу м. Києва протоієрей Дмитро Дмитрев, протоієрей Іван Мельниковський і священник Михайло Єдлінський [3, 12–13].

На жаль, богослужіння проводилися в каплиці нерегулярно, тому що там не було самостійного причту, цей храм спочатку був приписаний до Києво-Пріорської церкви, а потім до церкви с. Мостище. Священники не завжди мали можливість залишати свої парафії, і мешканці Пущі у великі свята не могли молитися в храмі. Староста церкви Я.П. Кобець запрошував з Києва священника на всі свята та неділі [3, 15]. З 15 жовтня 1906 р. парафіяльним священником був о. Костянтин Стешенко, хоча офіційним настоятелем церкви був священник с. Мостище о. Феоділакт Мирович, псаломщиком – Олександр Базилевич [3, 28, 31, 66 зв.].

Невдовзі після освячення каплиці (21 липня 1905 р.) голова будівничого комітету О.Ю. Захар'євський звернувся до Київської міської думи з проханням про відведення для церкви ще двох ділянок землі по сусідству, котрі виходили на Пушкінську вулицю (вул. Гамарника). Мотивував він це тим, що побудувати простору церкву з дзвіницею на ділянці 0,5 га неможливо, крім того, потрібно ще побудувати будинок для причту і школу [4, 54–54 зв.].

Таким чином, ще до початку будівництва храму комітет планував побудувати будинок для причту і церко-

вну школу. На засіданні думи 10–17 листопада 1905 р. прийняли рішення відвести для потреб церкви ще дві ділянки землі, без права відкриття на них торговельних закладів [4, 55].

На жаль, добру справу побудови храму дещо затримав особистий конфлікт двох найбільших її активістів – голови будівничого комітету О.Ю. Захар'євського і першого старости церкви Я.П. Кобця. Перший з них, купець і гласний (депутат) міської думи, був головним "спонсором" будівництва. Саме на його кошти була збудована тимчасова каплиця і встановлений в ній іконостас, на його прохання міська дума відвела для церкви землю, він замовив міському архітектору Е. П. Брадтману проект майбутнього храму, випросив у думи субсидію на будівництво у розмірі 5 тис. руб.; на початку 1907 р. він придбав, головним чином за свої кошти, 260 тис. цегли і щебінь для будівництва [3, 19–22 зв.]. Але щодо його стосунків з іншими членами будівничого комітету, він не зумів виступити в якості хорошого організатора: комітет був численним (23 особи), і Захар'євський зібрав всього три засідання протягом 1905 р. [3, 31 зв.–32 зв.].

Після того протягом двох років не було жодного засідання. На думку деяких членів комітету, Захар'євський їх ігнорував, діяв самостійно, зверхньо ставився до членів комітету, був нетерпимим до думки інших, не повідомляв про стан фінансового боку справи, про хід попередніх робіт з будівництва, і т. ін. [3, 31 зв.–32 зв.]. Пояснював він це тим, що пожертви на будівництво були дуже мізерними, розпочинати будівництво не було за що, потрібно було чекати обіцяної містом субсидії, і тому зібрання комітету були лише б безрезультатними розмовами. Чинник міністерства народної освіти Я. П. Кобець, зі свого боку, багато зробив для влаштування парафіяльного життя. Влітку він організував церковний хор, проводив усі богослужіння на криласі, кілька разів запрошував з Києва хороший хор, запрошував парафіян до пожертв, за свої кошти побудував і пофарбував у каплиці дерев'яну підлогу замість цегляної, холодної взимку. Але взимку він жив за 20 верст від церкви і був зайнятий вирішенням своїх службових справ [3, 26–29 зв.].

Безпосереднім приводом до конфлікту послужувало те, що тимчасова каплиця, побудована головним чином за кошти Захар'євського, була освячена за його відсутності, що його дуже образило. (Відсутнім він був з тієї причини, що отримав маєток в Могилевській губернії і проводив там більше часу, ніж у Києві). Старостою церкви, після того як Захар'євський відмовився взяти на себе цей обов'язок, теж обрали Кобця [3, 35–36 зв.]. Він поставив питання про будівництво приміщення для священника і псаломщика, яким було незручно прийжджати на кожне богослужіння з Києва. На одному з засідань комітету 1905 р. вирішили влаштувати невеличке приміщення для причту, на що Захар'євський погодився. Але коли розпочали будівництво церковного будинку, він заявив, що грошей на це не виділить. Роботи розпочалися, а робітникам платити було нічим. Скарбник комітету М. І. Новіков видав на це 450 руб., котрі в нього були, а ще 600 руб. довелося платити Кобцю з його власних коштів [3, 37]. Це приміщення, котре складалося з чотирьох кімнат і великої веранди для парафіяльних зборів, було побудоване, і саме в ньому в червні – липні 1907 р. відбулися збори парафіян, на останньому з яких – 29 липня – більшість членів першого будівничого комітету подали у відставку, а Захар'євського усунули з посади голови. Правда, з огляду на його великі пожертви, йому висловили подяку за роботу і обрали почесним членом комітету [3, 39–41 зв.]. Другий будівельний комітет, обраний на цьому ж засіданні, був менш численним за своїм скла-

дом, 9 осіб: сім виборних, настоятель церкви і староста [3, 67]. Головою комітету обрали інженера-технолога О.І.Тихонова, його заступником статського радника М.А.Пашинського, членами комітету київського купця Л.А.Пелешенко, доктора медицини М.М.Жука, київського купця І.А.Мітіна, київського домовласника О.О.Волка, київського купця М.Г.Новікова, настоятель церкви о.Феофілакт Миревич, староста церкви статський радник Я.П.Кобець [3, 72].

За скаргою Захар'євського митрополиту Флавіану Київська Духовна Консисторія провела ціле слідство, збираючи писемні свідчення причетних до справи осіб. В результаті 20 листопада 1907 р. вирішили наступне: причиною звільнення Захар'євського з посади голови будівельного комітету і заміщення її іншою особою була та обставина, що він затяг справу з будівництвом, відмовився з'явитись на зібрання парафіян, так само зацікавлених в будівництві церкви, що зводиться не лише на його особисті кошти, а на суспільні пожертви. Консисторія затвердила новий склад комітету, висловила подяку Захар'євському за його працю і великі пожертви, призначила його почесним членом комітету [3, 64 зв.–65 зв.].

Але, як свідчать події двох наступних років, усунення Захар'євського і першого будівничого комітету не прискорило справи. Протягом цього часу вирішували питання про проект храму. Ще на зібранні парафіян 22 липня 1907 р. було поставлене питання про вибір плану і ескізу для майбутньої церкви, чим повинен був займатись новий комітет, з запрошенням архітекторів – мешканців Пущі-Водиці. Вирішили створити проект церкви на 400 осіб приблизно розрахований на 15–20 тисяч руб. витрат на будівництво [3, 74].

Замовили новий проект кам'яного храму у архітектора Николаєва. Церква була спроектована за типом існуючої в Києві на Липках Олександрівської церкви, але з окремою дзвіницею, котру думали збудувати згодом. Проект був затверджений 20 листопада 1907 р. [3, 79–79 зв.]. Але невдовзі парафіяни зрозуміли, що коштів на будівництво кам'яного приміщення немає, і на зібраннях 11 і 18 травня 1908 р. вирішили будувати замість кам'яної дерев'яну на тому ж за розміром фундаменті [3, 80]. Будівельне відділення Київського губернського правління відзначило, що застосований до цієї дерев'яної будівлі стиль "ренесанс" за своїми формами не властивий для дерев'яних конструкцій, швидше для кам'яних, і тому порушує основну вимогу архітектурно-художньої творчості, згідно з якою архітектурні форми повинні відповідати конструктивним особливостям матеріалів будівлі [3, 81–81 зв.]. Київська Духовна Консисторія 1 вересня 1908 р. дозволила будувати замість

кам'яної дерев'яну церкву за проектом інженера-технолога Тихонова, за умови, щоб цю будівлю обклали цеглою [3, 83–84].

Але до квітня 1909 р. другий будівничий комітет фактично перестав функціонувати, і початок будівництва церкви знову відклали. 26 квітня за ініціативою настоятеля парафії протоієрея Києво-Подільського Успенського собору о. Арсенія Дашкієва скликали зібрання парафіян, на якому заслухали заяву про відмову чотирьох членів будівничого комітету і його голови О.І.Тихонова від участі у справах комітету, обрали на додаток до тих, хто залишився (І.А.Мітіна, Ф.Н.Глухова), почесних і за посадою (настоятеля і старости) ще О.В.Кобця, архітектора Е.П.Брадтмана, З.С.Мазніченка, М.І.Бабкова, Л.А.Пелешенка, О.Ф.Феофанова, Г.В.Духовського, Й.О.Візенталя. Колишньому голові будівничого комітету О.І.Тихонову подякували за його працю і попросили якнайшвидше передати справи комітету настоятелю протоієрею Арсенію Дашкієву. При цьому всі присутні одногласно висловили своє побажання і прохання до новообраного комітету просити взяти на себе керівництво колишнього голови О.Ю.Захар'євського, і втілювати в життя перший проект побудови кам'яної церкви [3, 90–91].

Таким чином, О.Ю.Захар'євський знову очолив комітет, 8 червня 1910 р. розпочали будівництво храму [4, 53–53 зв.], котре успішно завершилося: через півроку, 12 грудня, церкву (головний престол на честь преп. Серафима Саровського) освятив благочинний протоієрей Іван Богородицький за участі ще трьох священників [3, 92]. 31 липня 1911 р. він же освятив боковий вівтар церкви на честь святителя Миколая [3, 109]. На освяченні були присутні близько тисячі осіб [1, 4].

Протягом 1910–1911 рр. у церкві закінчували ремонтні роботи. В ці ж роки побудували ще будинок для причту (священника і псаломщика), на що неодноразово просили позики у митрополита Флавіана [3, 96–107 зв.].

Невдовзі після освячення храму, 8 березня 1911 р., вийшла постанова Св. Синоду про відкриття самостійної парафії з причтом при Серафимівській церкві в селищі Пуща-Водиця. На парафію за розпорядженням митрополита були призначені священник Костянтин Стешенко і псаломщик Петро Котеленець [95–95 зв.].

1. Києвлянин. – 1910. - № 346. 2. Справа про будівництво церкви в селищі Пуща-Водиця. - 1903. - Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 39, спр. 436. 3. Справа про будівництво церкви в Пущі-Водиці. – Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 876, спр. 895 а. 4. Справа про дачну ділянку в міському лісі "Пуща-Водиця" № 282 і 284. – 1899 – 1914. – Державний архів м. Києва, ф. 163, оп.7, спр. 1661.

Надійшла до редколегії 17.02.12

Купчик О., канд. іст. наук

ПРО ПІДГОТОВЧИЙ ФАКУЛЬТЕТ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА (1960–1965 РОКИ)

У статті розкрито обставини заснування Підготовчого факультету КДУ, встановлено мету і завдання у його роботі, з'ясовано зміст навчально-виховного і наукового у ньому процесу, визначено структуру і керівництво, кількісний і якісний студентський склад цього структурного підрозділу університету у перший період його функціонування (1960–1965 рр.).

In the article the circumstances of establishment of the Preparatory faculty Kyiv State Taras Grygorovych Shevchenko University are exposed, a purpose and task is set in its work, maintenance of process educational-educate and scientific in him is found out, a structure and guidance, student composition of this structural subdivision of university quantitative and high-quality is certain in a first period of its functioning in 1960–1965's.

По мірі розвитку політико-економічної співпраці Радянського Союзу з країнами так званого "соціалістичного табору" все більш тісними ставали його відносини з ними й у сфері вищої освіти. Ще з повоєнного часу на різноманітних факультетах радянських вузів навчалися студенти з Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії,

Болгарії та ін. Та з кінця 1950-х років доцільність розширення географії і змісту міжнародного співробітництва радянської вищої школи стала очевидною. Визначалось це геополітичними інтересами СРСР тепер вже у країнах Азії та Африки, "братерською" їм допомогою у

боротьбі проти колоніального поневолення "буржуазними імперіалістами" Заходу.

Тому не випадково, що в інституційно-функціональній організації навчання іноземців у радянських вузах недовзі відбулись зміни. Не минули вони й Київський Державний Університет ім. Т. Г. Шевченка. З 1 вересня 1960 р. в його структурі почав функціонувати Підготовчий факультет для іноземних громадян [1, арк. 28–29]. У статусі декана його очолив кандидат історичних наук, доцент Цветков Г. М. Безпосереднє навчання на ньому розпочалося з 7 грудня цього року. Його забезпечення поклали на дві новоутворені кафедри російської мови (завідувач доц. Парахіна М. Ф.) і загальноосвітніх дисциплін (завідувач доц. Дмитренко Г. В.).

Доцільність утворення в структурі університету такого факультету підтвердила постійно зростаюча кількість його студентів. Вже станом на 1 серпня 1961 р. на ньому навчалось 309 осіб, зокрема 267 студентів, 42 аспірантів і стажерів. Це були представники Алжиру (7 осіб), Афганістану (4), Берегу слонов'ячої кістки (4), Гани (81), Гвінеї (9), Дагомеї (1), Занзібару (3), Індонезії (11), Ємену (43), Камеруну (5), Камбоджі (12), Куби (99), Маврикію (1), Непалу (1), Марокко (2), Нігерії (5), ОАР (10), Оману (1), Сенегалу (1), Сомалі (1), Того (6), Уганди (1) та Південно-Африканського Союзу (1 особа). Всього з 23 країн Азії, Африки і Латинської Америки [2, арк. 30]. Впродовж 1961/1962 н.р. на факультеті навчалось 413 студентів; 1962/1963 н.р. – 400, 1963/1964 н.р. – 384; а 1964/1965 н.р. – 427 студентів [2, арк. 30; 3, арк. 32; 4, арк. 44–45; 5, арк. 32–33].

Уся навчальна на підготовчому факультеті робота була спрямована на те, щоб студенти перш за все опанували російську мову, щоб потім вільно навчатись на профільних факультетах радянських вузів. Усі вони розподілялись по групах, кожна з яких навчалась за спеціальними робочими програмами, у яких педагогі враховували час початку навчання (багато з них прибували, коли навчальний семестр уже розпочався), національність, рівень підготовки, майбутню спеціалізацію.

Виконання навчального процесу забезпечували 50 досвідчених науково-педагогічних працівників кафедри російської мови (1 доцент, 10 старших викладачів, 39 викладачів; з них 8 сумісників), 11 – кафедри загальноосвітніх дисциплін (усі викладачі, з них 7 сумісників) та 18 осіб навчально-допоміжного персоналу [1, арк. 28–29].

Через істотний вплив студентів-іноземців перед керівництвом вузу згодом постало завдання покращити матеріально-технічні умови їх навчального процесу, а також посилити його методично. Вже з 1 січня 1962 р. Підготовчий факультет перевели з головного корпусу університету (де він навчався у другу зміну) до спеціально обладнаного по вул. Преображенській (нині вул. Васильківська, 90-а), з навчанням у першу зміну.

Нову будівлю було передана університету згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР від 14 вересня 1961 р. Загальна її площа становила 3372 кв. м., учбові приміщення – 1815 кв. м., адміністративні приміщення – 185 кв. м., а також прибудинкова територія з спортивним майданчиком та садом в 1,5 га землі. На факультеті розміщувались 40 начальних аудиторій, 15 з яких були озвучені (встановлено магнітофони ЛЕТІ-55), а також фізична і хімічна лабораторії, кабінети креслення, історії і географії, біології, математики, методики російської мови, фонетики (на 24 місця), програмування, студія звукозапису, логопедичний кабінет, актовий і спортивний зали (на 250 місць), бібліотека. Усього аудиторний фонд був розрахований на 410 студентських місць [3, арк. 32].

З розширенням змісту навчання з 1963/1964 начального року на факультеті проведено реструктуризацію. Відтепер на ньому функціонували чотири кафедри: 1) кафедри російської мови для студентів з країн Азії і Африки (завідувач доц. Парахіна М. Ф.), 2) кафедра російської мови для студентів з країн Латинської Америки (завідувач доц. Макарова Г. І.); 3) кафедра гуманітарних дисциплін (завідувач доц. Остапенко Ф. П.) і 4) кафедра природничих дисциплін (завідувач доц. Дмитренко Г. В.). Це мало навчально-методичну роботу зробити більш спеціалізованою, фахово-продуманою, забезпечити виконання головної мети, а саме "підготувати студентів-іноземців до навчання російською мовою у вузах СРСР". Через зростання обсягу й складності педагогічного (в тому числі й горлового) і методичного навантаження відповідно було збільшено кількість науково-педагогічних працівників. З цього року вона становила 110 осіб, в тому числі 14 доцентів, 37 старших викладачів, 50 викладачів, 9 асистентів і 60 осіб навчально-допоміжного персоналу [4, арк. 44–45].

Весь навчальний на факультеті курс складався з одного навчального року і був орієнтований на максимальне вивчення студентами-іноземцями російської мови та спрямований на засвоєння ними шкільних (рівня середньої школи) предметів. Так для кращого вивчення студентами російської мови їх в цілому поділили на дві секції: а) з країн Азії та Африки та б) з країн Латинської Америки. Заняття проходили в студентських групах по 7-8 осіб у кожній (вони формувались з врахуванням національності, майбутньої спеціальності, рівня загальноосвітньої підготовки тощо). Навчання проходило відповідно до "Програми з російської мови для підготовчих факультетів СРСР", затвердженої у 1963 р. Міністерством вищої і середньої освіти СРСР. З курсу російської мови навантаження становило на тиждень 16-22 години і 5-6 годин фонетики. Для студентів, які відставали, при кафедрах російської мови утворили секцію фонетики (2 викладачі-фонетисти).

Загальноосвітня ж підготовка в обсязі середньої школи проходила відповідно до майбутньої обраної спеціальності й була організовувалась по трьох напрямках: фізико-технічному (математика, фізика, хімія, креслення, СРСР сьогодні); медично-сільськогосподарському (математика, фізика, хімія, біологія, СРСР сьогодні); гуманітарно-економічному (математика, географія, історія СРСР, СРСР сьогодні). Викладання загальноосвітніх дисциплін відбувалось поступово: після 6-8 тижнів навчання студенти починали проходити математику і креслення (по 2 години на тиждень). Через чотири тижні кількість годин з математики збільшували до 4 годин на тиждень, потім розпочинали вивчати хімію і фізику (по 2 години на тиждень). Такий підхід сприяв поступовому ознайомленню студентами з новою для них термінологією і лексику.

Читання нормативних ("історія СРСР", "СРСР сьогодні") та спеціальних курсів здійснювала кафедра гуманітарних дисциплін. Предмети з гуманітарного циклу викладались відповідно до затвердженої у 1963 р. Міністерством вищої і середньої освіти СРСР. У складі кафедри функціонували секції: гуманітарних наук, фізичної культури і спорту, бюро перекладачів. Із студентами-іноземцями обов'язково проводились заняття з фізичного виховання. До відома, у 1962/1963 н.р. для них було прочитано: 38 858 годин російської мови, 173 – історії, 762 – історико-економічного огляду, 138 – економічної географії, 479 – біології, 658 – креслення, 2002 – фізичного виховання і спорту, 2394 – математики, 2222 – фізики, 1610 – хімії [3, арк. 32].

Та складнощі у роботі зі студентами-іноземцями проявились відразу і виявились неабиякими. Про них неодноразово говорилось у звітах факультету "Про начальну, наукову і ідейно-виховну роботу". Викладачі відзначали, що "багато студентів-іноземців мають доволі низький рівень загальноосвітньої підготовки (3-5 класів школи), не мають навиків роботи з книгою, ...не уміють слухати педагогів, ...не знають фізики й математики в обсязі старших класів середньої школи, ...не мають середньої освіти)". Особливо низький рівень шкільної підготовки відзначали у студентів з Анголи, Ємену, Мозамбіку, ПАР, інших країн. Через подальшу академічну неуспішність на повторний курс навчання щороку залишали щонайменше 10 осіб, близько двох десятків студентів відраховували. Проте на факультет здебільшого вступали достатньо підготовлені студенти, серед яких були й такі, які закінчили I-II курси Паризького, Ганського, Гаванського та інших університетів. Тут вони продовжували успішно навчатись.

Цьому сприяла активна навчально-методична робота викладачів, розпочата з першого року функціонування факультету. Часті скарги студентів-іноземців на нестачу навчальної і методичної літератури були відразу взяті до уваги. Протягом першої половини 1960-х років для студентських потреб було написано й видруковано цілу низку розробок (підручники, посібники, методички) з різних предметів. Серед них: "Учебные материалы по экскурсиям для студентов-иностранцев", "Учебное пособие по арифметике для студентов-иностранцев", "Первый раз по-русски (арифметика, алгебра, черчение)", "Первый раз по-русски (анатомия, ботаника, зоология)", "Первый раз по-русски (физика, химия)", "Сборник научно-популярных текстов по специальности" (Е.А. Василевская), "Сборник популярных текстов на общественно-политические темы" (Б.Н. Медведев), "Физика": В 2 ч. (Г.В. Дмитренко), "Тригонометрия" (Е.М. Приходько), "Учебное пособие по арифметике" (Е.М. Зборовская), "Химия": в 2 ч. (Капустян), "Биология": в 3 ч. (Н.В. Куликовская), "Химия: Начальный курс" (Ильчишина, Хмилько); а також 20 навчальних діафілімів.

Очевидно, що головну увагу приділили розробкам з предмету російської мови. За невеликий відрізок часу викладачі кафедр російської мови розробили цілу низку навчальних і методичних видань, зокрема "Русский язык для студентов-иностранцев. (Элементарный курс)", "Книга для чтения по русскому языку для студентов-иностранцев", "Упражнения по русскому языку для студентов-иностранцев", "Русский язык для студентов-иностранцев: В 2 ч. (М.Ф. Парахина, О.А. Стасенко, И.А. Бушманова)", "Учебник русского языка: Сборник упражнений по русскому языку для студентов-иностранцев и отдельно для изучающих физику", "Вводно-фонетический курс русского языка для арабов; для студентов-африканцев, с родным языком фарси; для африканцев с родным языком суахили; для кубинских студентов, для индонезийцев", "Сборник упражнений по фонетике русского языка": в 2 вып., "Изучение русского языка студентами-иностранцами на подготовительных факультетах". Всього за чотири роки було видруковано 59 навчальних посібників. Надалі розробка навчально-методичної літератури проходила згідно з наказом Міністерства вищої і середньої освіти УРСР від 4 лютого 1965 р. "Про підготовку програмових матеріалів і технічних засобів для вивчення російської мови студентами-іноземцями" [5, арк. 32-33].

Окрім цього, як університетські викладачі, так і провідні науковці науково-дослідних установ республіки читали студентам-іноземцям оглядові лекції з науково-гуманітарних питань (по ньому функціонував постійно діючий

семінар), історії КПРС, актуальних питань сучасності, внутрішнього становища і зовнішньої політики США, розвитку окремих країн Азії, Африки і Латинської Америки, міжнародних відносин. Для прикладу, в 1963/1964 н/р. на факультеті були прочитані лекції на теми: "Внутрішнє становище США" (доц. Цветков Г.М.), "Сирія сьогодні" (канд. економ. наук Міхньов Р.М.), "Побут народів Африки" (старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР Порицький А.В.), "Про міжнародне становище" (доц. Джеджула А.В.) та інші [4, арк. 44-45].

Поступово посилювалась матеріально-технічна база факультету. Значно у цьому встигли кафедри російської мови. За короткий час вони сформували власну науково-методичну бібліотеку (близько 1 тисячі примірників), таблиці з лексики російської мови (3345 одиниць), наочні матеріали (з тем: "Радянський народ у праці", "Мистецтво народів Радянського Союзу", "Міста", "Будови", "Побут", "Пори року", "Пейзажі", "Наука", "Передові люди нашої Батьківщини", "Відпочинок", "Спеціальності"). Щороку під назвою "На допомогу викладачам" вони проводили виставки власної нової навчально-методичної літератури.

Достатньою для навчання кількістю наочних матеріалів були забезпечені кабінети історії та географії, математики, креслення, біології. Наприклад, кабінет історії та географії мав 12 стендів із курсів: "СРСР сьогодні", "історія СРСР" та інші. Актуальністю тоді вирізнявся стенд-вітрина з висвітленням головних етапів виконання "семирічного плану" Радянського Союзу. Були забезпечені потреби й у історичних і географічних картах (217 одиниць). Усі необхідні прилади і реактиви мали фізична та хімічна лабораторії.

Організована в травні 1962 р. факультетська бібліотека (всього понад 10 тисяч книжок) щороку поповнювалась новими як радянськими (російською мовою), так і закордонними (здебільшого французькою і англійською мовами) надходженнями. У великій кількості була представлена література, збірники документів, що стосувались діяльності, останніх рішень пленумів Центрального Комітету і з'їздів КПРС [3, арк. 32].

Студентам створювались умови для наукової роботи, у ході якої ті ознайомлювались з головними вимогами, азами наукових досліджень. Їм надавалась змога робити це, слухаючи доповіді доцентів і професорів університету, які періодично їм читались в дні Першого вересня, святкування пам'ятних і ювілейних подій (річниць Великої Жовтневою соціалістичної революції, Дня Перемоги, народження В. І. Леніна, радянської Конституції, IV Інтернаціоналу, Університету). Найбільш здібні іноземні студенти обов'язково залучались до участі в щорічних університетських і факультетських науково-теоретичних і практичних конференціях, присвячених окремим науковим проблемам.

Брали вони участь у конференціях, присвячених знаковим подіям радянського життя. Тематики підготовлених ними доповідей і повідомлень була очевидною, відповідала тогочасній політичній кон'юктурі й ідеології радянської держави. Та важливо, що студенти також досліджували характер, зміст і розвиток взаємин СРСР з їхніми країнами (наприклад, радянсько-кубинські, радянсько-в'єтнамські, радянсько-китайські чи радянсько-польські відносини).

Поступово для студентів-іноземців покращувались житлові умови. Спочатку вони мешкали у гуртожитку №6, а із зростанням кількості, згодом їм відвели ще й гуртожиток №2. У ньому нараховувалось 139 кімнат на 439 місць (2220 кв. м.), у гуртожитку №6 – 85 кімнат на 297 місць (1509 кв. м.). Обидва гуртожитки були облашто-

вані їдальнями, камерами схову, "ленінськими кімнатами", кімнатами відпочинку, бібліотеками, медичними пунктами, ізоляторами для хворих, душевими, кімнатами для побутового обслуговування [2, арк. 30].

Особливу увагу приділяли ідейно-політичній та виховній роботі. Її нерозривно пов'язували і проводили у процесі навчання. Воно ж, у свою чергу, мало бути "глибоко партійним і дозволяло б сформувати у іноземних студентів діалектично-матеріалістичний світогляд". Для цього викладачами проводились зі студентами індивідуальні розмови, колективне обговорення, лекції на актуальні суспільно-політичні теми, політінформації, "недільні читання" у гуртожитках. Під час них жваво (зрозуміло, з радянської точки зору) обговорювали розвиток країн Азії, Африки, Латинської Америки, міжнародні події, відносини між СРСР і США.

В ідейно-політичному вихованні іноземних студентів особливу роль відвели загально-університетським кафедрам марксизму-ленінізму та політекономії. Викладачі першої знайомили студентів-іноземців з "радянською дійсністю", переконували в перевагах радянського устрою, керівній ролі комуністичної партії, неминучості соціалістичних перетворень на усій земній кулі. Читали праці класиків марксизму-ленінізму. У цей же час друга кафедра головну увагу приділяла "монополістичному капіталізму, його реакційній економічній і політичній ролі, політиці звільнення країн від нього, розпаду колоніальної системи імперіалізму". Водночас читались окремі лекції на теми: "Економіка КНР", "Економіка В'єтнаму", "Економіка ЧСР" та ін. На "прохання" самих студентів їм читали курс лекцій про життя і діяльність В. І. Леніна.

Як з ознайомчою, так і виховною метою під час зимових і літніх канікул організовувались численні екскурсії у школи й садки, культурні і наукові заклади, музеї міста, заводи та фабрики, колгоспи і радгоспи, технікуми й училища, будинки відпочинку і профілакторії, новобудови міста, виставки досягнень народного господарства. Відвідувались інші міста як Української РСР (Львів, Вінниця, Ужгород, Запоріжжя, Донецьк, Луганськ, Чернігів, Полтаву, Суми, Черкаси, Кіровоград, Чернівці, Умань, Переяслав-Хмельницький), так і Союзу (Москва, Ленінград, Вільнюс, Рига).

Вони, з одного боку, давали іноземним студентам надзвичайно багатий матеріал для збагачення лексики, створювали можливість для розвитку розмовної мови. З іншого – знайомили з життям радянської сім'ї, з різними досягненнями і здобутками радянських людей, сприяли виробленню поваги до нього, мали остаточно переконати у перевазі радянського укладу і способу життя над "капіталістичним", показати роль КПРС у керуванні життям країни, гуманізм радянського народу, "ленінську міжнародну політику" Радянського Союзу, його боротьбу за мир у всьому світі. Останнє особливо стосувалось не чисельних студентів з "буржуазних" країн. Щоб ті якнайшвидше і легше адаптувались до життя в Україні їм читали лекції про її історичне минуле і сучасне, про державний і суспільний лад СРСР, права й обов'язки радянських громадян, героїчні подвиги радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни, про дружбу народів, боротьбу за мир, безкорисну допомогу Радянського Союзу слабозвинутим країнам.

Від самого початку культурно-виховній роботі прагнули надати організаційної форми. Більше того, брати участь у її організації мали самі іноземні студенти. Радянські товариші їм у цьому допомагали. З цієї метою у 1960 р. в університеті заснували "Раду міжнародної дружби". У гуртожитках функціонував постійно діючий недільний лекторій "СРСР сьогодні". Її і зусиллями окремих іноземних "студентських земляцтв" у гур-

тожитках часто проводили "вечори дружби" (називали ще "інтернаціональними вечорами"), під час яких відзначались Дні солідарності молоді за мирне співіснування, День звільнення Африки, річниця революційного руху народів Камеруну, Камбоджі, День проголошення ОАР, Дні радянсько-кубинської, радянсько-угорської, радянсько-німецької дружби, річниця укладення радянсько-китайського, радянсько-польського, радянсько-чехословацького та інших договорів.

В ході святкування як іноземні, так і радянські студенти виступали з науково-популярними доповідями, присвяченими події, своїм країнам (інколи для доповідей запрошували іноземних і радянських викладачів), співали національних пісень, розповідали революційні вірші, видавали стінгазету, проводили фотовиставки, іноземцям дарувались популярні книжки ("Як гартувалася сталь" М. Островського, "Кобзар" Т. Шевченка, інші), фотоальбом "Київ". Біля гуртожитку урочисто садили "дерево дружби", організовували між іноземними і радянськими студентами спортивні змагання, у кінозалі університету спільно переглядали документальні, науково-популярні і художні фільми ("У Канівському заповіднику", "В горах Тянь-шаню", "Життя кличе", зняті в університетській кіностудії "Літні канікули", "Наш університет", "Факультет дружби", "Пісня в народі живе", "Університет імені Великого Кобзаря"), організовували виставки художніх творів.

У виховних цілях часто, спільно з радянськими студентами, проводились "суботники" і "недільники" з прибирання території студмістечка. Під час літніх канікул близько двохсот студентів-іноземців (серед них багато було студентів з Куби, Гани) щороку за власним бажанням виїздили у "табори праці" на базі радгоспів ім. Чкалова і Виноградний у Кримській області. Опісля наполегливої праці, їм створювались належні умови для відпочинку у таборах "Маяк" (Одеса), "Скеля" та "Політехнік" (Алушта). Для лікування і профілактики захворювань окремі іноземні студенти виїздили у санаторії Криму, Одеси та Сочі.

Студенти факультету часто друкувались у газеті студентів-іноземців "Дружба". Періодично їхні статті публікувались на шпальтах університетської газети "За радянські кадри". Особливо у цьому встигали студенти з Китаю, В'єтнаму та Куби. Тематика їхніх статей і повідомлень була різноманітною – від студентських буднів до подій на Батьківщині.

Водночас разом з усім радянським народом брали участь у святкуванні дорогих для нього Міжнародного робітничого дня (1–2 травня), Великої Жовтневої Соціалістичної революції (7 листопада), Міжнародного жіночого дня (8 березня), Дня Радянської Армії (23 лютого), Дня перемоги (9 травня), Нового Року (1 січня), Дня Космонавтики. У ці дні поруч з радянськими людьми йшли по вулицях міста на демонстраціях, виступали на мітингах, де протестували проти "подій на Кубі", колоніалізму, соціальної, національної, расової, ґендерної нерівності.

Періодично їм організовували зустрічі з відомими партійними (секретарями ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ), державними (міністрами освіти, закордонних справ УРСР (Л. Паламарчук), головою київської ради), громадськими (дружиною М. Островського) діячами республіками, науковцями (Академії наук УРСР, університету) і спортсменами (гімнастки Л. Латиніна, П. Астахова), науковцями, космонавтами (П. Попович), ветеранами Вітчизняної війни (С. Ковпак, ін.).

Хоча серед іноземних студентів були й такі, які ухилялись від масових культурно-політичних заходів, виявляли незадоволення їх проведенням. Тому увагу кураторів груп (вони проходили спеціальні курси, на яких

вивчали ті країни, зі студентами з яких доводилось працювати) акцентували на посиленні виховного процесу щодо них. Бо інколи доходило й до прикрих випадків, коли студенти з ОАР, Нігерії, Того, Камеруну відкрито дозволяли собі "нездорові" висловлювання в бік радянських педагогів і студентів. Проте в основній масі іноземних студентів настрої оцінювались, як нормальні, відзначалось їх сумлінне і добросовісне ставлення до навчання, успішне складання переважною більшістю студентів залікових і екзаменаційних сесій. Керівництво факультету і вузу неодноразово отримувало від них подяки за можливість навчатись в УРСР [1, арк. ; 2, арк. 30; 3, арк. 32; 4, арк. 44–45; 5, арк. 32–33].

Опісля завершення навчання в Україні й кількох років роботи у себе на Батьківщині деякі з них повертались в уже знайомий і близький їм Київський універси-

тет. Але тепер уже з метою подальшого навчання на його профільних факультетах, щоб отримати певний фах, підготувати й захистити кандидатську чи навіть докторську дисертацію.

1. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1960/1961 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 371. – 187 арк. 2. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1961/1962 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 398. – 177 арк. 3. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1962/1963 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 426. – 229 арк. 4. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1963/1964 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 446. – 229 арк. 5. Текстовий звіт про учбову, науково-дослідну та ідейно-виховну роботи університету за 1964/1965 н.р. – ДАК. – Ф. – Р. 1246. – Оп. 5. – Спр. 475. – 229 арк.

Надійшла до редколегії 17.02.12

О. Лагунова, асп.

ТРАДИЦІЇ ПОЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ А. КРИМСЬКОГО

У статті досліджуються архівні матеріали з фонду А. Кримського, що містять етнографічні свідчення його батька Ю. Кримського про полювання в Україні. Вони відображають усю галузь полювання, як професійного заняття від умов і засобів цього підприємства до цін на продукти мисливства у XIX ст.

Archival materials from A. Krymskyi Fund are investigated, that contain ethnographic evidence of his father E. Krymskyi on the history of hunting in Ukraine. These materials reflect all the branch of hunting as professional activities: from conditions and means of this enterprise to prices for hunting products in XIX century.

Після здобуття Україною незалежності все більше уваги звертається на вивчення особливостей її традиційної культури. Особливо багато етнографічних матеріалів зберігається у неопублікованих роботах вітчизняних вчених. До таких недосліджених архівних спадщин належить і фонд Агатагела Юхимовича Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, де зберігається рукописна російськомовна етнографічна праця його батька Юхима Степановича Кримського "До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині".

Кримський А. народився 15 січня 1871 р. у Володимир-Волинському, був українським письменником, вченим, сходознавцем, етнологом, "неодмінним секретарем" Всеукраїнської академії наук (1918 р.). Його батько Ю. Кримський (1838–1915) народився у Могилеві, за фахом був педагог, видавець, автор шкільних підручників з географії, арифметики, російської і французької мов, бібліографічних покажчиків та книжки "Київської губернії місто Звенигородка і його соборний храм" (1914). У 1881 р. Юхим Степановича заснував публічну бібліотеку у Звенигородці. Складні стосунки батька і сина були відображені у художній творчості останнього, зокрема в оповіданнях "Батьківське право", "Перші дебюти одного радикала", "3 літопису преславних діянів панків Присташів" [5, с. 9; 14, 9–10, 69; 10, с. 367–527].

Рукописна праця Ю. Кримського про мисливство має важливе значення, так як на сьогодні в етнологічній науці обмаль робіт, що висвітлюють традиції полювання в Україні. Вона мала би слугувати доповненням до його першої російськомовної книги "Полювання на птахів та тварин у Малоросії, Україні і Волині" (1892). Окремі дані з цього рукопису використав Х. Вовк для написання книги "Студії з української етнографії та антропології" (1928) [3, с. 40].

Питання дослідження полювання частіше виникає при вивченні первісних общин, ролі мисливства в організації людської спільноти або первісних вірувань (М. Грушевський, Д. Фрейзер) [4, с. 97–99; 13, с. 507–516]. Здебільшого етнографічні джерела або наукові розвідки про полювання містяться по окремим етнографічним збірниках (В. Шухевич, Н. Заграда, Хв. Вовк)

або у вигляді окремих статей (И. Беньковський, Г. Аркушин, А. Дмитренко), проте, і натепер, немає цілісного дослідження мисливства як етнологічного об'єкту [1, с. 183–193; 2, с. 9–14; 3, с. 40–42; 6, с. 20–28; 8, с. 214–395; 15, с. 229–239].

Робота "До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині" - це чистовий рукопис тексту без правок, який має 40 сторінок і датований самим автором 1901 р. [9, с. 1, 18 зв.]. Складається з восьми розділів, кожен розділ і пункт мають свої назви. Наприкінці кожного виду полювання він обов'язково вказує район, де подібний спосіб уживається і, по можливості, респондентів-інформаторів, які розповіли про це. Більшість відомостей була ним взята з розповідей друзів на полюванні. У своєму творі він залишив 11 малюнків різноманітних пасток та засобів полювання [9, с. 18 зв., 19, 20]. Територіально ця праця охоплює майже всю підросійську Україну: Київську, Чернігівську, Волинську, Полтавську і Віленську губернії.

Свою розвідку Ю. Кримський розпочав з розгляду умов полювання, наявності дичини та опису мисливців, як окремої верстви населення. Зокрема, він стверджував, що до запровадження закону 1892 р. про введення мисливських посвідчень, багато селян жили виключно тільки від полювання на птахів і звірів. Він перераховує десять найвідоміших мисливців з Київської, Чернігівської, Волинської і Полтавської губернії. Ю. Кримський вважав, що закон 1892 р. зменшив кількість мисливців з селян та збільшив з них число браконьєрів і душителей дичини. Він стверджував, що до ведення цього закону до Петрова дня (29 червня) ніхто не стріляв, але після прийняття закону під виглядом винищення хижаків йшла постійна стрільба [9, с. 1–1 зв.].

Усі ці новації та знищення лісів через викорчовування їх під оранку, проведення Києво-Брестської та урядової залізниці, писав Ю. Кримський, призвели до зменшення дичини. У більшості губернії залишилися 11 видів промислових тварин та 18 видів птахів [9, с. 1 зв.–2 зв.]. Ці дані, наведені автором, підтверджували відомості про втрату полюванням значення загальнодержавного промислу у XVII–XVIII ст. та зникнення

багатьох видів тварин через інтенсивне мисливство [7, с. 110; 11, с. 373–379].

Аналізуючи працю Ю. Кримського, вважаємо за потрібне об'єднати схожі типи мисливства за трьома категоріями: збирання яєць і молодняку дичини, полювання з пастками та полювання зі вогнепальною зброєю.

Почнемо розгляд з першого виду, як найдавнішого способу мисливства. Яйця диких птахів збирали виключно діти, але є також дані про те, що у Суразькому повіті Чернігівської губернії яйця качок збирали дорослі парубки. Щоб краще було ходити по болотах вони використовували довгу жердину і специфічні лижі, а також мали запасну тонку дошку [9, с. 13]. Молодих тварин та птахів ловили в ручну під час польових робіт або випасів худоби [8, с. 247–249, 285–288; 9, с. без номеру, 3 зв., 5 зв., 10 зв.]. Наприклад, у листопаді та грудні, коли було вже холодно, у дрохв обмерзало мокре пір'я, що не давало їм злетіти, тоді селяни виходили у степ і ловили їх [9, с. 4]. У Чернігівській та Волинській губерніях хлопці влітку збирали лисенят з нори і продавали у міста, де їх вигодовували у коморах і продавали на хуторі. У Волинській та Чернігівській губернії селяни у 1860-х роках тримали вовченят, лисенят та молодих кіз як домашніх улюбленців, але досягнувши одного - двохрічного віку дикі звірята тікали до лісу. Щодо вовченят існувало повір'я, що у найближчому поселенні до вовчого кубла, вовчиця майже ніколи нічого не чіпала у селян, поки не спустошать її кубла і не заберуть вовченят [9, с. 6 зв.–8 зв., 10–10 зв.].

Інший вид полювання – з пастками – був поширений в Україні здавна і вимагав широкого знання звичок тварин. Куріпки взимку жили біля житла людини і селяни приманювали їх половиною з зернами, розкиданими у клуні, і потім там їх ловили. Або, на току ставили сітки і штирі, під які посипали приманку [9, с. зв. без номеру, 3]. Ю. Кримський писав, що за м. Каневом Київської губернії в с. Пескарі жив селянин Петро, який на придніпровських луках та островах між кущами, де водилися куріпки, їх прикормлював, а зимою ставив сітку з мотузкою, сам одягався в шкуру бика з рогами, ставав рачки і підганяв куріпок до приманки [9, с. зв. без номеру].

Кмітливі селяни для полювання інколи використовували пристрої, зовсім не призначені для цього. У Волинській губернії у Новоградволинському повіті, поблизу м. Корець у 1870-х рр. проходило шосе з Варшави до Києва, по якому був прокладений по стовпах телеграф з багатьма дротами. З одного боку шосе росли переліски, з іншого стояли поля з житом. Куріпки виходили по вечір'ям з пролісків у жито, а селяни у темну ніч ховалися в жито і лякали куріпок, які з переляку потрапляли в телеграфні дроти. Ю. Кримському розповідали, що в Каніському повіті на дніпровських заливних луках, диких качок ловили на рибальські гачки, на які насаджували маленьку рибку. У Переяславському повіті Полтавської губернії за лісами стояло поле з житом, в яке прилітали з Дніпра гуси і качки. Увечері мисливці розвішували на просіках у лісі сітки для риби, там де пролітають птахи. Ю. Кримський цього не бачив, але йому розповів про це у 1857 р. мисливець з тих країв. Таким же чином ловили гусей у Волинській губернії, у Луцькому повіті по берегах р. Старі, про що автору праці у 1869 р. розповіли старі мисливці [9, с. 3 зв., 17–17 зв.].

Ю. Кримський писав, що співочих птахів – чижів, щигликів, снігурів, синиць та інших, хлопчики ловили взимку. Існувало кілька видів пасток для їх ловлі: це були або клітки, або п'ять цеглин, які складали на зразок скриньки. По середині пастки висіла на ниточці паличка, приставлена на середині пастки до іншої палички (язичка) від дверцят або кришки. Від дотику до поздовжньої

палички язичок спускався, і дверці або кришка пастки зачинялися. З інших джерел відомо, що самолови робили з дерева. Широко було розповсюджено в Україні ловля пташок сильцями [8, с. 249–250, 288–290, 367; 9, с. 11 зв.–12].

Ю. Кримський описав численні варіанти різних петель, самоловів, тенет, якими ловили дрібних тварин. У Волинській та Чернігівській, Київській губерніях побутовало "полювання на петлю" на зайця. На заячих стежках ставили петлі зі скрученим дротом, в яку заєць потрапляв головою. У Звенигородському та Чигиринському повітах зимою полювали "зайців на піку". Мисливці на заячі стежки ставили заточені нахилені палички [7, с. 111, 112; 9, с. 5; 15, с. 236].

У Чернігівській губернії у 1860-х роках вовків ловили живими у вовківні – круглі, похилі ями або два круглих, один в другому, тини з дверцями, що самі відчинялися. Приманкою до них слугували живі домашні тварини. В обох вовківнях у звірів не стріляли, а втягали з пастки за допомогою петлі із мотузки. Відомі й інші види вовківень: самозакривні і гвинтові [7, с. 111, 112; 9, с. 7 зв.–8; 15, с. 235].

Найновіший, за часом, спосіб полювання – це полювання з вогнепальною зброєю. Панівне місце вона здобула в Україні у 50-тих рр. XIX ст. [7, с. 112]. Куріпок ловили на манки (вабик), який робили з кравецького наперстка без денця, овечого, або щучого міхура і кінського волоса, або шовкової нитки. Звук, що видавався вабиком, був схожий на крик старки-самки (мамки) і молодняк збирався на цей звук. Привчена собака піднімала молодняк, а мисливці стріляли або били їх паличками [9, с. 3–3 зв.].

На дрохв полювали "з наїзду", тобто мисливці побачивши дичину об'їжджали навколо неї на возі, або жечучи перед собою коня або телят, звужуючи і звужуючи коло, і непомітно стріляли, якщо птах підпускав їх ближче. Або мисливець у шкуру коня з головою і хвостом, ведучи на повідку іншого коня або вола, обходив накарчках дрохв і непомітно стріляв. У Волинській та Чернігівській губерніях полювали на вовків "з наїзду" на саях, приманкою слугувало поросля. На качок, а також на тетеруків під час "бормотання" (періоду спарювання), полювали з куреня, приманкою для качок слугувала домашня качка, для тетерука – опудало птиці з сукна [9, с. 3 зв., 4–4 зв., 6–6 зв., 12 зв.].

Існувало кілька способів полювання на лисицю. Її викурювали з нори за допомогою диму. У Звенигородському і Уманському повітах Київської губернії мисливці обступали кущі, заздалегідь помітивши слід лисиці, і гнали її на край поля, де стояли стрілки. Щоб вполювати вовка чи лисицю, з вечора, у місячну ніч на краю села, де стоїть окрема клуна або сарайчик, клали падаль і робили засідку [9, с. 7].

Інші розділи Ю. Кримський присвятив зброї та іншим засобам полювання. Побачити у селян у той час кремінну зброю було вже рідкістю. Загоничі на облави приходили з палицями. У 60-х роках XIX ст., коли порох було складно дістати, його виготовляли самі селяни в Чернігівській, Київській, Волинській губерніях. Ю. Кримський не описав як вони робили порох, але на вигляд він був по величині зерна, бурий, нерівний і слабкий, але стріляв і вбивав птахів і великих звірів. Дріб і картеч теж робили селяни. Круглу солдатську кулю (в той час всі кулі були великими) клали на обух, розтягували в довжину або кругло, або на чотири кути і розсікали на рівні шматки по 8–12 штук. Кутова картеч називалася "жеребка". Дріб висікалася з солдатських куль, розтягнутих тонкіше. Ці шматочки округляли перекачуванням між двома дощечками [9, с. 11–11 зв.; 15, с. 229–230].

Ю. Кримський детально описував засоби для ночівлі і переправи під час полювання. Щоб не кусали комарі потрібно було, йдучи на полювання, змастити обличчя, шию і руки конопляним маслом з камфорою. Добували вогонь від тертя двох шматків дерева – м'якого і твердого. У часи Ю. Кримського вогонь добували сірниками, кресалом і трутом. Трут робили з вивареної деревної губки, з паперового шнура та з м'якого паперового дрантя, просочених розчином селітри. Через широкий і глибокий струмок переправлялися за допомогою "куги" (ситняг – вид очерету, не порожній всередині, а як губка, не тоне): робили плотик, зв'язавши його мотузочками, травою, ликом з липи і складали на нього одяг, припаси, рушницю і, прив'язавши все це до плоту, тягнули за мотузочку по воді у зубах, передаючи її один одному [9, с. 15–15 зв.].

Далі Ю. Кримський перераховує приблизну вартість здобичі та способи її вживання. Він писав, що багаті селяни, якщо не піст, самі їдять свій видобуток: зайців, качок, куріпок і таке інше. Цю та іншу дичину продавали у місто, в економію або у завод. Середні ціни були такі: дрохви, глушець – 78 коп – 1 руб 35 коп, тетерук, качка – 25–45 коп за пару, коза – 1 руб 50 коп – 2 руб, чирок, дупель, куріпка і рябчик – 10–15 коп, бекас і кулик – 6–8 коп, перепілка і деркач – 4 коп. Шкура лисиці коштувала 1–2 ½ руб, вовка – 1–2 руб, зайця – 6–12 коп, дикої кози – 30–60 коп, куниці – 45 коп – 2 руб, тхора – 45 – 90 коп. Ціни залежали від якості шкури [9, с. 12 зв.–13].

Продукти полювання застосовували у ветеринарії, медицині та господарстві. Шкуру дикої кози використовували як кращий засіб від натирання у коней спину під сидельцем, її клали шерстю до спини. Сало вовка – як мазь від вовчачка (екземи) або щоб мазати ноги, щоб не мерзли. Сало зайця використовували при опущенні матки, салом гусячим лікували відморожених домашніх гусей і качок. М'ясо лисиці давали свиням, щоб набирали жир. Децю йшло на сувеніри. У Херсонській і Київській губерніях вбитого орла продавали на опудало, якщо зіпсували шкуру, то відрубували ноги і продавали по 50 – 60 коп. З них робили підсвічники. Роги козлів продавали під висячі етажерки [9, с. 15].

Малих ведмежат ловили для розваги панства. У Віленській губернії жило багато татар-мусульман. Один з цих татар – Біцютка розповів Ю. Кримському у 1870 р. про "Сморгонську академію". Це така жартівлива назва школи дресування ведмедів, заснована князями Радзивіллами у XVII ст. у містечку Сморгонь (нині місто в Гродненській області, Білорусія). Проіснувала вона до кінця XVIII - початку XIX ст. Часто "Сморгонську академію" описують як яму, в яку опускали залізну клітку з мідним дном. В яму клали сушняк і хмиз та підпалювали. У клітку заводили ведмедя, який на розжареній підлозі вставав на задні лапи і починав їх переминати: так вчили тварин "танцювати" для розваги публіки. За іншою версією школа представляла собою "особливу кам'яницю", в якій "кам'яна підлога другого поверху розжарюється піччю з нижнього поверху" [12, с. 32]. Проте лише у записах і малюнках Ю. Кримського вона чітко зображена, як дерев'яний будинок з двома печами під цегляною підлогою [9, с. 17 зв.–18].

Автор не оминув у своїй праці і мисливські забобони та прикмети, що були дуже поширені. Поганою прикметою було зустріти дорогою на полювання священика, жінку з порожніми відрами, або якщо хтось перейшов вулицю з пустим кошачком, або переїхав дорогою порожній віз, то буде невдача на полюванні. При зустрічі з вагітною жінкою або жінкою з повними відрами, або ж коли переїхав дорогою повний віз, перейшов хтось до-

рогу з булками - буде удача. При виході мисливця за село чи місто, якщо його собака помочиться або справить нужду з правого боку – буде удача, з лівого – до невдачі. Перебіжить дорогу кіт – будуть промахи по зайцях. Дріб, обрану зі смаженої або вареної дичини, клали у заряд – то щаслива дріб. Заправку крем'яної зброї, насипавши порошу, прикривали заячим хвостом для того, щоб не сирів і для удачі на зайців. При розстановці дротів петлюю на зайців робили замовляння. Вірили, що стріляти у лелек не можна через те, що тому хто уб'є самку, самець розшукає у полі палаючу голловешку і кине на дах будинку тій людині [6, с. 113; 9, с. 13 зв.–15].

У 60-х роках XIX ст. у Чернігівській, Волинській та Полтавській губернії вірили, що рушницю можна заговорювати на час і назавжди. Це було пов'язано тільки з крем'яними рушницями, про пістони нічого не відомо. Якщо стріляти у вагітну кішку, то буде зброя жнивить ("жнивучі" рушниці - термін, що вживається по відношенню до мисливських рушниць, стрільба з яких по дичині неефективна, тому що дає багато підранків через недостатню вражаючу силу). Щоб зброя не жнивила потрібно вимити її сечею при світлі місяця, а дріб потримати в роті і всипати в рушницю. Щоб не було осічки, пістони потрібно потримати під голою пахвою. У Волинській губернії і північних повітах Чернігівської губернії Ю. Кримський чув, щоб мати успіх на полюванні, треба було продати душу чорту. Він розповідав як це зробити і наводив приклад, як хлопець поглимився над Святими Дарами після Причастя. У ці замовляння вірили лише старики, молодь вже не дослуховувалась до них [6, с. 20–28; 9, с. 13 зв.–15; 15, с. 234, 239].

Усі матеріали, які містяться у праці Ю. Кримського "До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині", мають важливе етнологічне значення. Вони доповнюють та розширюють раніше відомі знання про мисливство в Україні, як важливу галузь господарства, що розвивалася століттями, від перших віків існування людства та мала багато архаїчних елементів, таких як маскування під тварину під час полювання, вірування та прикмети. Важливість цих даних полягає в тому, що автору вдалося зафіксувати останні відомості про культуру мисливців, як професійної версти, а не любителів. Тому ця робота потребує повної публікації, як важливого джерела з полювання, ґрунтовного вивчення і порівняння з іншими архівними та сучасними відомостями про мисливство.

1. Аркушин Г. Повір'я мисливців Західного Полісся // Древліни: збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – 1996. – Вип. 1. 2. Беньковський І. Поверья і суевєрия, относящиеся к охоте // Киевская старина. – 1898. – Том LXI. – № 7. – Отд. 2. 3. Вояк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Упорядкування: Ю. Іванченко. – К., 1995. 4. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – 1921. 5. Гурницький К.І. Кримський як історик. – К., 1971. 6. Дмитренко А. Мисливські табу, повір'я і прикмети // Етнічна історія народів Європи. – 2006. – Вип. 21. 7. Дмитренко А. Привласнювальні форми промислів // Українська етнологія. – К., 2007. 8. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля // Народна культура українців: життєвий цикл людини. У 5 т. - К., 2008. – Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. 9. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф.І, од. зб. 22397. – 22 а. 10. Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. Т. 1: Поетичні оповідання. – К., 1972. 11. Левченко М. Исчезнувшие и исчезающая Южная Россия животныя // Киевская старина. – 1882. – Год первый. – Том III. Август. 12. Солодухо Я. Медвежья академия // Советский цирк. – 1959. – № 3. 13. Фрейзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Перевод М.К. Рыклина. - М., 1980. 14. Хоменко В.М. Звенигородщина. Словник-довідник. До 85-річчя Звенигородського р-ну. – Черкаси, 2008. 15. Шухевич В. Гуцульщина // Матеріяли до українсько-руської етнології. – 1901. – Том IV. - Друга часть.

Надійшла до редколегії 17.02.12

ДИПЛОМАТИЧНА БОРОТЬБА МІЖ КРАЇНАМИ АНТАНТИ ЗА "ОСМАНСЬКУ СПАДЩИНУ" В 1914–1916 РОКАХ

У статті проаналізовано вплив суперечностей між Великою Британією, Францією та Росією стосовно розподілу території Османської імперії на протистояння між Антантою та центральними державами.

The article analyzes the impact of contradictions between Britain, France and Russia over division of the territory of the Ottoman Empire on the confrontation between the Entente and the Central Powers

Однією з найбільш гострих проблем у відносинах країн Антанти протягом Першої світової війни були суперечності між Великою Британією, Францією та Росією за розподіл величезних, стратегічно розташованих, багатих на природні ресурси територій Османської імперії. Ці протиріччя мали значний вплив загалом як на дипломатичне, так і військове протистояння між Антантою та країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією, Болгарією).

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених суперечностям Антанти в "східному питанні", і досі є суттєві розбіжності щодо цього між істориками, передусім західними та російськими. Тривають дискусії стосовно того, хто першим ініціював домовленості про розподіл османських володінь і які це мало наслідки для перебігу Першої світової війни. Зокрема, радянський історик А. Ніконов, сучасний російський вчений В. Ємець стверджували, що Велика Британія та Франція сприяли втягненню Османської імперії у війну, щоб потім поділити між собою її терени, і саме Лондон та Париж ініціювали домовленості про їхній розподіл [7, с. 305-352; 12]. Західні вчені М. Андерсон, М. Макфі навпаки акцентували увагу на агресивних намірах царського уряду, стосовно захоплення Константинополя та Чорноморських проток, що спонукало Порту до зближення з Німеччиною і, зрештою, вступу у війну на її боці. Ці дослідники зауважують, що вимоги Петербурга укласти угоду про приєднання до Росії Константинополя та Проток спонукали Лондон та Париж розпочати переговори про поділ "османської спадщини" [23; 31]. Саме вищезгадані дискусійні питання піднімаються у запропонованій статті.

1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. 31 жовтня того року, після напруженої дипломатичної та внутрішньополітичної боротьби, у війну на боці центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини) вступила Османська імперія. Країни Антанти ще до вступу у війну Османської імперії, висловлювали згоду на врегулювання питання Чорноморських проток, після перемоги над центральними державами, з врахуванням російських побажань, у якості компенсації Росії за її участь у війні, якщо вона буде, у свою чергу, дослухатися до побажань союзників. Тобто вже тоді започатковувалась тенденція стимулювання Парижем та Лондоном російської активності у війні обіцянками встановлення контролю Петербурга над Босфором та Дарданеллами, яка в подальшому отримує більш чіткі та конкретні обриси [11, с. 540–544, 572–576].

Велика Британія та Франція були занепокоєні тим, що Росія, зважаючи на вступ у війну Османської імперії, зосередить проти неї значні військові контингенти, щоб якомога швидше розгромити цього супротивника й виконати одне з головних своїх завдань у війні – захоплення Константинополя та Проток. Лондон та Париж усвідомлювали, що передислокація російських військ із німецько-російського фронту на турецько-російський дозволить Німеччині, у свою чергу, перевести частину своїх військових сил із східного фронту на західний. Враховуючи те, що французькі та британські війська в той час ледь

стримували тиск німецьких армій у Фландрії, то вищезгадана перспектива загрожувала російським союзникам катастрофічними поразками. Крім того, британський уряд побоювався того, що у відповідь на діяльність османських агентів у Ірані, Росія введе туди свої збройні сили і це порушить статус-кво у цій країні на користь Петрограда. Керуючись такими міркуваннями, британський статс-секретар із закордонних справ Е. Грей 9 листопада (27 жовтня) 1914 р. повідомив російському послу у Лондоні О. Бенкендорфу, що сподівається на те, що Росія не завдасть шкоди "спільній справі" своїми діями в Ірані, а також не послабить російсько-німецький фронт, щоб за рахунок цього посилити свої можливості у боротьбі з Османською імперією, оскільки "все одно її доля залежить від результату боротьби з Німеччиною... і, якщо вона буде розчавлена, доля Константинополя та Проток не може бути вирішена інакше, ніж з російськими вигодами" [3, с. 45; 22, с. 102–103].

Російська дипломатія, звичайно, позитивно сприймала обіцянки Лондона щодо забезпечення російських інтересів стосовно Проток, і це стимулювало її, у свою чергу, враховувати прохання західних союзників [33, S.129]. Можна погодитись з думкою сучасного українського дослідника К. Русакова, що Росія у другій половині листопада 1914 р. "з особливим задоволенням дала згоду" на анексію Великою Британією Єгипта, оскільки сподівалась, що це гарантує їй вирішення на власну користь питання Проток [19, с. 127].

Французький президент Р. Пуанкаре у своїх мемуарах зазначав, що "російська політика в кінці 1914 р. – на початку 1915 р. в дійсності могла лише в загальних рисах визначити свої наміри у питанні Константинополя та Проток", враховуючи до того ж те, що між Миколою II, міністром закордонних справ С. Сазоновим та військовим і військово-морським керівництвом країни тривали "запеклі дискусії" з цього приводу [18, с. 499]. Проте, як доповідав британський посол у Петрограді Дж. Бьюкенен Е. Грею 27 листопада 1914 р., у Росії налаштованість щодо Константинополя та Проток досить швидко ставала все радикальнішою і відповідно вимоги царської дипломатії дедалі рішучішими. Зокрема Дж. Бьюкенен писав: "Із останніх розмов з міністром закордонних справ можна зробити висновок, що його світлість вочевидь буде наполягати на цілковитому вигнанні турків із Європи, повній свободі Проток та отриманні Росією території з обох боків Босфора, щоб бути в змозі охороняти вхід до Чорного моря у військовий період... До останнього часу він стверджував, що Росія буде задоволена домовленістю, згідно якої Константинополь і деяка територія навколо нього буде нейтралізована і отримує статус вільного порту. Однак з того часу, як турки почали військові дії, захоплення російської громадськості питанням Константинополя та Проток стало настільки сильним, що я маю сумніви, що вони погодяться відмовитись від омріяної ідеї включити Константинополь до складу імперії" [25, р. 55].

Як зауважував Дж. Бьюкенен у своїх мемуарах, було очевидно, що листопадові 1914 р. обіцянки щодо Проток "не надовго задовольнили російський уряд. Протя-

гом зими 1914 р. ці амбіції все посилювались, і в Думі голосні заяви міністрів про блискуче майбутнє Росії на берегах Чорного моря були зустрінуті бурхливими вітаннями" [5, с. 157].

Особливе занепокоєння Петербурга викликав початок 18 лютого 1915 р. Дарданелльської британсько-французької військово-морської операції, яка мала своєю метою захоплення протоки Дарданелл та Константинополя, відкриття Чорноморських проток для судноплавства країн Антанти і зрештою вихід Османської імперії з війни. Варто наголосити, що недоцільно розглядати причини проведення британсько-французьким флотом штурму Дарданелл у лютому-березні 1915 р. лише як виключно антиросійську акцію, спрямовану на те, щоб не дозволити Росії захопити принаймні до завершення війни Константинополь та Протоки. Можна стверджувати, що західні союзники були занепокоєні тим, що Росія може розпочати сепаратні переговори з центральними державами, домовитись з ними про задоволення своїх прагнень щодо Проток й після цього вийти з війни. Тому захоплення британсько-французькими збройними силами Босфора та Дарданелл унеможливило ці перспективи. Водночас потрібно зауважити, що успішне проведення вищезгаданої операції дозволило б відновити судноплавство Босфором та Дарданеллами, чого потребували як російська економіка, так і збройні сили. Важливо звернути увагу на те, що одним з факторів, який сприяв рішенню британського уряду провести атаку Дарданелл, було звернення головнокомандувача російської армії до союзників, щоб вони своїми діями проти Османської імперії відволікли її ресурси від російсько-османського кавказького фронту й таким чином полегшити там становище російських військ. Головний ініціатор та організатор Дарданелльської операції У. Черчилль, плануючи цю акцію, насамперед керувався мотивами посилення боротьби з ворожим військово-політичним альянсом [10, с. 60–75].

Варто зауважити, що британська дипломатія намагалась переконати царський уряд у безпідставності його побоювань, що Дарданелльська операція може завадити забезпеченню його планів щодо Проток [2, с. 241–242].

Однак, Росія була зовсім не певною, що Лондон та Париж, незважаючи на попередні обіцянки, погодяться після того, як їх армія за допомогою грецьких військ займе Константинополь та Протоки, задовольнити вимоги щодо цих територій з боку Петрограда [28, р. 152]. Ці обставини спонукали петроградський кабінет нарешті протягом 1–4 березня 1915 р. розробити свої конкретні офіційні пропозиції стосовно його інтересів щодо Константинополя та Проток й водночас в цей же період розпочати активно тиснути задля їх прийняття на британську та французьку дипломатії [27, р. 127].

Російські вимоги були остаточно окреслені у меморандумі С. Сазонова до британського та французького послів у Петрограді від 4 березня 1915 р. У цьому документі зазначалося: "Плин останніх подій спонукав його величність Миколу II до думки, що питання Константинополя та Проток повинно бути вирішене згідно столітніх прагнень Росії. Будь-яке його вирішення буде недостатнім та нетривким, якщо місто Константинополь, західний берег Босфора, Мармурового моря та Дарданелл, а також Південна Фракія по лінії Енос-Мідія не будуть приєднані до Російської імперії. Таким же чином, з причини стратегічної необхідності, частина азійського узбережжя між Босфором, річкою Сакарією та пунктом, визначеним в Ісмідській затоці, а також острови Мармурового моря, острови Імброс та Тенедос (в Егейському морі – *авт.*) повинні

бути приєднані до імперії" [16, с. 252; 32, р. 158]. Далі С. Сазонов запевнив, що коли Лондон та Париж дослухаються до російських побажань, то "можуть бути певними, що зустрінуть з боку імператорського уряду таке ж сприяння здійсненню планів, які можуть з'явитися в них стосовно інших територій Оттоманської імперії й інших місць" [16, с. 252]. Таким чином, Росія, окресливши свої вимоги щодо Константинополя та Проток на початку березня 1915 р. та запропонувавши Лондону та Парижу визначити прийнятні для себе компенсації, ініціювала переговори стосовно подальшого розподілу Османської імперії [13, с. 367].

Лондонський та паризький кабінети були вражені масштабами вищезгаданих російських пропозицій, оскільки вони виходили за межі традиційних вимог Росії з цього питання [24, S. 173]. Особливо негативної позиції, в цьому сенсі дотримувалась французька дипломатія. Президент Франції Р. Пуанкаре, як він стверджує у своїх мемуарах, не лише був приголомшений цими несподіваними російськими вимогами щодо Константинополя та Проток, але й безапеляційною манерою їх висловлення царською дипломатією [18, с. 496–497].

Царський уряд, довідавшись, що найближчий союзник обурюється його надто далекосяжними вимогами, задля того, щоб відразу змусити Париж до плідного переговорного процесу, вдався, вже на офіційному рівні, до своїх найдієвіших аргументів. Він наголосив, що, якщо Франція не змінить своєї позиції, то це може посилити можливість укладання сепаратного миру Росії з Німеччиною та вихід її з війни. Паризькі політики та військові усвідомлювали, що для Франції така перспектива зумовила б її швидку та цілковиту поразку у війні [28, р. 153].

Ще одним мотивом для союзників Петрограда погодитись на російські вимоги щодо Проток було те, що вона могла отримати за це щедре відшкодування. Зокрема керівник Форін офісу Е. Грей у розмові з радником президента США полковником Г. Хаузом 7 березня 1915 р. зауважив, що, "якщо віддати їй (Росії – *авт.*) Константинополь і Протоки, вона погодиться на будь-які інші умови миру" [1, с. 185; 12, с. 203].

Остаточне рішення Великої Британії стосовно відповіді на вищезгаданий меморандум С. Сазонова було прийнято на засіданні Військової ради 10 березня 1915 р., у якій брав участь кабінет міністрів у повному складі, а також військово керівництво та лідери парламентських (в тому числі і опозиційних) партій [12, с. 161]. Е. Грей, який головував на цих зборах, у своїй вступній промові пояснив присутнім, що вони, визначаючи свою позицію, мають невеликий вибір: "Якщо повністю не прийняти вимоги Росії, то вона може укласти окремі мир з Німеччиною. Негайне вирішення питання повинно також усунути російські заперечення щодо залучення до нас нових союзників" [31, р. 65].

Зважаючи на ці обставини, Військова рада вирішила погодитись з російськими вимогами. Однак, враховуючи те, що їх реалізація суттєво порушила б баланс сил у Східному Середземномор'ї та на Близькому Сході, було визнано за необхідне, щоб Лондон отримав достатні компенсації за рахунок інших частин Османської імперії задля здобуття гарантій безпеки та непорушності британських інтересів у цьому, ключовому для його політики, регіоні [23, р. 324–325; 31, р. 65].

Британське посольство в Росії 12 березня 1915 р. повідомило петроградський кабінет про згоду своєї країни на російські вимоги щодо Константинополя та Проток від 4 березня 1915 р. за умови переможного завершення війни та компенсацій Лондону і Парижу в інших регіонах Османської імперії [14, с. 274]. Британський посол Дж. Бьюкенен додатково висловив сподівання,

що Росія дослухається до побажань його уряду стосовно вирішення майбутньої долі азійських територій Туреччини, які будуть визначені дещо пізніше, а також погодиться на передачу під контроль Великої Британії нейтральної зони Ірану, окресленої згідно угоди 1907 р. Крім того, Дж. Бьюкенен підкреслив, що для його країни важливо, щоб Росія не чинила перепон для участі у Дарданелльській операції, а також допомогла залучити до співробітництва з Антантою Болгарію та Румунію, і переконала ці держави, що російська політика стосовно Проток не буде загрозою для їх інтересів. Важливою умовою Лондона було також те, щоб Петроград гарантував свободу торгівельного мореплавства Протоками та використання Константинопольського порту для транзиту товарів [14, с. 275–277].

20 березня 1915 р. російський посол у Лондоні О. Бенкендорф повідомив Е. Грея про згоду Росії на ці британські умови. Щоправда, водночас було висловлене побажання отримати до російської сфери впливу ще й північну частину Афганістана [20, с. 284–285].

Можна погодитись із думкою Р. Пуанкаре, що саме російські ініціативи від 4 березня 1915 р. поклали початок поділу Османської імперії, що, всупереч логіці, заперечували радянські історики, звинувачуючи у цьому насамперед Париж [13, с. 373; 18, с. 501–502]. Зокрема, французький президент у своєму листі до посла у Росії М. Палеолога стверджував: "Віддача Росії Константинополя та Проток означає розподіл Оттоманської імперії. Ми не маємо жодних розумних підстав бажати цього. Якщо він невідворотний, то ми не хочемо, щоб він відбувся за наш рахунок" [18, с. 501–502]. Варто згадати, зважаючи на це, що Франція традиційно була головним позичальником Порти й тому, як зауважував свого часу німецький канцлер Б. Бюлов, "проводила політику турецького кредитора", спрямовану на збереження цієї держави [26, S. 202].

Р. Пуанкаре також сформулював у вищезгаданому листі французькі вимоги, які стали згодом однією з головних позицій у подальших переговорах з царською дипломатією: "Окрім збереження наших економічних інститутів на Близькому Сході і наших економічних інтересів у Малій Азії, домогтися визнання прав на Сирію, Александретту і вілаєт Адану. Однак володіння Константинополем і його околицями дає Росії не лише привілеї в успадкуванні Оттоманської імперії. Воно веде Росію через Середземне море до спільноти західноєвропейських держав і дає їй можливість завдяки виходу у незакрите море стати великою морською державою. Таким чином, у європейській рівновазі буде повна зміна. Такий приріст сил може для нас бути прийнятним лише тоді, якщо ми самі отримаємо із війни рівноцінні вигоди" [18, с. 502].

Російські вимоги щодо володіння османською столицею та Босфором і Дарданеллами були предметом обговорення на бурхливих засіданнях комісії із закордонних справ французького парламенту. Як писав у своєму щоденнику британський посол у Парижі Ф. Берті, ця "комісія висловила ознаки значного невдоволення, а два її члени заявили рішучий протест" [4, с. 52]. За свідченням Ф. Берті, між французьким політикумом було поширене таке переконання: "Росія у ролі володаря Константинополя буде панувати над Румунією, Болгарією, Грецією і Анатолією, проникаючи аж до святих місць, погрожуючи Суецькому каналу і тримаючи у своїх руках два пункти Багдадської залізниці, тобто Скутарі в Малій Азії, а також на Кавказі. Всі зусилля Англії і Франції на заході виявляться тоді безрезультатними, оскільки не буде більше вільного Середземного моря і їм доведеться разом із залишками

Німеччини кувати зброю проти гегемонії, яку важко буде подолати" [4, с. 54].

Зрештою під впливом загрози переорієнтації російської правлячої еліти на співпрацю з центральними державами та зважаючи на те, що лондонський кабінет вже погодився на російські вимоги від 4 березня 1915 р., французька дипломатія змушена була також дати на це принципову згоду. 16 (3) березня 1915 р. французький посол у Петрограді М. Палеолог, як свідчить стенограма російського МЗС, повідомив С. Сазонова: "Франція виявила готовність погодитись на реалізацію наших (російських – *авт.*) побажань щодо Константинополя та Проток за умови, що ми у свою чергу погодимось на приєднання до Франції Сирії та Кілікії [17, с. 494].

Дискусія між Парижем та Петроградом з приводу територіальних претензій Франції тривала до 10 квітня 1915 р., коли були остаточно узгоджено ці позиції. Саме того дня Франція, нарешті, офіційно погодилась на російські вимоги, окреслені в меморандумі С. Сазонова від 4 березня 1915 р., щодо володіння Константинополем та Протоками. Щоправда, Париж, як і свого часу Лондон, обумовив це тим, що "війна буде доведена до переможного завершення" [6, с. 295].

Британський історик М. Андерсон, досить слушно стверджував, що "російський меморандум від 4 березня 1915 р. спричинив вже протягом кількох наступних тижнів виникнення масштабних схем політичних та територіальних змін на величезній території" [8, л. 1–9; 23, р. 325].

У той час, як паризький кабінет ще під час дискусії з царським урядом з приводу майбутнього Проток та Константинополя у березні – квітні 1915 р. сформулював свої пропозиції стосовно власних територіальних придбань на теренах Османської імперії, Лондону був потрібен для цього більш тривалий період. Тому протягом березня – листопада 1915 р. у британському уряді розгорнулись інтенсивні дискусії щодо визначення оптимального варіанту поділу османської спадщини. До уваги бралися як економічні інтереси, так і міркування геополітичного характеру, а саме формування дієвої системи стримувань та противаг поширенню передусім російської, а також французької експансії на Близькому Сході. Звичайно, Форін офіс турбувався про безпеку його комунікацій з Індією й відтак, зміцнення стратегічних позицій на підступах до цієї своєї найціннішої колонії, а також переймався економічними інтересами у Перській затоці. Після того, як ця програма дій була з'ясована поміж британським політикумом, Лондону довелося ще докласти значних зусиль задля її узгодження з Парижем [31, с. 70–72] протягом листопада – грудня 1915 р. [34, р. 162].

Зрештою 3 січня 1916 р. між Великою Британією та Францією було укладено попередній договір, який визначав їхні територіальні придбання на теренах Османської імперії. 9 березня 1916 р. Лондон та Париж ознайомили із своїми пропозиціями царський уряд, який висловив до них низку власних умов та претензій стосовно інших османських володінь, що зумовило новий раунд трьохсторонніх переговорів. Лише 26 березня 1916 р. було остаточно узгоджено ці позиції у французько-російській угоді, до якої приєдналась Велика Британія [8, л. 1–9; 9, с. 26; 21, с. 292; 34, р. 162].

16 травня 1916 р. Лондон та Париж розробили остаточну редакцію цього документу, який називали договором Сайкса-Піко (від імені уповноважених цих держав на переговорах). Згідно з ним, Велика Британія отримувала Месопотамію та поширювала свою сферу впливу на більшу частину Аравійського півострова. Палестина передавалась під міжнародний контроль.

Франція здобула Сирію, Ліван, Кілікію, Малу Вірменію, частину Курдистану та Східної Анатолії й розповсюджувала свій вплив на частину Аравії північніше Неджа. Росія, окрім Константинополя та Чорноморських проток, отримала Трапезунд, Ерзерум, Боязет, Ван, Бітліс, частину Курдистану й території вздовж Південного Причорномор'я [30, р. 162–163]. 23 травня Е. Грей передав текст цієї угоди із включеннями до нього побажаннями царського уряду російському послу в Лондоні О. Бенкендорфу [29, р. 162–163].

Отже, можна зробити висновок, що суперечності між Великою Британією, Францією та Росією стосовно Османської імперії суттєво послаблювали Антанту в її боротьбі з країнами Четвертого союзу. Проте, водночас, Лондон та Париж майстерно користувалися прагненнями царського уряду підпорядкувати протоки Босфору та Дарданелли, разом з османською столицею Константинополем, щоб стимулювати Петербург до активної участі у війні до "переможного кінця". Вимоги Росії до своїх союзників про передачу їй після перемоги у війні цих османських володінь, висловлені 4 березня 1915 р., започаткували домовленості країн Антанти про розподіл величезних територій Османської імперії, остаточно окреслені в договорі Сайса-Піко від 16 травня 1916 р.

1. Архив полковника Хауза. – М., 2004. – Т. 1. 2. Бенкендорф – Сазонов. 12 / 25 февраля 1915 // Константинополь и Проливы. Документы бывшего Министерства иностранных дел. (Далі – Константинополь и Проливы). – М., 1925. – Т. I. – № XXXVI. 3. Бенкендорф – Сазонов. Лондон, 9 ноября / 27 октября 1914. // Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. – М., 1933–1940. (Далі – МОЭИ). – Серия 3. – Т. 6. – Ч. 2. – № 484. 4. Берти Ф. За кулисами Антанти. Дневник британского посла в Париже 1914–1919. – М., 1927. 5. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары. – М.-Мн., 2001. 6. Вербальная нота французского посольства в Петрограде на имя российского министра иностранных дел С.Д. Сазонова. Петроград, 10 апреля 1915. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № XCIX. 7. Емец В. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатова. – М.:, 1999. 8. Записка члена

Государственного Совета Палицина "Соображения о желательной в Малой Азии границе". 18 марта 1915 г. // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 601. – Оп. 1. – Д. 601. 9. История дипломатии. – М., 1965. – Т. III. 10. Машевский О. П. Причины та передумови Дарданелльської операції // Сходознавство. – 2011. – № 53. 11. Машевский О. П. Проблема Черноморских проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – К., 2010. – 792 с. 12. Никон А.Д. Вопрос о Константинополе и Проливах во время первой империалистической войны. 1914–1915. – Дисс... канд. ист. наук. – М., 1948. 13. Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – М.-Л., 1947. – Т.1. 14. Памятная записка великобританского посольства в Петербурге российскому министру иностранных дел С. Д. Сазонову. Петроград, 12 марта 1915 г. // Там само. – № LXXVI. 15. Памятная записка великобританского посольства в Петербурге российскому министру иностранных дел С. Д. Сазонову. Петроград, 12 марта 1915 г. // Там само. – № LXXVII. 16. Памятная записка российского министра иностранных дел С. Д. Сазонова французскому и великобританскому послам в Петрограде М. Палеологу и сэру Дж. Бьюкенену. Петроград, 19 февраля / 4 марта 1915 г. // Там само. – № XLIX. 17. Поденная запись министерства иностранных дел. 16 / 3 марта 1915. // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 7. – Ч. 1. – № 381. 18. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914 – 1915: Воспоминания. Мемуары. – М.-Мн., 2002. – Т. I. 19. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920 гг. Дисс... канд. ист. наук. – Луганск, 2003. 20. Сазонов – Бенкендорф. Петроград, 7 / 20 марта 1915. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № LXXVIII. 21. Сазонов С.Д. Воспоминания. – Минск, 2002. 22. Янчулев С.А. Борбата за един световен град 1907–1917. – София, 1945. 23. Anderson M.S. The eastern question. 1774–1923. – London, 1965. 24. Benckendorff – Iswolski. London, den 22 Februar / 7 März 1915. // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jaren 1914–1917. Iswolski im Weltkrieg. – Berlin, 1926. (Далі – Iswolski. 1914–1917). – № 263. 25. Buchanan – Grey. St. Petersburg, November 22, 1914. // Macfie A.L. The straits question 1908–36. – Saloniki, 1993. 26. Bülow – Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908. Anlage I. // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. (Далі – G.P.). – В. 26 (1). – № 9061. 27. Fuad A. La Question des Détroits. – P., 1928. 28. Graves P. P. The question of the Straits. – L., 1971. 29. Grey – Benckendorf. London, 23 May 1916. // Anderson M.S. The great powers and the Near East 1774–1923. – London, 1970. 30. Grey – Cambon. London, 16 May 1916. // Ibid. 31. Macfie A.L. The straits question 1908–36. – Saloniki, 1993. 32. Russian Circular Telegram of 4 March 1915. // Anderson M.S. The great powers and the Near East 1774–1923. – London, 1970. 33. Sazonow – Iswolski. St. Petersburg, den 29 November / 12 Dezember 1914. // Iswolski. 1914–1917. – № 236. 34. The Sykes-Picot Agreement, 26 pril-23 October 1916. // Anderson M.S. The great powers and the Near East 1774–1923. – London, 1970.

Надійшла до редколегії 17.02.12

С. Мотрук, канд. іст. наук, доц.

ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Стаття висвітлює ключові напрями зовнішньої політики Чеської Республіки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Проаналізовано основні етапи процесу інтегрування країни до НАТО та Європейського Союзу.

The article deals with some basic directions of foreign policy of the Czech Republic at the end of XX – at the beginning of XXI cent. The basic stages of process of integration to NATO and European Union are analysed.

Наймасштабнішими процесами сучасної доби, якщо брати до уваги обсяги зумовлених ними явищ, стали розширення трансатлантичних та загальноєвропейських структур на Схід. Кожна з країн Центрально-Східної Європи, в тому числі Чехія, пройшла свій власний, вельми складний шлях до НАТО та Європейського Союзу, повноправним членом яких вона стала у 1999 та 2004 рр. Наукова актуальність даного дослідження зумовлена теоретичною значущістю його предмета та можливістю практичного застосування окремих висновків і узагальнень. Досвід зовнішньополітичної активності ЧР в цілому й її кроків на шляху євроатлантичної інтеграції зокрема мають безперечний інтерес для усвідомлення сутності змін в системі міжнародних відносин на межі ХХ–ХХІ ст. та їхнього впливу на геополітичне становище України.

1 січня 1993 р. на політичній мапі світу з'явилася нова незалежна країна – Чеська Республіка. Основні напрями її зовнішньої політики впливали з головного магістрального курсу "повернення до Європи", проголошеного "оксамитовою революцією" 1989 р. Вони знайшли своє відображення в Концепції зовнішньої

політики ЧР, затвердженій урядом країни в лютому 1999 р., яка надалі корегувалася та оновлювалася в контексті відповідних політичних реалій [30, 31, 35].

Активний пошук нових пріоритетів розвитку стратегічного партнерства та забезпечення національної безпеки Чехії з урахуванням специфіки її геополітичного становища розпочався вже в перші роки незалежності. Після припинення існування "радянського блоку", в структурі якого важливу роль відігравали Організація Варшавського Договору (ОВД) та Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), та слов'янських федерацій в Європі чітко визначилися ключові стратегічні цілі ЧР: політична – вступ до НАТО, економічна – до ЄС.

Обидва завдання розглядалися керівництвом країни як взаємопов'язані та взаємообумовлені. Їхнє вирішення означало кінець культивованої тут століттями панслов'янської ідеї та повернення до європейської, точніше кажучи, германської орієнтації, що існувала раніше та мала глибокі історичні традиції [12]. У Празі домінувало переконання, що з геополітичної точки зору Чехія вже віддалася від тієї частини придунайського регіо-

ну, яка безпосередньо межує з поясом нестабільності у Східній та Південно-Східній Європі, та що її місце – серед стабільних європейських держав. Цим пояснювалося прагнення якомога швидше стати повноправною складовою розвинутих західноєвропейських структур [33, с.26–28].

В переліку ключових напрямів зовнішньої політики Чехії одне з найважливіших місць зайняли її взаємини з НАТО. В ході візиту Президента США Б.Клінтона в січні 1994 р. відбулося підписання угоди "Партнерство в ім'я миру", яка наблизила ЧР до цієї організації. А наприкінці 1996 р. керівництво НАТО прийняло рішення про розширення Альянсу на Схід [4, с.688; 19, с.87].

Для формування національного механізму з реалізації курсу на набуття Чехією членства в НАТО 25 червня 1997 р. уряд країни своєю Постановою №383 схвалив створення урядового Комітету з інтеграції ЧР в НАТО, а також відповідного робочого Комітету. Статутом Комітету уряду ЧР передбачалося наступне: 1) підготовка та обговорення концептуальних й політичних документів, поглядів та рекомендацій, спрямованих на розвиток відносин ЧР з НАТО, а також на внутрішньо-державну підготовку до повного членства в НАТО; 2) надання необхідних пропозицій для прийняття рішень та схвалення заходів урядом; 3) обговорення та координація дій окремих відомств по відношенню до органів НАТО й до уряду; 4) інформування громадськості про ці кроки, їхнє обґрунтування та витрати; 5) взаємодія з Палатою депутатів та Сенатом Парламенту ЧР щодо створення законодавчої бази на шляху інтеграції до НАТО й визначення потреб в процесі інтеграції в законодавчій галузі [21, с.1].

8 липня 1997 р. на саміті Альянсу в Мадриді було прийнято рішення офіційно запросити Чехію, Польщу та Угорщину приєднатися до блоку, які вже у грудні того ж року підписали протоколи про вступ до НАТО. Далі розпочалася тривала процедура ратифікації документів всіма членами Альянсу та цими країнами-членами Вишеградської четвірки. В квітні 1998 р. ЧР першою з трьох запрошених країн-кандидатів ратифікувала свій вступ. На підставі адаптації до НАТО здійснювалася розробка сучасної правової бази в галузі оборони та кризового менеджменту. Головний документ у цій сфері – Закон "Про безпеку ЧР" – був прийнятий 22 квітня 1998 р. [23, с.2]. 12 березня 1999 р. Чехія разом з Польщею та Угорщиною стали повноправними членами НАТО. А 23–24 квітня того ж року відбувся ювілейний саміт Альянсу, присвячений 50-річчю його створення, в якому вперше офіційно взяли участь щойно прийняті країни Центрально-Східної Європи [14, с.158, 160, 214].

Втім процес розширення НАТО на Схід тривав. 21–22 листопада 2002 р. в Празі пройшов саміт, де було прийнято рішення про наступне розширення Альянсу й вступ до нього шість нових членів, а також обговорювалися методи боротьби проти міжнародного тероризму. Заключним акордом "самітів розширення" стало підписання в середині грудня 2002 р. між НАТО та ЄС декларації про стратегічне партнерство, що надало європейцям можливість проводити як спільні з Альянсом, так і самостійні військові операції [19, с.95].

В цілому участь Чехії у військовій структурі НАТО та успішна діяльність чеських військових підрозділів у міжнародних миротворчих операціях підвищили престиж країни в світі та позитивно вплинули на поширення її двосторонніх та багатосторонніх відносин. На краще змінилося ставлення чехів до своєї армії та її професіоналізації. Згідно проведеним опитуванням населення, 60% респондентів почали повністю довіряти власній армії, а 62% – підтримували членство ЧР в НАТО. Пар-

тією влади та опозиційними партіями, на підставі необхідності подальшої адаптації країни до НАТО, була організована широка політична підтримка вимозі виділення на оборону 2,2% ВВП [23, с.2].

Членство у НАТО дозволило зробити військово-політичному керівництву держави принципові висновки, які включено в Стратегію безпеки ЧР, що в період до 2015 р. загрози військової агресії проти Чехії існувати не буде. Країна, як зазначено в документі, повинна готуватися до вирішення кризових ситуацій за межами своєї території спільно з партнерами по НАТО та ЄС. Метою розбудови АЧР до 2010–2015 рр. було визначено забезпечення повної інтеграції до військових структур НАТО та досягнення спроможності виконувати усі завдання згідно зобов'язанням перед Альянсом, а також готовність діяти у військовій сфері в рамках ЄС [22, с.1].

Міністерство оборони ЧР створило необхідні умови для відображення нових стратегічних реалій у способах гарантування безпеки країни, тобто максимальне використання військових можливостей країн-членів НАТО. У мирний час – це питання забезпечення охорони повітряного простору з використанням Інтегрованої системи протиповітряної оборони НАТО в Європі. У кризовий період – це, перш за все, підтримка та посилення ЧР силами партнерів, як на території країни, так і за її межами, в зоні інтересів Альянсу. З іншого боку, ЧР робить свій внесок, виконуючі власні обов'язки перед НАТО. Збройні сили підготовлені для дій в рамках Альянсу на підставі існуючих планів. Підрозділи АЧР включені до операцій НАТО. Чехія прагне використовувати власний потенціал та досвід у окремих специфічних сферах та знайти своє місце в економічному середовищі, яке також забезпечує членство в Альянсі [22, с.2].

Одним з найбільших здобутків ЧР у сфері зовнішньої політики виявилася її успішна інтеграція до ЄС. Ще в 1989 р. було розроблено програму PHARE (французька абревіатура програми допомоги Польщі та Угорщині з перебудови економіки). Згодом вона поширилася й на Чехію та лягла в основу політики ЄС щодо країн Центрально-Східної Європи. 7 травня 1990 р. в Брюсселі відбулося підписання угоди між ЧСФР та Європейським Співтовариством про торгівлю та економічне співробітництво. Наступного року були підписані "Європейські угоди" з країнами Вишеградської групи [15, с.179, 182]. Можливість для посткомуністичних країн стати членами ЄС вперше знайшла формальне підтвердження 21–22 червня 1993 р. на засіданні Європейської Ради в Копенгагені, де визначилися основні критерії вступу до цієї організації: 1) забезпечення стабільності інститутів, гарантуючих демократію, панування права, дотримання прав людини та захист національних меншин; 2) наявність функціональної ринкової економіки; 3) спроможність протистояти конкурентному тиску й ринковим силам в рамках ЄС; 4) здатність прийняти всі зобов'язання членства, включаючи дотримання умов політичного, економічного та валютного союзів [28, р.86].

4 жовтня 1993 р. Чехія уклала угоду про асоційоване членство, котра вважалася початковим етапом на шляху повноправного входження до складу ЄС [29]. В наступні роки розробляється та запроваджується стратегія допомоги країнам-кандидатам в їхній підготовці до вступу (саміти в Ессені 1994 р. та Мадриді 1995 р.). В травні 1995 р. була опублікована так звана Біла книга про регуляторне узгодження під заголовком "Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Союзу". Вона містила перелік усіх необхідних для інтеграції в єдиний ринок ЄС законодавчих актів, а також рекомендації щодо порядку їхнього прийняття. Додаток, більш об'ємний, ніж основ-

на частина, охоплював 23 сектори економіки та суспільного життя, починаючи від руху капіталу до захисту прав споживачів [27].

17 січня 1996 р. чеський уряд подав офіційну заяву про вступ країни до ЄС. При оголошенні Європарламенту результатів роботи Європейської комісії (Комісії) "Порядок денний 2000" (Agenda 2000) в липні 1997 р. було детально розкрито зміст критеріїв членства [26, р.136–137]. Рекомендації Комісії, зафіксовані в цьому документі, фактично впроваджували стратегію "вступу хвилями", засновану на диференційованому підході до кандидатів з урахуванням об'єктивної оцінки їхньої готовності до вступу. Підводячи підсумки готовності країн-кандидатів до переговорів, Комісія разом з рекомендаціями з інших напрямів комунітарної політики пропонувала розпочати переговори лише з п'ятьма країнами, в тому числі з ЧР. Констатувалося, що в більшості секторів чеської промисловості не має бути проблем при інтеграції в ринок ЄС за умови, що Чехія продовжуватиме реструктуризацію і модернізацію економіки [7, с.27].

Відповідно до рішень Європейської Ради в Люксембурзі (грудень 1997 р.), на "саміті розширення", визначилася перша група кандидатів на приєднання до ЄС, до якої увійшла й Чехія. В березні 1998 р. розпочалися регулярні переговори з її керівництвом щодо умов вступу. Двосторонні відносини ЄС-ЧР регламентувалися "Європейською угодою", яка передбачала створення зон вільної торгівлі та впорядковувала співробітництво практично в усіх сферах. Була розроблена Національна програма – стратегічний документ, фіксує зміст подальших дій Чехії в процесі підготовки до членства в ЄС [15, с.152].

Проте Чехія, де адаптація правової бази йшла величезно повільно, а стан справ в економіці ускладнювався рецесією, що розпочалася у 1997 р., невдовзі потрапила до складу відстаючих та опинилася перед загрозою випадання з першої хвилі розширення ЄС. Міжнародний рейтинг інвестиційної привабливості країни протягом цього року погіршився на 9 пунктів, перемістившись на 44 місце у світі. У Звіті Європейської комісії за 1998 р. висловлювалась глибока схвильованість у зв'язку з економічним спадом, який переживала країна, незадовільним перебігом структурних реформ, незавершеністю процесів приватизації у господарській та банківській сферах, слабким прогресом у гармонізації національного законодавства з європейським [16, с.123–128].

ЧР, яка мала значно більш сприятливі стартові умови у порівнянні з іншими постсоціалістичними країнами (низьку зовнішню заборгованість, загалом збалансований внутрішній ринок, помірну інфляцію, відносно високий рівень споживання, співставимий з аналогічними показниками розвинутих країн, високий освітній та культурний потенціал населення), так і не пододала наслідків початкового трансформаційного спаду й її відставання від країн ЄС ще більш поглибилося. У 1998 р. ВВП скоротився на 2,6 % і складав лише 52 % стосовно відповідного показника для країн Євросоюзу, що відсувало перспективу вступу Чехії якнайменше до 2004 р. Безробіття зросло до 8,7%, а річний рівень інфляції – 9,7 % [15, с.151; 34].

Криза чеської економіки кінця 1990-х рр. була виявом глибокої структурної кризи, закладеної стратегією трансформації ("клаусотерапія") і, передусім, моделлю купонної приватизації. Приватизація, котрій відводилася роль каталізатора реформ, призвела тільки до формальної зміни власника. В цілому досвід трансформації в ЧР засвідчив, що неможливо здійснювати комплексну переорієнтацію всієї економіки лише згідно з макроекономічними принципами й вказав на необхідність набли-

ження нормативно-правової бази економічних відносин до стандартів СOT та ЄС [1, с.46–66].

Прихід до влади нових політичних сил – соціал-демократів, які перемогли на парламентських виборах у червні 1998 р., і наступна за цим кардинальна ревізія усієї стратегії реформ дозволили Чехії переломити несприятливі тенденції в економічній сфері та зміцнити свої позиції. Новий уряд, очолений М.Земаном, визнав необхідність прискореної підготовки до вступу в ЄС в якості першочергового імперативу і сконцентрував свої зусилля на виведенні країни з економічної кризи та інтенсифікації структурних реформ. З метою відновлення поступального розвитку економіки уряд відійшов від жорсткої стабілізаційної політики і вжив заходів для активізації внутрішнього попиту. Навесні 1999 р. почали запроваджуватися в життя представлені урядом М.Земана головні пункти сучасної економічної стратегії, які сприяли досягненню певної стабілізації ситуації. Ця політика дозволила підтримати поживлення господарської кон'юнктури та після трирічної рецесії вийти з 2000 р. на траєкторію економічного піднесення [17, с.344–345, 366].

Констатуючи провал стратегії ліберальних реформ, прийнятої колишнім урядом, новий кабінет міністрів заявив про свої наміри розширити використання державних важелів для підтримки та прискорення прогресивних змін в економіці. З цією метою у 1999 р. було прийнято Програму заходів по відродженню чеської промисловості, яка передбачала проведення за участю держави в період до 2003 р. організаційної та фінансової реструктуризації найбільших промислових корпорацій країни. Обсяг бюджетних асигнувань у 1999–2000 рр. на розвиток малого та середнього бізнесу збільшився вдвічі. Концепція аграрної політики, прийнята на період до вступу країни в ЄС, містила завдання по фінансовій стабілізації чеського сільського господарства та його адаптації до умов Єдиної сільськогосподарської політики. Було також форсовано завершення приватизації в кредитно-фінансовій та виробничій сферах [24].

З метою збагачення джерел фінансування реструктуризації економіки, посилення експортного потенціалу країни та інтенсифікації припливу ноу-хау з квітня 1998 р. був введений в дію обширний пакет заходів із заохочення прямих інвестицій. Новий раунд приватизації та покращення інвестиційного клімату активізували надходження західного капіталу: з 20 млрд дол. сукупного розміру іноземних інвестицій в чеську економіку за весь трансформаційний період понад 10 млрд припало на 1999–2000 рр. В результаті Чехія, до цього перебуваючи на третьому місці серед країн Центрально-Східної Європи за сумарним обсягом прямих надходжень в економіку, обіграла за цим показником Угорщину та вийшла на друге місце після Польщі [13, с.180].

Вже в 1999 р. Чехія опинилася серед чотирьох країн Центрально-Східної Європи, де, за визнанням Європейської комісії, діяла ринкова економіка [13, с.25, 179–180]. В грудні цього року саміт Європейської Ради в Гельсінкі ухвалив програму розширення, прийнявши рішення про надання всім державам, що висловили бажання стати членами ЄС і підписали відповідні угоди, в тому числі Чехії, статусу кандидатів в ЄС [5, с.5].

Успішне завершення посткомуністичної трансформації, початок котрій поклала "ніжна революція", суттєво наблизило Чехію до Євросоюзу, країни-члени якого перетворилися на її головних торгових партнерів та інвесторів. Частка Європейського Союзу в зовнішньоторговому обороті ЧР збільшилася протягом 1996–2000 рр. з 61% до 65,3%, в тому числі в чеському експорті – з 58,2% до 72,6%, і чеському імпорті – з 62,4%

до 64%. Протягом 2000-2002 рр. Чехія отримувала від ЄС щорічну фінансову підтримку у розмірі до 180 млн євро. Перехід у відносинах із західноєвропейськими країнами до нового торгово-економічного режиму активувало інтегрування Чехії у Спільний ринок [34].

Проте перебіг переговорного процесу ЧР-ЄС ускладнювався розбіжностями сторін щодо термінів введення в дію цілої низки положень єврозаконодавства, які іноді приймали характер принципу протистояння. Лише з часом позиції країни змінилися, набувши більш прагматичного характеру. Зокрема, після виборів 1998 р. новим урядом було затверджено Принципи управління регіональною політикою – документ, що відповідав принципам регіональної політики ЄС [3, с.118–119].

З цього часу в Чехії розпочався справжній "законодавчий бум": тільки у 2000 р. парламентом країни було прийнято понад 500 нових законів та інших правових норм, гармонізованих з європейськими стандартами. Невдовзі вдалося узгодити 24 з 31 теми, необхідних для вступу до Євросоюзу, та знову набути міцні позиції серед першочергових кандидатів на вступ. Європейська комісія у своєму черговому Звіті дала високу оцінку новому курсу та практичній діяльності уряду М.Земана, котрому вдалося суттєво покращити макроекономічну ситуацію, прискорити структурні реформи та адаптацію національного законодавства до правової системи ЄС. За її оцінками, країна наблизилася до завершення переходу на європейські норми в фінансовому секторі та досягла високого ступеня узгодження з *acquis communautaire* (комунітарне право) в питаннях вільного руху товарів, господарської конкуренції, стандартизації сертифікації товарів, валютного та митного регулювання тощо (членство в ЄС вимагає доказів здатності впровадити увесь *acquis*, що містить понад 80 000 сторінок законодавчих документів) [3, с.5; 13, с.181].

Водночас на межі ХХ–ХХІ ст. у населення центральноевропейських країн посилювалися апатія стосовно членства в Євросоюзі, а також спостерігалася зростання так званого євроскептицизму. Підтримка ідеї вступу Чехії до ЄС впала у 2001 р. з 50 до 39%. Це був один з найнижчих показників серед держав Центрально-Східної Європи. По-різному дивилися на вступ до Євросоюзу чеські політики та пересічні громадяни. Перші – оптимістично, другі – більш прагматично [15, с.152; 32, с.48].

Однак тоді процес "розширення ЄС" вже вступив у вирішальну фазу. У грудні 2000 р. в Ніцці було прийнято нову редакцію Амстердамського договору (1997 р.), текст якої врегулює питання реформування механізму прийняття рішень. На самітах Євросоюзу 2000–2002 рр. прозвучали заяви про можливість його розширення з 2004 р., офіційно називалися держави, котрі за умови успішного та своєчасного завершення переговорів зможуть стати повноправними членами. 24–25 жовтня 2002 р. в Брюсселі глави держав та урядів ЄС узгодили спільну позицію щодо запропонованих кандидатам умов вступу. 12-13 грудня того ж року в Копенгагені Європейська Рада ухвалила остаточне рішення про входження до Євросоюзу 10 нових членів: в число цих країн була включена й Чехія. В лютому 2003 р. набув чинності Договір Ніцци, який вносив зміни до інституційної будови ЄС і створював необхідні передумови для його розширення. Тоді ж було оприлюднено робочий варіант спільного документу країн-кандидатів [2, с.4-5; 8, с.31; 25, с.107–110].

На шляху євроінтеграції перед новою чеською дипломатією постало й чимало неочікуваних проблем. Одна з них – звинувачення у протиправності декретів Президента ЧСР Е.Бенеша стосовно насильницького, "дикого" виселення німців з країни після Другої світової війни. Послідовність та гнучкість Праги у розв'язанні

такої складної проблеми принесла свої плоди. Чехи отримали від чиновників Євросоюзу запевнення, що питання про прийняття країни до лав організації не буде ставитися у залежність від відміни згаданих декретів, як того домагалися екстремістські кола Німеччини та Австрії. Ще однією проблемою стало впровадження жорсткого міжнародного контролю за роботою Темелінської АЕС неподалік від кордону з Австрією. Чехія виявила неабияку зацікавленість у пошуках компромісу, інакше Відень погрожував блокувати процес переговорів про її членство в ЄС [9, с.45–49; 14, с.84].

Церемонія підписання угоди про вступ до ЄС відбулася 16 квітня 2003 р. в Афінах. А 15-16 червня 2003 р. на загальнонаціональному референдумі за приєднання своєї країни до Євросоюзу висловилося 77,3% громадян ЧР, котрі взяли в ньому участь. Восени 2003 р. пробилися дебати в чеському парламенті з питання щодо майбутньої Конституції ЄС, які виявили чимало суперечливих моментів у підходах різних політичних сил стосовно євроінтеграції. Якщо представники правлячої коаліції (Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП), Християнсько-демократичний союз - Чехословацька народна партія, Союз свободи) виступали за те, щоб в цілому погодитися із запропонованим проектом, висловивши лише низку невеликих зауважень щодо питання про керівні органи Євросоюзу, то депутати від опозиційної Громадянської демократичної партії (ГДП) різко критикували уряд на європейських переговорах і піддавали сумніву необхідність Конституції ЄС як такої. Критичну позицію стосовно надмірного "єврооптимізму" правлячої коаліції зайняли й комуністи (КПЧМ) [17, с.376–377].

1 травня 2004 р. на зміну статусу "активних спостерігачів" для низки держав, в тому числі для ЧР, прийшов статус повноправних членів Євросоюзу. Новий етап розширення перетворив ЄС із об'єднання 15 країн на союз 25 (наразі – 27) держав площею 3,9 млн кв. км з 456,3 млн чол. населення та 11,05 трлн дол. ВВП [11, с.184, 211]. Незважаючи на те, що після вступу Чехії до НАТО та ЄС в країні почастишали прояви трансатлантичного та євроскептицизму, більшість фахівців продовжували висловлювати сподівання на його сприятливі наслідки, підкреслюючи, що політика уряду має бути "спрямована на посилення інтеграції Чехії до ЄС" [10, с.74].

Справжнім "моментом істини" стали вибори чеських депутатів до Європарламенту в червні 2004 р. З 24 мандатів ГДП отримала 9, КПЧМ – 6, ЧСДП – 2. Політичний маятник знову хитнувся в бік ГДП, яка зуміла зайняти нішу критика ЄС і захисника національних інтересів. Додаткові бали в "скарбничку" демократів додавав Президент ЧР В.Клаус. Незважаючи на те, що за його прем'єрства Чехія подала заявку на вступ до Євросоюзу, він став його найгучнішим критиком [6, с.240]. З часом "єврореалістична" позиція В.Клауса спричинила відмову Чехії підтримати разом з іншими країнами Лісабонський "Договір реформ", який в грудні 2007 р. прийшов на зміну Євроконституції. Лише 3 листопада 2009 р. Чехія, останньою серед країн-членів ЄС, підписала цей документ, отримавши гарантію того, що німці, виселені з її теренів після Другої світової війни, не будуть пред'являти майнових та матеріальних претензій до країни. Водночас важливе значення мав досвід, який ЧР набула під час головування в структурах Євросоюзу у першому півріччі 2009 р. Пріоритетами її головування було визначено економічну кризу, проблеми енергетики та становище ЄС у світі. В жовтні 2011 р. керівництво ЧР заявило про необхідність проведення референдуму щодо запровадження євро в країні [8, с.78; 18].

Таким чином, досліджуваний період був вельми неоднозначним, але його результат є очевидним – пере-

творення Чеської Республіки в стабільну європейську державу з ринковою економікою та усталеною політичною структурою, котра увійшла до НАТО та ЄС в якості одного з найпідготовленіших претендентів. Новий зовнішньополітичний курс формувався чеською дипломатією не без певних коливань. Вирішення визначених завдань вимагало значних компромісів та виявилось доволі пролонгованим за часом. В певному сенсі, на думку аналітиків, "повернення до Європи" здійснювалось для чехів шляхом неабияких жертв та самообмежень. Однак динамічно й послідовно рухаючись шляхом європейської та світової інтеграції, ця країна стала повноправним загальновизнаним суб'єктом міжнародних відносин, важливим чинником миру та безпеки.

1. Глинкіна С.П. Центральна-Всхідна Європа на шляху в Євросоюз // Новая и новейшая история. – 2007. – №3. 2. Євробюлетень. – 2003. – Квітень. 3. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Упоряд. Ф. Шіммельфенінг, У.Зедельмаєр. – К., 2010. 4. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. 5. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. – К., 2002. 6. Криль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) – К., 2008. 7. Лібералізація руху капіталу в ході євроінтеграції: досвід країн Центральної Європи / За ред. А.О.Еліфанова.– Суми, 2007. 8. Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу. (90-ті рр. ХХ ст. – 10-ті р.р. ХХІ ст.). Погляд з України. – К., 2009. 9. Панек Я., Пешек И. Национальные и религиозные меньшинства на протяжении тысячелетней истории Чешских земель // Славяноведение. – 2003. – № 1. 10. Перкин Д., Шамшин И. Чехия: кризис завершен созданием нового правительства // Компас. – 2005. – № 19. 11. Політична географія і геополітика / За ред. Б.П.Яценка. – К., 2007. 12. Синенький А. Назад к германцам. Чешский путь в высшее европейское общество // Киевский Телеграф. – 2003. – 3–9 марта. 13. Страны Центральной и

Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М., 2002. 14. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Ч. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. – К., 2001. 15. Центральноєвропейські країни на рубежі ХХ–ХХІ століть. Аспекти общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2003. 16. Чехия: накопление неблагоприятных тенденций // МЭ и МО. – 1998. – № 9. 17. Чехия и Словакия в ХХ веке: Очерки истории: В 2 кн. / Отв. ред. В.В.Марьина. – М., 2005. – Кн. 2. 18. Чехия сегодня // <http://www.czechtoday.cz/>. 19. Чорней П., Покорны Й. Краткая история Чешских земель до 2004 года. – Прага, 2006. 20. Шишелина Л.Н. Вишеградская четверка и Европейский Союз: разочарование в стабилизирующей роли ЕС // Современная Европа. – 2007. – №4. 21. Щодо механізму набуття Чеською Республікою членства в НАТО. – Прага, 1998. 22. Щодо підсумків інтеграції збройних сил Чеської Республіки в НАТО (1999–2002 рр.). – Прага, 2003. 23. Щодо підсумків 3-х річного членства Чеської Республіки в НАТО. – Прага, 2003. 24. Экономические реформы в Чешской Республике: вызовы и уроки // http://www.cato.ru/pages/137?idcat=204gid_theme=194-42k/. 25. Этапы развития Европейского Союза (хронология) // Современная Европа. – 2001. – № 3. 26. Agenda 2000: For a Stronger and Wider Union. – Brussels, 1997. 27. European Commission. White Paper: Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal Market of the Union. COM (95) 163 final. – Brussels. – 1995. – 3 May. 28. European Council in Copenhagen, 21-22 June 1993: Presidency // The European Councils: Conclusions of the Presidency 1992–1994. – Brussels, 1995. 29. Evropská (asociální) dohoda mezi ČR a Evropskou unií z 4. 10. 1993 // <http://www.euroskop.cz/167/sekce/asociacni-dohoda/>. 30. Koncepce zahraniční politiky České Republiky. – Praha, 1999. 31. Koncepce zahraniční politiky České Republiky na léta 2003–2006 // <http://stary.mepoforum.sk/index.php?id=111/>. 32. Kudy kam. Deset let po listopadu 1989 v průzkumech STEM. – Praha, 2000. 33. Pick O., Handl V. Zahraniční politika České republiky 1993 – 2004. Úspěchy, problémy a perspektivy. – Praha, 2004. 34. Pravidelná zpráva Evropské komise o České Republice za rok 2001. – Bruxelles, 13 listopadu 2001. 35. Zpráva o zahraniční politice České Republiky za období od července 1998 do prosince 1999. – Praha, 2000.

Надійшла до редколегії 17.02.12

Н. Ніколаєва, канд. іст. наук

ПРОВЕДЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО З'ЇЗДУ МОНАРХІВ У ЛУЦЬКУ В СІЧНІ 1429 РОКУ

У статті проаналізовано та систематизовано інформацію про важливу дипломатичну подію середньовічної історії України - проведення за ініціативи Великого князя Литовського Вітовта з'їзду європейських монархів у Луцьку у січні 1429 р. Особливу увагу приділено аналізу інтересів держав, представники яких проводили переговори в Луцьку. Визначено наслідки переговорів та їх роль в подальшій долі європейських країн.

The information about the important diplomatic event of the medieval history of Ukraine - initiated by Grand Duke of Lithuania Vytautas the Congress of European monarchs in Lutsk in 1429 is analyzed in this article. The special attention is paid to the investigation the interests the states whose representatives provided negotiations in Lutsk. The consequences of the negotiations and their role in the subsequent fate of European countries are defined in the article.

Постановка наукової проблеми.

З'їзд європейських монархів у Луцьку – це важлива дипломатична подія в середньовічній історії України, яка відбулася в Луцьку у січні 1429 р. З'їзд мав за мету розв'язати політичні та економічні питання тодішньої центрально-східної Європи. Вивчення з'їзду 1429 р. має велике значення для з'ясування ролі і місця українських земель та їх правителів в тогочасній Європі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

Про події з'їзду за останні два століття написано чимало книг, причому як українськими, так і польськими [1, 2, 3], російськими [4, 7, 18] та іншими авторами. Треба сказати, що постаті короля Ягайла та князя Вітовта досить добре проаналізовані в українській, російській та польській історіографії, а тому в книгах про них часто згадується і Луцький з'їзд 1429 р. Найновішими дослідженнями в українській історіографії з цієї теми є книга Т.Садовник, О.Бірюліної, В.Барана [11], яка з 2005 р. була видана двічі) та Ф. Мандзюка і В. Окуневича [9]. Також слід зазначити нові праці П.Троневи́ча [13, 14, 15, 16, 17], С.Терського [12] та інших дослідників. В останні роки проводились наукові конференції, присвячені з'їзду 1429 р., матеріали доповідей їх учасників були опубліковані окремими виданнями [6].

Мета і завдання.

Метою статті є проаналізувати причини скликання Луцького з'їзду монархів 1429 р. та з'ясувати, які інтереси переслідували його основні учасники. Другим завданням є з'ясувати результати переговорів та прослідкувати, чи вони виконувалися згодом. Також важливим є простежити роль особистих та політичних стосунків між учасниками з'їзду на результати переговорів, адже цьому питанню досі в українській історіографії приділялося досить небагато уваги.

Виклад основного матеріалу. Передумови та причини проведення Луцького з'їзду монархів були наступними. Кресьська унія (1385 р.) передбачала у перспективі об'єднання Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і Польщі і цим самим не давала можливості литовським правителям розгорнути свої амбіції на утвердження самостійності ВКЛ. Польська Коронна рада уважно стежила за діями великого князя литовського, кидаючи підозру на будь-які іноземні контакти правителів Великого князівства Литовського [18; с. 339]. Вітовт (Вітаутас) Кейстутович, ставши у 1392 р. Великим князем литовським після тривалого протистояння, відчував цей тиск і мріяв про суверенність князівства. Його амбіціям посприяла битва 1410 р. під Грюнвальдом, де він відіграв значну роль у перемозі над лицарями Тевтонського ордену. Король угорський, германський, чеський

Сигізмунд (в майбутньому - Імператор Священної Римської Імперії) заохочував Вітовта до коронації, бо хотів повністю відділити Литву від Польщі, щоб послабити вплив останньої на угорців і прусів, позаяк Сигізмунд мав там свої інтереси [5; с. 142, 154]. В подальшому він, можливо, хотів створити союз між литовцями, угорцями, німцями проти польської держави. Також інтереси Польського королівства, Великого князівства Литовського і Сигізmunда перетнулись в Чехії, яка після смерті 1419 р. короля залишилась без монарха. У 1420 р. чехи відмовились визнавати своїм королем Сигізmunда, запропонували корону Вітовту, і той прислав у Чехію свого повноважного представника Жигмонта, що спровокувало збройний конфлікт. Отож, питання про коронацію Вітовта і створення окремого литовсько-руського королівства мало вирішуватися в Луцьку [7; с. 240].

Крім того, були нерозв'язаними багато складних політичних та економічних питань, які назріли на той час в Центральній та Східній Європі: стосунки з турками, ситуація в Чехії, питання щодо поширення діяльності католицької церкви, різні торгівельні питання тощо. Очевидно, середньовічні монархи були об'єктивно зацікавлені в організації особистої зустрічі. На якій можна би було у вузькому колі обговорити всі наболілі питання.

Зробивши Луцьк південною столицею ВКЛ (фактично – другим за значенням містом держави), Вітовт вирішив провести з'їзд саме тут. У проведенні такого міжнародного з'їзду правителів Вітовт вбачав продемонструвати зростання свого авторитету у Східній Європі. Очевидно, запрошення гостям гінцями князя були розіслані заздалегідь. Монархи прийняли запрошення, вирішили з'їхатися в Луцьк, де кожен прагнув скористатись можливістю розв'язати свої проблеми. Крім того, це була непогана можливість побачити один одного, а для князівського оточення – ще й весело провести час (на полюванні та під час застілля).

Про хід з'їзду можемо довідатись з вцілілих джерел, в першу чергу – з "Історії Польщі" Яна Длугоша. У джерелах міститься доволі повний опис з'їзду, адже подія була на той час непересічним явищем.

На початку січня 1429 р. іноземні гості почали з'їждатися в місто. Для їх розміщення були приготовані двори і будинки не тільки в Луцьку, а й на його околицях. За розпорядженням литовської влади в Луцьку та його околицях були заготовлені сотні бочок вина та пива, стада лосів, зубрів, диких кабанів, домашні воли, барани, золоте та срібне столове приладдя. Також, очевидно, наводився порядок у самому місті і у замку, який в той час вже був кам'яний і досить добре укріплений. Очевидно, приготування йшли не один місяць. За оцінками істориків, загалом у складі іноземних делегацій у Луцьк приїхало до 15 тисяч осіб, що перевищувало населення міста в кілька разів [16; с. 23].

З'їзд мав досить-таки представницький вигляд. Господарями були Великий князь Литовський Вітовт з литовськими і руськими князівськими родами, які були опорою його влади, серед яких: Сангушки, Друцевичі, Чарторийські, Четвертинські, Гольшанські, Друцькі, Острозькі, Кірдеї, а також луцькі католицькі, православні, вірменські єпископи, єврейське духовенство.

Королівство Польське представляли Король Владислав II Ягайло, краківський архієпископ Ян Тарновський, краківський єпископ Збігнєв Олесницький, воєвода краківський, сенатор Войцех Ястжембець, представники родин Остророгів, Самотульських, Михаловських, князі брест-куявські, лігницькі, поморські. Взагалі польський король вважав, що перебуває на своїй території, бо Велике князівство Литовське перебувало в союзі з Польщею, а Вітовт юридично був у його підпорядкуванні [11].

Германію та Угорщину представляв майбутній імператор Священної Римської імперії – король римський Сигізмунд I Люксембург. Він також носив титул короля чеського, хоча чехи зовсім не хотіли його бачити своїм королем, і якраз в ці роки відбулась Гуситські війни (саме за участі Сигізmunда в 1415 р. на Констанському соборі був спалений Ян Гус). З Сигізmunдом прибула його дружина Барбара, також його супроводжували німецькі і чеські заможні родини, угорські та австрійські пани, багато дворян, прислуг, збройної сторожі.

Північні європейські королівства на Луцькому з'їзді монархів представляв король норвезький, данський і шведський Ерік, в історію він увійшов, як Ерік Померанський (1382–1459). Він дійсно був королем аж трьох країн: Норвегії з 1389 до 1442 (як Ерік III), Данії з 1396 до 1439 (як Ерік VII), Швеції з 1396 до 1439 (як Ерік XIII).

Окрім двох названих монархів, яких разом з Вітовтом та Ягайлом можна вважати найбільш значними політичними постатями з'їзду, поважними були і інші гості. Інфляндський Орден представляв Магістр Ордену Зігфрід Ландорф Шпанхайм зі своїми рицарями. Тевтонський Орден був представлений Командором Балгі. Папа Римський Мартин V прислав свого посланця – леґага Андрія Домінікана. Візантійську імперію представляли послы імператора Іоанна VIII. Московське князівство представляли послы Великого князя Василя II Васильовича та митрополит Фотій. Також були присутні і керівники сусідів Московського князівства – Великий князь Рязанський Іван Федорович, великий князь Тверський Борис Олександрович. Також на з'їзді були присутні кілька керівників степових державних утворень - татарські хани Перекопської, Донської, Волзької орд [6; 11].

Першою до Луцька прибула польська делегація, згодом інші.

Римський король Сигізмунд I Люксембург заїздився і прибув до Луцька тільки в 20-х числах січня. Його зустріч була особливо пишною, далеко за місто виїхали господарі на чолі з Вітовтом і Ягайлом та представники руської, латинської, вірменської, єврейської, караїмської громад Луцька. Після урочистої зустрічі процесія рушила до самого міста. Назустріч виходили багато людей з сіл, самих лучан та вже прибулих гостей з'їзду. Процес мав певне значення презентації, де кожен володар намагався подати своє представництво якомога пишніше.

Поки не почалися дипломатичні переговори, гості розважалися, що було типовим явищем для епохи середньовіччя. За підрахунками Длугоша та інших істориків, щодня споживалося 700 бочок меду, вина, мальвазії та інших напоїв, 700 волів, 1400 баранів, сотні лосів, диких кабанів, а також інші страви. В перервах між дискусіями гості проводили час в різних забавах, лицарських турнірах, полюваннях. Блазень Генне, який, як потім виявилось, був таємним агентом Сигізmunда і шпигував на його користь, поки перебував при дворі Вітовта – активно розважав гостей [3; с. 11].

Дипломатичні засідання відбувалися у князівському палаці, який знаходився у Верхньому замку Луцька. На жаль, до сьогодні цей палац не зберігся. Проблеми, які вирішувалися на з'їзді торкалися політичного, економічного, військового та релігійного аспектів життя Європи. На їх аналізі слід зупинитись детальніше.

Чи не найголовнішим питанням з'їзду було питання про коронування Великого князя Литовського Вітовта. Аби відвернути амбіції Вітовта на Чеське королівство (що йому пропонували самі чехи), і щоб ослабити Польщу, Сигізмунд здавна підбурював Вітовта на те, щоб він став королем, а Велике князівство Литовське - Литовським королівством. Вітовт також прагнув досягти цієї мети, адже бачив в цьому можливість посилити

роль своєї держави. Коронування Вітовта було вигідно і давньоукраїнським княжим родам, адже литовці прихильно ставились до культури давньої України-Руси.

Активними противниками створення на базі Великого князівства Литовського литовсько-руського королівства були поляки, які керувалися тим, що литовці не мають права нехтувати унійними зобов'язаннями 1385 р. Коли Сигізмунд та його оточення поставили перед Ягайлом пропозицію про коронацію Вітовта, Ягайло вимушений був дати попередню згоду на це, але невдовзі під тиском польської знаті всіляко став ухилятися від виконання цієї обіцянки. В результаті, висловивши свій протест, польська делегація покинула Луцьк. Таким чином, одне з головних питань з'їзду (коронація Вітовта), на успішне вирішення якого небезпідставно сподівалися Сигізмунд та Вітовт, було зірване поляками [4; с.239-241].

Ягайло незабаром офіційно зрікся своєї згоди на коронацію Вітовта в листі до Сигізмунда, мотивуючи це залежністю Великого Князівства від Польщі. Після цього листа Вітовт вирішив коронуватися всупереч бажанню Ягайла. Ця історія мала цікаве продовження. Дослідник О. Русина вважає, що справа загострювалася, хвилювала Європу, ображені магнати обох держав (Литви і Польщі) ставили питання про війну. Щоб загасити справу, Ягайло навіть запропонував Вітовтові зректися престолу, з тим, щоб польська корона перейшла до Вітовта, але останній і литовські магнати стояли твердо на окремішності держав, і Вітовт відмовився від польської корони. Нарешті, на 8 вересня 1430 року у Вільні було призначено коронування Вітовта. Коронаційні акти були підготовлені у канцелярії Сигізмунда і за ними Литва проголошувалася королівством на вічні часи. У Вільно з'їхалися почесні гості - Ягайло, великий князь Московський з іншими московськими князями, царгородські й татарські послы. Що було далі достеменно не відомо, але є версія, що оскільки корону везли з Німеччини територією Польської королівства, невідомі з числа польської знаті перехопили її в дорозі, і коронування знову було відкладене. Невдовзі 27 жовтня 1430 року Вітовт раптово помер.

Цей кольоритний епізод цікавий тим, що, з одного боку, малює державну свідомість Вітовта та литовських магнатів, а з другого – свідчить про серйозне ставлення Сигізмунда і взагалі Європи до ВКЛ. В цісарській канцелярії зберігся коронаційний акт, в якому Литву проголошувалося на вічні часи королівством, що його королі ніколи не будуть нічийми васалами.

Одним з головних питань на Луцькому з'їзді було так зване Волоське питання. Воно була пов'язане з давньою територіальною суперечкою. Угорці, турки та поляки претендували на землі Молдавії. У боротьбі з турками Молдавія (на основі договору 1412 р. у Либло), мала виступати на боці Сигізмунда. Але вона не виконувала зобов'язання. Сигізмунд за це пропонував поділити цей край між Польщею та Угорщиною.

В історіографії є також думка, що пропозиція стосовно розділу Молдавії, зроблена імператором Сигізмундом, лише формально була зумовлена тим, що господар Олександр за угодою 1412 р. не хотів воювати з турками. У дійсності ж імператор хотів видалити з молдавського престолу Олександра, що був ленником (ленник (арх.) – власник під владою государя з уплатою йому ленної податі) Польщі й ще кілька років тому назад обіцяв їй допомагати військом у випадку її війни з Угорщиною. Звісно, у польської делегації пропозиція Сигізмунда не зустріла співчуття й залишилося без наслідків [6; 11].

Особливе місце під час перемовин займало питання створення протитурецької коаліції. Монархи, які мали

свої інтереси на Балканах, або поблизу Дунаю, були занепокоєні турецькою загрозою. Слід зазначити, що в той час дипломатичні відносини Турецької Порти і Візантії не були стабільними: часом були війни, часом встановлювався мир. Але європейців лякало те, що османсько-венеціанська війна 1423–1430 рр. склалась на користь турків. Турецька облога Константинополя у 1422 р. не давала підстав на сподівання мирного майбутнього між Візантією та Турецькою Портою, всім було очевидно, що Візантія слабне, а значить існувала загроза проникнення мусульман в християнську Європу. Сигізмунд виступив з пропозицією до Литви та Польщі увійти до протитурецької коаліції, на що поляки відповіли своїм небажанням наражатися на велику небезпеку доти, доки коаліції не сформує велика кількість європейських держав [6; 11].

Окремо обговорювалось Ганзейське питання. Король Ерік був зацікавленим у тому, щоби врегулювати відносини скандинавських королівств та Данії з містами Німецької Ганзи, щоб уникнути тривалого збройного протистояння, фінансових втрат і збитків. Давні сутички між ними та Данією виснажували його королівство. Отож на з'їзді обговорювалися питання про врегулювання відносин Данії з містами Ганзи.

Значну увагу учасники з'їзду приділили обговоренню релігійних питань. На з'їзді стояло питання про можливість унії католицької та православної церков. Треба сказати, що Вітовт, як амбіційний державний діяч, прагнув мати у Великому князівстві Литовському самостійну церковну організацію. Унію церков підтримував Сигізмунд та папські послы, які, очевидно, вбачали в ній можливість поширення впливу Риму на Схід (тим більше, що падіння впливу Візантії ставало дедалі більш очевидним, а католицька церква після Констанського собору 1415 р. стала все ж більш монолітною). Проте православне духовенство відмовилося навіть вступати в серйозну дискусію, отже ця справа закінчилась нічим [6; 11].

Під час з'їзду обговорювалися також питання розколу католицької церкви і діяльність гуситів у Чехії. Ситуація в Чеському королівстві взагалі виглядала досить таки заплутаною. Після смерті Чеського короля Вацлава IV у 1419 р., гусити підняли повстання проти претендента на трон імператора Сигізмунда I Люксембурга, та запропонували чеську корону польському королю Ягайлу. Після роздумів Ягайло відмовився, і чехи запропонували корону Великому князю Литовському Вітовту. Той погодився, але заявив чехам, що сам виїхати не може, залишивши чехам сподівання лише на свої власні сили. 14 липня 1420 року полководець Ян Жижка розгромив війська Сигізмунда під Прагою у битві біля Віткової гори, а у 1421 р. чеський сейм оголосив Сигізмунда таким, що втратив чеський королівський престол.

Зважаючи на такий розвиток подій, у 1422 р. Вітовт (можливо, за негласної підтримки Ягайла) вирішив спробувати закріпити свій вплив в Чехії і послав туди 5-тисячне військо, призначивши королівським намісником у Чехії свого ставленика - Жигимонта Корибутовича. Під натиском гуситської армії та литовських підрозділів, якими керував намісник Жигимонт, війська Сигізмунда I змушені були відступити до Угорщини. 16 травня 1422 року Жигимонт Корибутович увійшов до Праги, де був проголошений правителем Чехії.

Але Сигізмунд не здавався, і щоб відстояти свої претензії на Чеську корону звернувся зі скаргою до Риму. Невдовзі Папа Римський Мартін V почав тиснути на Вітовта й Ягайла, щоб Жигимонт покинув Чехію. 24 грудня 1423 р., відповідно до угоди Ягайла з імператором Сигізмундом, Жигимонт Корибутович зі своєю армією залишив Прагу. Але вже 1424 року чеські послы знову

звернулись до Жигимонта, щоб він прийняв пропозицію зайняти Чеський трон. 29 червня 1424 року Жигимонт на чолі з загону чисельністю 1500 лицарів знову вступив до Праги. Там він був проголошений королем, але коронований так і не був.

З цим ніяк не міг погодитись Сигізмунд, і організував новий похід проти чехів. 16 червня 1426 року армія під проводом Жигимонта Корибутовича знову перемогла імператорські війська Сигізmunда I у битві біля Усті-над-Лабем. Після цього почались переговори між Сигізmunдом, Ягайлом та Жигимонтом Корибутовичем. Невдоволені самим фактом переговорів загопи радикальних таборитів знову підняли повстання.

Отож, як бачимо, Луцький з'їзд монархів Європи відбувався саме в розпал Гуситських війн в Чехії. Не дивно, що Сигізмунд, як організатор протигуситських походів, був зацікавлений домовитись з Ягайлом і Вітовтом щодо Чехії. Цілком можливо, що коронування Вітовта було тісно пов'язане з чеськими подіями, адже Сигізмунд був зацікавлений у посиленні суперечок між ВКЛ та Польщею, створенні Литовського королівства, можливо – в обмін на остаточний відхід литовських військ з Чехії. Щодо Вітовта, то він, можливо, якраз і вв'язався у чеську подію з метою підвищити статус ВКЛ, зігравши на протиріччя між чехами, Ягайлом та Сигізmunдом.

Так чи інакше, але Луцький з'їзд не зміг остаточно вирішити ці протиріччя. Гуситські війни тривали і після 1429 р. Лише у 1436 р., тобто незадовго до смерті, Сигізмунд знову став повноправним королем Чехії.

Крім того, на Луцькому з'їзді обговорювалася низка фінансово-економічних та торгівельних європейських питань, зокрема, про вироблення правил торгівлі, про податки, про судноплавство у Балтії тощо. На жаль, більшість документів про тогочасні події згодом було втрачено і подробиці домовленостей до нашого часу не збереглися.

Після завершення з'їзду правителі роз'їхалися з Луцька. Доля монархів – учасників Луцького з'їзду склалася по-різному. Великий князь Литовський Вітовт раптово помер 27 жовтня 1430 року. Майже через чотири роки після нього помер польський король Владислав II Ягайло. Це сталося 1 червня 1434 года в м. Городку (сучасна Львівська область). У "Історії Польщі" Яна Длугоша записано, що він помер від застуди. Імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембург помер 9 грудня 1437 р. Найдовше з усіх прожив Ерік Померанський. У 1433 році він переніс свою столицю з Роскілле до Копенгагена, який цього моменту стає столицею Данії й головним містом Кальмарської унії. У 30-х роках розгорнулося невдоволення у Норвегії та Швеції кадровими призначеннями на високі посади у ці країни корінних датчан. Блокада Ганзою портів цих міст погіршила становище торгівлі. У Швеції у 1434 р. спалахнуло повстання, яке охопило значну територію. В той же час данська аристократія намагалася обмежити повноваження Еріка Померанського. Останній намагався протидіяти цим задумам, проте невдало, і у 1439 році він вимушений був залишити Данію та оселитися на острові Готланд. Ерік Померанський до 1449 року намагався повернути собі корону Данії. В цьому році він передав Готланд новому данському королеві Кристіану I. Навзаєм Ерік зміг повернутися до Померанії, де став герцогом Померанії-Штоппа (сучасний Слупськ у Польщі). Тут він й помер у м. Рюгенвальд 3 травня 1459 року.

Висновки. Наслідки Луцького з'їзду 1429 р. та його історична роль досить-таки неоднозначні. З одного бо-

ку, для середньовічного Луцька, як одного з головних міст ВКЛ, з'їзд монархів був важливою дипломатичною та історичною подією, який підкреслив вагомість міста у розвитку ВКЛ та Королівства Польського. Очевидно, він був організований на досить високому, як на той час, рівні. Треба сказати, що цей з'їзд (за вцілілими історичними джерелами) був, мабуть, найбільш представницьким в усій історії середньовічної України. З'їзд продемонстрував прагнення Вітовта до визнання європейськими монархами ВКЛ, як королівства, і його утвердження в тодішній Європі.

Водночас слід визнати, що зважаючи на велику кількість розбіжностей та суперечок між учасниками з'їзду великого політичного значення для Європи він не мав, і прийняті на ньому рішення не відіграли ключової ролі у подальших подіях та у дипломатичних стосунках між східноєвропейськими країнами. Характерним прикладом стала відсутність домовленості про коронацію Вітовта. Невдовзі після смерті Вітовта розпочались бойові дії між поляками та литовцями за панування на Волині, що засвідчило ненадійність Луцьких домовленостей. У 1431 році під час Луцької війни Польське коронне військо оточило замок і кілька тижнів тримало його в облозі. Верхній та Нижній замки Луцька успішно витримали облогу військ політичних противників литовського князя Свидригайла, захист замків очолював воєвода Юрша. Врешті, коронне військо було змушене відступити, зазнавши великих втрат. Через кілька років складна політична ситуація (а фактично – свого роду громадянська війна) призвела до того, що ВКЛ поділилося на два князівства – власне литовське на чолі зі Сигізmunдом та Луцьке (Руське) на чолі із Свидригайлом.

Також європейськими монархами не було вирішене питання про створення сильної протитурецької коаліції, а також залишилися не до кінця з'ясованими церковні та торгові питання.

Тим не менше, подальші дослідження Луцького з'їзду 1429 р. мають велике значення для з'ясування маловідомих сторінок середньовічної історії України. Тішить те, що за останні роки видано кілька книг, де досить детально проаналізовано події Луцького з'їзду 1429 р. Сподіваємося, що в подальшому дослідники продовжать вивчення цієї непересічної події в дипломатичній історії нашої держави.

1. Malyszynskie M. Łuck w wiekach średnich. – Łuck, 1939.
2. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. – Kraków, 1876.
3. Wojnicz A. Łuck na Wołyniu. – Łuck, 1922.
4. Барабашев (Барбашев) А. Витовт Последние двадцать лет княжения. 1410–1430. – СПб, 1891.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. т. IV. – К., 1993.
6. З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 році. Матеріали III Міжнародної наукової, історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2009. – 82 с.
7. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. СПб., 1894.
8. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис. Б.Колосок, Р.Метельницький – Київ, 1990.
9. Мандзюк Ф., Окуневич В. У Луцькому замку, – Луцьк, 2007.
10. Мердерь А. Древности Луцка и его прошлое. – К., 1910.
11. Т.Садовнік, О.Бірюліна, В.Баран. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку. – Луцьк, 2006.
12. Терський С. Історія Луцька. Том 1. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006. – 251 с.
13. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. – Луцьк, 2003.
14. Троневиц П. Луцький замок: моногр. – Луцьк: Когеус-Діксон, 2003. – 198 с.
15. Троневиц П. Луцький замок в історії України. – Луцьк, Волинська обл. друкарня, 2007. – 197 с.
16. Троневиц П. Оповідання з давньої історії Луцька. – Луцьк, 2006.
17. Троневиц П., Хілько М., Сайчук Б. Втрачені християнські храми Луцька – Луцьк, 2001.
18. Шараневич І. История Галицко-Володимирской Руси. Львов, 1863.
19. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 1998.
20. Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Вип. II. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
21. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. III. – Луцьк: Б. в., 2007. – 196 с.

Надійшла до редколегії 17.02.12

СКАНДИНАВСЬКІ КРАЇНИ: ВТІЛЕННЯ "ЛІВОЇ" ІДЕЇ У КОРОЛІВСТВАХ

Розглянуто фактори, які зумовили своєрідність поступу Скандинавії до високого рівня економічного та соціального розвитку, визначено здобутки, проблеми і виклики дотримуваної моделі за сучасних умов.

The article reviews the factors which have determined the peculiarity of Scandinavia's progress towards the high level of economic and social development. Defined are the achievements, problems and challenges of the implemented model in contemporary circumstances.

Скандинавія являє собою область у Північній Європі, що складається із Швеції, Данії та Норвегії, а також пов'язаних з ними територій: Фарерських островів, Гренландії і Аландських островів. Останнім часом поняття "Скандинавія" інколи трактується ширше: сюди додаються Ісландія і Фінляндія, що не можна вважати коректним, оскільки ані географічно, ані лінгвістично вони не є скандинавськими країнами. Точніше буде називати дану п'ятірку країн Північною Європою і розглядати як певну єдність в обстоюванні спільних інтересів. Поняття "скандинавський світ" ("Pax scandinavica") зустрічається вже від XI ст. Це – історична реальність, що склалася від давніх часів, заснована на спільності географії та геополітики, історичної долі, мови, культури, віросповідання. Впродовж тривалої історії скандинавська спільнота зазнала суттєвої еволюції. Але і в наш час можна вести мову про схожості цієї групи держав, які поєднують співпрацю та суперництво. Регіон посідає важливе місце в економіці та політиці Європи, оскільки є одним із найрозвиненіших в світі. Існує чимало відмінностей, що втілилися у так звану "скандинавську" або "шведську модель". Вона впродовж десятиріч викликає великий інтерес наукової громадськості [1; 4; 5; 6; 7; 8; 9 та ін.], яку цікавлять передумови та умови забезпечення високого ступеня добробуту й соціальних досягнень у цих країнах; теорія і практика правлячих кіл, що спромоглися поєднати традиційний капіталізм із реформізмом, на разі соціал-демократичного ґатунку; а також модифікація даної соціально-політичної парадигми та її практичної реалізації у сучасному світі.

Приклад розвитку регіону дає багатий матеріал для розмірковування над проблемою взаємовпливів факторів національного менталітету, соціально-політичного та економічного устрою тієї чи іншої держави. Специфіка скандинавського суспільного ладу полягає у тому, що населення названих країн достатньо однорідне за релігійним, етнічним характеристикам, невелике за чисельністю (у 2011 р. у Швеції проживало 9 млн. 481 тис. чоловік, у Данії – 5 млн 564 тис., у Норвегії – 4 млн 691 тис.), згуртоване і таке, що довіряє своїм представникам у місцевих органах, профспілках та парламенті. Скандинавів відрізняють, з одного боку, великий індивідуалізм, а з іншого – значна довіра до держави, конформізм та здатність до самоконтролю, що підвищує керованість суспільством.

Надзвичайно важливо зазначити вплив домінуючої протестантської релігії у її лютеранському варіанті. Адже у національні характери скандинавів з давніх часів вкарбувалися такі риси вдачі: раціоналізм; розуміння свого професійного покликання в якості божого дару, що зумовлює високу культуру праці; практицизм; пошана по відношенню до особистості і разом із тим готовність прийти на допомогу сусіду; прагнення до загальної згоди і запобігання конфліктів; неприйняття зайвого марнотратства; самодисципліна; повага до організованості та порядку, а отже – до законів та авторитетів, особливо на державному рівні. Разом із тим принцип розподілу влади тут реалізується із завидною постійніс-

тю. Велику роль відіграє місцеве самоврядування, а також потужний профспілковий рух, що сприяв посиленню колективістських тенденцій у суспільстві. В результаті віра у колективні рішення в Скандинавії сильніша, ніж в більшості інших країн, а державні структури відносно прозорі. Корупція – на рекордно низькому рівні. На верхівці системи цінностей – права людини, права етнічних, релігійних та сексуальних меншин, а також соціальна справедливість.

За формою правління Скандинавські держави відносяться до конституційних монархій, чому відповідає режим, заснований на дуалізмі влади. Це означає, що співіснують два органи, які колись репрезентували інтереси двох класів (дворянства та буржуазії), – монарх і парламент. Вони певною мірою залежать один від одного, хоча влада між ними розділена, а влада монарха врешті решт набула номінального характеру. Ставлення до короля у скандинава стримане. Він вважає, що Бог і король заслуговують свого положення з причини того, що вони завжди роблять лише те, що повинні, не приваблюючи до себе надмірної уваги. Проте минулими роками останнє час від часу порушується, як то було влітку 2011 р. у зв'язку із секс-скандалом навколо шведського короля Карла XVI Густава. 64-річного монарха звинуватили у відвідуванні стриптиз-клубів, зв'язках із мафією, брехні своїм підданим. Шведське суспільство, відоме своєю толерантністю, зазвичай не звертає уваги на такі історії, проте воно засудило відвідування подібних закладів із сплатою з державної скарбниці і неправду про те, подану громадськості. Королівська родина зазнала сильного удару по своїй репутації, зменшилася чисельність прихильників збереження монархії в країні, а самому королю запропонували зректися трону на користь своєї 33-річної доньки принцеси Вікторії. Раніше чи пізніше вона має стати наступним монархом – третьою в історії Швеції королевою. Але у 2010 р. вперше в історії майбутня королева вийшла заміж за простого смертного – свого колишнього персонального тренера Д. Вестлінга. Цей факт можна було б розцінити як продовження певної "демократизації монархії". Адже родоначальник правлячої династії не мав королівської крові: Жан Батист Бернадот служив маршалом наполеонівської армії і був запрошений на шведський престол, прийнявши ім'я Карл Юхан. Мати Вікторії – королева Сільвія познайомилася із своїм майбутнім чоловіком і королем Карлом XVI Густавом під час Олімпіади у Мюнхені, коли працювала там перекладачкою, тобто теж має вельми демократичне походження. Але весілля Вікторії не додало поваги королівській родині з боку пересічних шведів. По-перше, багато хто з них заперечував великі витрати із державної скарбниці на весільні урочистості, що призвело до розширення кола прихильників республіканського устрою. По-друге, королівська родина стала у розумінні людей надто "буденною". По-третє, більшість шведів вважає, що монархами в цілому слід милуватися на відстані. Коли їхні діти починають ходити по нічних клубах і дискотеках, ця відстань втрачається. На разі слід згадати, що подібна ситуація виявилася і у сусідніх кра-

їнах. В Данії у 2004 р. принц-спадкоємець Фредерік одружився із австралійкою М. Дональдсон, яку зустрів на Олімпіаді у Сіднеї. У Норвегії у 2001 р. спадковий принц Хокон Магнус взяв шлюб із М.-М. Тьессем Хойбі, у минулому, офіціанткою і матір'ю-одиначкою, яка стала символом для всіх самотніх матерів країни.

Можна припустити, що у скандинавських монархів в такий спосіб виявилися їхні ліберальні настрої. Іншим аспектом стало поблагливе ставлення до втілення "лівої", соціал-демократичної ідеї у політичному курсі країн. Ще одним із наслідків подібної "демократизації монархії" є повільне, але невпинне зростання числа прихильників зміни державного ладу на республіканський. Хоча і в наш час парламенти Скандинавських країн – фолькетинг в Данії, стортинг у Норвегії та риксдаг у Швеції – мають певні обмежувачі права по відношенню до своїх монархій: встановлюють порядок престолонаслідування, управління країною у випадку неповноліття короля, його відсутності або хвороби та ін. В реальності саме парламентаризм є провідною характеристикою скандинавського державного устрою. На теперішній час склалися риси, що характеризують скандинавський парламентаризм як спеціальний механізм досягнення згоди різних політичних сил, представницьке правління, формування уряду на основі співвідношення сил у парламенті, відповідальність уряду перед парламентом, що одержав владу безпосередньо від народу, обмеження реальної влади глави держави. Гарантії політичної системи – у сильному парламенті та його контролі за інститутами виконавчої та адміністративної влади, які разом із тим наділені достатніми повноваженнями для здійснення своїх функцій.

Звичайно, парламентарі країн, що розглядаються, часом активно дискутують, проте не вдаються до бійок. Ніхто з них не тисне кнопки за відсутніх колег, не вимагає своїх пільг, не намагається скроїти закон під себе. Хоча не можна заперечувати, що насправді депутат керується не волею народу, не власними переконаннями, а волею партії, оскільки реальний механізм влади визначається співвідношенням політичних інтересів промислово-господарських груп, організацій роботодавців та працівників, засобів масової інформації, транснаціональних монополій, державної бюрократії. Що стосується складу представницьких органів, зокрема, парламенту, так тут годі шукати адекватного віддзеркалення соціальної структури населення. Переважають професійні парламентарі, представники ділових кіл, вищої інтелігенції, що не відповідає соціально-демографічному складу населення і може розглядатися як приниження значення інтересів різних соціальних груп. Хоча з іншого боку, виникає питання: а хіба парламентська діяльність не потребує високого професіоналізму? Разом із тим зайняття політикою доступне кожному громадянину тієї чи іншої Скандинавської країни. Для цього не обов'язково бути багатим, навпаки, "нордичний характер" не любить вискокочок. Високі статки кандидата відлякують виборців, особливо тих, хто підтримує соціал-демократичні партії. Попри різнобарвність партійної палітри і багатоманітність політичних партій різних напрямків, у партійно-політичних системах скандинавських країн простежується виразна соціал-демократична домінанта.

Важливо підкреслити, що в Скандинавії давно відкинута "класовий підхід" до політики, а робітничий клас перестав вважатися єдиним об'єктом соціал-демократичного впливу. Ще у 1929 р. шведські прихильники названої політичної течії заклали підвалини для так званої політики "дому народів", покликаної слугувати інтересам "усього народу", у тому числі й інтересам

підприємців. Тобто головною метою від початку позиціонувався не "захист інтересів трударя", а збереження в країні надійного класового миру. В цілому, ідеологія скандинавських соціал-демократів спиралася на класичний марксизм, але у ревізованому вигляді, тобто це була мирна соціалістична філософія. Крім цього на неї суттєво вплинула економічна теорія Дж.М. Кейнса із пропагандою активного втручання держави (через регулювання податків і процентної ставки) у ринкову сферу.

У 1930-х рр. у Скандинавських країнах розпочалися важливі соціальні реформи, розраховані на серйозні наслідки. При владі в цих країнах перебували соціал-демократичні уряди Т. Стаунинга у Данії, П.А. Ханссона у Швеції, а також уряд Норвезької робітничої партії на чолі із Ю. Нюгорсвольдом. Місцеві соціал-демократи та соціалісти пішли на угоду із селянськими і ліво-буржуазними партіями, залишивши право-буржуазні партії у меншості. Відтоді почалося перевлаштування суспільства на принципах солідарності, соціальної рівності та добробуту. Суттєві зміни, які почали відбуватися в цих країнах, починаючи від 30-х років минулого століття, найбільш виразно виявляються в історії Швеції, що і дало підставу вести мову частіше про "шведську модель" розвитку, хоча зустрічається і використання словосполучення "скандинавська модель". Ці зміни тісно пов'язані із безпрецедентно довготривалим для західних демократій правлінням однієї політичної партії. Від 1932 р. Соціал-демократична робітничка партія Швеції знаходилася в опозиції тільки у 1976–1982 і 1991–1994 рр., а також прогала парламентські вибори у 2006 та 2010 рр. На останніх двох виборах до влади з невеликою кількісною перевагою над соціал-демократами та їхніми лівими союзниками (Партією зелених та Лівою партією) прийшов альянс чотирьох правоцентристських партій на чолі із Поміркованою коаліційною партією, членів якої у Швеції називають "модератами" (Партія центру, Ліберальна і Християнсько-демократична партія). Правоцентристські партії одержали 48,24 % голосів, лівоцентристські – 46,08 %. На виборах 2010 р. цифри склали відповідно 49,27 % і 43,60 %. Поєднуючи консерватизм із лібералізмом, Поміркована коаліційна партія, в ідеології якої під керівництвом Ф. Райнфельдта відбувся зсув до центру політичного спектру, у всіх суттєвих питаннях підтримує високорозвинену шведську систему всезагального добробуту, проводячи водночас політику зниження податків і приватизації державних підприємств. Політичною домінантою є прагнення добитися переходу тієї частини населення, яка потребує соціальних виплат, у виробничий сектор. Модерати навіть позиціонують себе як "сучасну партію трудящих". Нова влада вдалася до деяких трансформацій: зниження податків та державних витрат, закриття деяких урядових агенцій, розширення розпродажу комунального житлового фонду, звуження можливості відсутності на роботі з приводу хвороби, що призвело до значного зменшення кількості "хворих" тощо. Однак

і досі в принципі Швеція від своєї "моделі" не відмовилася, хоча і замислилася про нагальність певних змін. Тобто впродовж більшої частини минулого сторіччя Соціал-демократична робітничка партія Швеції була очевидною партією влади в країні, очолювала коаліційні кабінети або, переважно, одна управляла державою.

За мірою втілення соціал-реформістської стратегії трансформації суспільства Швеція в історичній ретроспективі є найпоказовішим прикладом реалізації потенціалу соціал-демократичної парадигми в рамках окремої країни. Разом із тим ця модель суспільного розвитку одержала втілення і в інших Скандинавських країнах, чому сприяло перебування при владі лівих сил. Від 1930-х рр. і до 1965 р. уряд перебував під контролем

Норвезької робітничої партії, яка залишалася найбільшою в парламенті і впродовж 1990-х рр. Ця партія формувала уряд у 1971–1981, 1986–1989, 1990–1997 рр. Після періоду домінування чотирьох центристських та правих партій на чолі із християнськими демократами у 2005 р. парламентські вибори у Норвегії виграв "червоно-зелений альянс" лідера Норвезької робочої партії, економіста за фахом, Е. Столтенберга, було сформовано уряд за участю лівих і центристських партій. На наступних виборах 2009 р. коаліція Норвезької робітничої партії, Соціалістичної лівої партії та аграрної Партії центру знову перемогла, а Е. Столтенберг зберіг за собою посаду прем'єр-міністра. Свої домінуючі позиції Робітничка партія підтвердила і на дострокових парламентських виборах 2011 р., одержавши 33,2 % голосів проти 27,7 % голосів у Консервативній партії Норвегії. Сильні позиції у соціал-демократів – в Данії, чому підтвердженням стали дострокові парламентські вибори 2011 р. Правоцентристська коаліція (Ліберальна партія, Консервативна партія, Ліберальний альянс і Датська народна партія) після 10 років перебування при владі мала поступитися лівому опозиційному блоку у складі соціал-демократичної партії, Соціалістичної народної партії, Червоно-зеленого альянсу і ліво-ліберальної "Радикале Венстре". У 179-містному парламенті нового скликання 92 депутатів від "червоного блоку" і 87 від "синього". Лідер соціал-демократів Х. Торнінг-Шмідт стала першою в політичній історії Данії головою кабінету міністрів.

Скандинавські країни – світові лідери у здійсненні політики гендерної рівності. Їхні жінки за багатьма параметрами політичної участі, у тому числі за представленістю у законодавчих органах та урядах, в муніципалітетах та органах регіонального управління, випереджають інші держави світу. Вони займають посади мерів великих і малих міст, спікерів в парламентах, лідерів політичних партій, міністрів. Впродовж 1980–1990 рр. Г.Г. Брунтланд тричі була прем'єр-міністром Норвегії, завоювавши собі великий авторитет як на батьківщині, так і на міжнародній арені. Починаючи від цього періоду у жодному норвезькому кабінеті міністрів не було менше 42% жінок, при чому досить часто вони займалися такими справами, як міжнародні відносини або юстиція. Аналогічна ситуація спостерігається у Данії та Швеції (у складі шведського кабінету міністрів 1994 р. 50 % – жінки, які одержали портфелі міністрів іноземних справ, юстиції, освіти, зв'язку, довілля, культури, сільського господарства, соціальних питань), не кажучи про інші країни Північної Європи (соціал-демократка Т. Халонен у 2000 і 2006 рр. обиралася на посаду президента Фінляндії). Представництво жінок у парламентах коливається в межах 40%. Кожна з партій додержується гендерних норм політичної присутності, хоча квоти не є обов'язковими, але навіть консерватори погодилися на те, щоби у внутрішньопартійних списках кандидатів на керівні посади на муніципальному, регіональному і національному рівнях представництво кожної статі має бути не нижче 40 % і не вище 60 %. У жінок-політиків – висока міра довіри і схвалення з боку населення, оскільки саме вони значно вплинули на формування і справне функціонування системи соціального захисту. Соціал-демократичні партії з їхніми ідеалами рівності і соціальної справедливості, а також тривалим перебуванням при владі відіграли не тільки вирішальну роль у створенні "держави всезагального добробуту", але й забезпечили соціально-економічні умови для успішного просування до гендерної рівності. Гендерна рівність – важлива складова "скандинавської моделі", на базі якої досягнуті значні успіхи у розвитку суспільства.

"Скандинавська модель" одержала своє найбільше повне втілення у Швеції, що дало підставу частіше використовувати словосполучення "шведська модель", інколи навіть "шведський соціалізм". Вони затвердилися наприкінці 1960-х рр., коли в Швеції виявилось успішне поєднання швидкого економічного зростання із широкими політичними реформами на тлі відносно соціальної безконфліктності. Найбільш загальне визначення моделі: комплекс соціально-економічних та політичних реалій в країні із її високим життєвим рівнем і широким масштабом соціальної політики. Йдучи далі, можна, з одного боку, відзначити змішаний характер економіки, що поєднувала ринкові відносини і державне регулювання, переважання приватної власності у сфері виробництва і усупільнення у сфері споживання. З іншого боку, характерною рисою повоєнної Швеції стала специфіка відносин між трудом та капіталом. Впродовж багатьох десятиріч важливою частиною шведської дійсності виступала централізована система переговорів про укладення колективних договорів стосовно заробітної плати за участю потужних організацій профспілок і підприємців в якості головних дійових осіб. При чому політика профспілок базувалася на принципах солідарності між різними групами трудящих. Ще один варіант у визначенні сутності "шведської моделі" виходив із того, що у шведській економічній політиці чітко визначалися дві мети: повна зайнятість і вирівнювання доходів. Її результати – активна політика на високорозвиненому ринку праці і виключно великий державний сектор (при цьому мається на увазі насамперед сфера перерозподілу, а не державна власність), що займався і займається акумуляцією і перерозподілом значних грошових коштів на соціальні та економічні цілі. Таким чином, передбачається активна роль держави. На цьому наполягали соціал-демократи, які робили ставку на підвищення життєвого рівня через поступові реформи у рамках капіталізму при прагматичному ставленні як до цілей, так і до засобів їх досягнення із врахуванням практичної доцільності і тверезого бачення реальних можливостей.

Однак з часом виявилися певні проблеми у функціонуванні "соціальної держави", що вели до зростання політичної напруженості. Посилюється тенденція до поляризації у спільноті, викликана збільшенням тягаря соціальних виплат. Спровоковано розкол населення за ознакою здатності забезпечувати свій матеріальний статус. Воно поділяється на два табори: один складається із економічно активної групи осіб, другий – з тих, хто живе за рахунок соціальних трансфертних виплат. Таке суспільство є поляризованим суспільством, де насправді люди не є рівними. І воно має тенденцію до перетворення у конфліктне середовище. З одного боку – та меншість, яка своєю працею забезпечує фінансування соціальних програм, з іншого – більшість, яка одержує трансферти, проте постійно невдоволена їхніми розмірами і воліє одержувати більше. Саме в цьому полягає один з сутнісних викликів скандинавській "державі всезагального добробуту". Все частіше лунають голоси стосовно того, що альтруїстична солідарність, ймовірно, має межі. Останнім часом це поєднується із усвідомленням зростання витрат у зв'язку із постарінням населення і збільшення чисельності іммігрантів.

На сьогоднішній день Скандинавія залишається велими благополучним суспільством. Його політична система успадкувала від минулого і суворо дотримується принципів компромісу та громадянської згоди (консенсусу) між основними верствами населення. Цей принцип, в свою чергу, зумовив розстановку політичних сил, що базується на їх відносній рівновазі, так званому "балансі

влади". Приклад Скандинавії, її соціально-економічна модель здаються привабливими і такими, що можна використати і в інших країнах. Але механічно перенести на чужий ґрунт навіть найпрогресивніший досвід – дуже складно. Кожна країна має власні національний характер, традиції, історію та інституціональні структури, а багато того, що приваблює у досвіді розвитку Скандинавії, засновано на специфічних традиціях та інститутах цих країн і має давнє походження. Хоча деякі корисні моменти інші можуть запозичити. Наприклад, досвід активної політики на ринку праці: краще проводити підготовку безробітних і повертати їх до праці, зокрема за допомогою субсидій для переїзду до вакантного робочого місця, ніж витратити величезні суми на виплати безробітним. Безробіття – це не тільки негативні наслідки для людини, але й велими витратний метод боротьби з інфляцією та вирішення структурних проблем. То краще використовувати інші шляхи їх подолання.

Хоча Скандинавські країни на сучасному етапі мають певні проблеми, однак в цілому вони успішно адаптуються до нових реалій, перебуваючи у лавах європейських лідерів в області формування "нової економіки" – розвитку інформаційних технологій, телекомунікацій, комп'ютеризації. Вони зберігають конкурентоспро-

можність своїх економік, водночас уникаючи різких поворотів у соціальній політиці, чому сприяє особлива політична культура як політичних лідерів, так і пересічних громадян.

1. Аксенов С. М. Трансформирование шведской модели социально-экономического развития в современных условиях: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.14. – Москва, 2006. – 192 с. 2. Андерсен А. Досвід скандинавських країн у законодавчому закріпленні рівності політичних прав жінок і чоловіків // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – Х.: Б. в. – 1997. – С. 102–107. 3. Ворчакова І. Рівень участі жінок в соціально-політичному житті Скандинавських країн // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв, 2009. – Вип. 16. – С. 97 – 101. 4. Гришин И. В. Шведская модель общественного развития: Дихотомия рынок–политика // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 10. – С. 76–87; № 11. – С. 86–95. 5. Дьякова В. Скандинавский парламентаризм. Сравнительный анализ политических институтов. – Режим доступа: centurion-center.narod.ru/scand.html. 6. Линдбек А. Шведский эксперимент // В кн. Очерки о мировой экономике. – М.: Ген-дальф, 2002. – С. 69–144. 7. Плевако Н.С. Государство благосостояния в Швеции // Северная Европа: Проблемы истории. – 2005. – Вып.5. – С. 154–166. 8. Сафронов А.П. Внутренние противоречия шведской модели "благосостояния" – Режим доступа: <http://www.google.com.ua/url?url=http://www.rusrand.ru/Dokladi3/Safronov.pdf>. 9. Северная Европа. Регион нового развития // Под ред. Ю.С. Антюшиной. – М.: Весь мир, 2008. – 512 с. 10. Степанова Н. М. Политика гендерного равенства в Скандинавских странах – Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stepanova2.htm>

Надійшла до редколегії 17.02.12

І. Патриляк, канд. іст. наук, доц.
А. Хомутенко, историк II категорії

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ КИЄВА, ОПУБЛІКОВАНІ ВЧЕНИМИ ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА"

В статті розповідається про дослідження історії Києва які були опубліковані вченими університету святого Володимира в часописі "Киевская старина".

The article describes the research history of Kyiv have been published by scientists of the University of St. Vladimir in Journal "Kievan Antiquity."

Перший і найпотужніший в Україні вітчизняний багатопрофільний історичний журнал, який видавався з 1882 до 1906 року, цілком закономірно перетворився на основний інтелектуальний осередок українських істориків, центральну трибуну української історичної думки кінця XIX – початку XX століття. На шпальтах часопису публікувалися праці десятків блискучих вчених, значна частина з яких у той чи інший спосіб була пов'язана з університетом у Києві (як викладачі або випускники святоволодимирського університету). В. Антонович, Д. Багалій, М. Біляшівський, В. Владимирський-Буданов, М. Драгоманов, В. Іконніков, І. Каманін, М. Костомаров, В. Перетц, П. Житецький та інші вчені висвітлювали на сторінках "Киевской старины" найрізноманітніші проблеми політичної, військової, економічної, церковної історії України. [3]

Усвідомлюючи неможливість проаналізувати весь спектр праць університетських істориків в межах однієї статті ми обрали для свого огляду найвагоміші, на нашу думку, дослідження з історії української столиці, вміщені на сторінках часопису. Йдеться, насамперед, про праці В. Антоновича "Київ, його доля та значення від XIV до XVI століття"; "Пани Ходики, вершители київського міського самоуправління в Києві в XVI–XVII століттях"; В. Іконнікова "Київ у 1654–1885 рр."; І. Луцицького "Київ 1766 року".

Розпочнемо наш аналіз із творів В.Б. Антоновича, опублікованих на шпальтах "Киевской стрины", оскільки саме цей дослідник зробив неоціненний внесок у становлення та розвиток української історичної науки XIX століття. Як слушно зауважують сучасні вчені: "Фактично Антонович протистояв домінуючій на той час

державницькій школі російської історіографії (Кавелін, Чичерін, Соловйов), яка виділяла "історичні" та "неісторичні" народи. Антонович же висував на перший план не політичні, а соціально-природничі чинники. Позитивістська теорія "факторів", яку він послідовно проводив, передбачала всебічне висвітлення ходу історичного процесу, всіх сторін і проявів життя різних соціальних верств [1].

Стаття Володимира Антоновича "Київ, його доля та значення від XIV до XVI століття" стала яскравим підтвердженням цитованого вище твердження. Вона була вміщена не лише в першому номері "Киевской стрины", але й була першою статтею, якою відкривався номер [1; с. 1–48]. На 48-ми сторінках тексту, професор В.Б. Антонович розкрив основні перипетії політичного, господарського та релігійного життя Києва за понад двісті років. Він переконливо спростував тезу про цілковите запустіння Києва та Київщини після монгольського завоювання, вказуючи, що політичний занепад Києва почався задовго до монголів і був спричинений внутрішніми причинами міжусобної князівської боротьби, а не зовнішніми чинниками [1; с. 1–6]. Одночасно, дослідник наголошував на тому, що з приходом на Київщину литовської династії Гедеміновичів починається поступове відродження Києва, як помітного політичного та релігійного центру [1; с. 6–12].

Володимир Антонович зображує широку палітру політичного життя та боротьби у Великому Князівстві Литовському, пов'язану з автономістськими прагненнями київської знаті та бажанням киян відстояти давні права княжого міста [1; с. 12–39.]

Цікаво підкреслити, що В. Антонович чимало уваги у своїй статті приділяє питанням повсякденного життя Києва, становищу та укріпленню київського замку, цеховим організаціям, побуту знаті [1; с. 39–42] І це при тому, що традиційно вважається, що структури повсякденності починають детально студіюватися істориками лише у ХХ столітті.

Особливе місце в статті посідає висвітлення церковного життя Києва русько-литовського періоду. Вчений зосереджується на питаннях втрати і відновлення Києвом статусу митрополічної резиденції, боротьби між православними та унійними ієрархами тощо. [1; с. 42–48]

Фактично, стаття В. Антоновича в першому номері "Киевской стрини" була піонерською спробою максимально точно реконструювати життя старої княжої столиці в русько-литовську добу. Підсумовуючи. Вчений зазначає: "Звісно, що з допомогою тих джерел, які до нас дійшли, створити детальну та повну картину не можливо, проте історичний матеріал, на нашу думку, є цілком достатнім для того, аби визнати, що в досліджувану епоху Київ зі своєю околицею не був у цілковитому запустінні, очікуючи іноземних колоністів, але навпаки брав дієву участь в історичному житті Західної половини Русі, значним чином керував цим життям, або, в усякому разі, займав у ній дуже почесне місце". [1; с. 48]

Другою великою статтею В. Антоновича, присвяченою київському життю і вміщеною на шпальтах "Киевской стрини" була розвідка про родину київських вейтів, прозваних в народі Ходиками. [2; с. 233–261] Вказане дослідження не обмежувалося до історії одного роду, але одночасно подавало найширший огляд київського життя в рамках функціонування самоуправління, гарантованого магдебурзьким правом, упродовж двох століть. Слід підкреслити, що професор В. Антонович доволі критично ставився до само функціонування магдебурзького права в українських містах. Він, зокрема, відзначав: "... завдяки самостійності міської общини, її самоуправлінню та отриманим пільгам, міщани мали отримати значний простір для діяльності, забезпеченість праці та легкість збуту її продуктів; можна було очікувати розвитку міста у всіх відносинах та повного процвітання міської общини. Очікування ці, однак, не зовсім виправдалися. (...) Нові привілеї не відобразилися позитивно на піднятті рівня життя основної маси міського населення: утворилася міська аристократія, гурток, тісно пов'язаний інтересами, який піклувався про зростання свого багатства і впливу (...) причини цього ненормального явища в житті київської громади лежали не тільки в егоїстичних інстинктах і прагненнях до експансії осіб, які встигли висунутися в передові лави (...) Магдебурзьке право, за статтями якого мало керуватися і судитися київське міщанство, являло собою кодекс, який сформувався в іншу епоху, серед іншого племені та в інших історичних умовах; його юридичні норми могли бути цілком прийнятними для саксонських міст Х–ХІ століття (...), але право це не мало нічого спільного з руськими містами загалом, які розвивалися на цілковито інших засадах, прагнули до вічового порядку, а не колегіального управління, і у звичаєвому праві слідуючи цілком іншим юридичним нормам та поглядам". [2; с. 233–234]

Розглядаючи магдебурзьке право як чужорідне для України, В. Антонович вбачав саме в ньому причину колосального майнового розшарування міщан і появи герметичних заможних груп, які протягом десятиліть здійснювали керівництво містом. Слід наголосити, що у своїй статті професор В. Антонович виразно не симпатизує роду Ходик, звинувачуючи династію київських вейтів не лише у незаконному збагаченні, але й у політичному інтриганстві та цілковитій підтримці заходів

польської корони спрямованих на утвердження в Києві унійної церкви. Очевидно, що з точки зору сьогодення, такі погляди В. Антоновича виглядають дещо опережено, але їх легко пояснити, виходячи з позиції сучасного Антоновичу суспільства та його власної біографії.

Характеризуючи статтю Володимира Степановича Іконнікова "Київ у 1654–1885 рр.", вміщену в часописі "Киевская старина" в 1904 р., [4] слід наголосити, що це одна із небагатьох краєзнавчих праць, які вийшли з-під пера цього видатного вченого історика, джерелознавця, педагога, методолога. Однак, очевидно, її написання було справою честі для уродженця міста.

Стаття, вміщена в чотирьох номерах "Киевской стрини" являла собою послідовний виклад історії Києва з акцентуванням уваги на питаннях політичної, економічної, церковної, шкільної та воєнної історії міста з одночасними екскурсами у яких висвітлювалися питання містобудування, розширення меж Києва в різні епохи. Велику увагу вчений приділяє візитам до Києва російських імператорів: Петра I, Катерини II, Єлизавети Петрівни, Олександра I, Миколи I. Характеризуючи їх як незмірних благодійників міста, які сприяли розвитку його торгівлі, піднесенню науки, розбудові фортифікаційних укріплень тощо.

Слід відзначити, що загалом праця В.С. Іконнікова, і це було абсолютно закономірно для того часу, цілковито вписує Київ у канву т. зв. загальноросійської історії, як центр південної частини "руського мира". Хоча при цьому дослідник змушений визнавати, що навіть на зламі XVIII–XIX століть населення Києва та околиць носить такий самий "козацький характер", як і за часів Б. Хмельницького і практично не переймає великоросійських звичок і традицій, натомість київське міщанство ревно оберігає власні традиції пов'язані з правом проведення цехових парадів, носіння зброї ополченням тощо. [5; с. 4–17]

Цікаві відомості про стосунки між різними етнічними групами киян, вміщені в дослідженні В. Іконнікова, дозволяються вченому реконструювати основні перипетії етнокультурного життя міста. [5; с. 38–46]

Найціннішим у дослідженні Києва В. Іконніковим, на наш погляд, були викладені факти з історії господарського життя киян та містобудування. Цілковито можна погодитися з твердженням професора В.І. Ульяновського про те, що праці В.С. Іконнікова навіть сьогодні зберігають "...не лише історіографічну, а й власне історико-фактологічну цінність...". [10] Скажімо, його блискучий аналіз ведення міського господарства [6; с. 243–249] або торгівлі у XVIII столітті, [6; с. 243–249.] з викладенням детальних цифрових даних вражає своєю сумлінністю й вичерпністю.

Абсолютно закономірно, що вихованець і професор Київського університету В. Іконніков, чимало уваги приділив питанню появи університетської освіти в Києві. Він детально виклав усі основні проблеми пов'язані з численними спробами відкрити університет до XIX століття, відобразив основні факти з історії університету святого Володимира в перші роки існування. [7]

Не позбавлені інтересу також і цікаві демографічні дані про стан населення Києва у першій половині XIX століття, які демонструють динаміку змін міського населення, чисельність релігійних, соціальних та етнічних груп тощо. [8]

Підсумовуючи своє краєзнавче дослідження про Київ на сторінках "Киевской стрини" Володимир Іконніков намалював великі перспективи розвитку Києва у ХХ столітті. Будучи патріотом свого міста, він бачив лише позитивний і динамічний його розвиток у майбутньому: "Наступна хроніка Києва встановлює швидкий приріст його народонаселення до початку ХХ століття (до 300000) і створення "кам'яного міста" протягом

останніх 30 років. На основі картограм, кладених за офіційними даними, Південно-західний край виділяється густими, яскравими барвами, порівняно з блідим тлом інших губерній (...) губернія Київська, в більшості, відзначена особливо яскравими фарбами; вантажний та пасажирський рух по їхніх прибутках демонструє, що Київ має всі шанси стати одним із найбільших вузлових центрів російської залізничної мережі. Бюджет міста досягнув майже 3 млн. У відповідності до промислових і торговельних потреб краю в Києві у окреслений проміжок часу виникли нові фінансові заклади. (...) У сфері духовній Київ займає одне з провідних місць. За кількістю періодичних та інших видань він переважає Одесу, Харків, Ригу, Казань, Тбілісі та інші міста. Його університет займає третє місце за кількістю слухачів і далеко випереджає своїх найближчих переслідувачів..."

На відміну від досліджень В.Іконнікова, праця присвячена історії Києва, опублікована в "Киевской старине" професором І.Луцицьким, позбавлена футуристичних прогнозів та патріотичного пафосу, носить більш академічний характер, базована на матеріалах генерального (Румянцівського) опису Малоросії 1766–1768 рр. Обрана нами для аналізу стаття І.Луцицького була опублікована в журналі в 1888 р. [9], коли вчений уже мав славу всесвітньо відомого дослідника історії Франції.

Ретельно аналізуючи Румянцівський опис, І. Луцицький наголошує, що документ не дає вичерпні відомості про місто. Зокрема, в ньому не міститься інформація про верхній Київ, а подаються дані лише про Києво-Поділ та найближчі київські околиці [9; с. 1–3], які вже навіть на момент написання статті були складовими частинами міста.

Зі статті випливає, що основне населення Києва у другій половині та наприкінці XVIII століття концентрувалося, головним чином, на Подолі, де розташовувалося 1926 дворів, з яких абсолютна більшість належала міщанам і лише 45 вважалися козацькими (114 мешканців обох статей) [9; с.5–6]. При цьому, дослідник наголошує, що київське козацтво перебувало в плачевному економічному стані, не володіло великими земельними угіддями і, на відміну від лівобережного козацтва, не було найзаможнішою верствою населення міста і навіть, здебільшого, не володіло тими землями на яких розташовувалися їхні подвір'я, а винаймало їх у магістрату, київських церков і монастирів, сплачуючи відповідну орендну платню [9; с. 6–8]. Єдиним привілеєм, яким, за інформацією І. Луцицького, користувалося київське козацтво було використання ним великих сінокісних угідь між Дніпром і Десною. Які лежали за 15 миль від тодішнього Києва. Проте навіть за цей незначний привілей між міщанами і козаками точилася справжня війна й магістрат постійно намагався присвоїти собі вказані землі [9; с.8–10]. Аналогічна боротьба велася і за привілей козацтва виробляти горілку [9; с.11–14].

Подаючи детальний опис тодішнього Києва, І.Луцицький зауважує майже цілковиту незаселеність просторів між Подолом та Печерськом уздовж Хрещатницького Яру, де було лише декілька хат у яких мешкали найбільш бідні міщани [9; с.15].

У дослідженні І.Луцицького також детально описано господарське життя київських монастирів і становище, відділеного від основної частини міста, Печерського містечка [9; с.16–24]. При цьому, цікаво відзначити, що міщани Печерська у 1766 р. були здебільшого бідні, будували свої садиби на орендованій, а не приватній землі, майже не мали господарств, а їхні хати всі без винятку були мазанками [9; с.24].

Значну частину дослідження представляє собою опис навколишніх слобідок, хуторів і сіл, які, основним чином, належали київським монастирям [9; с. 25–73].

І. Луцицький констатував абсолютну патріархальність господарства Києва 1766 року, підкреслюючи, що "Київ був тоді абсолютним відображенням старовини у справі виробництва. Заводів і фабрик, за маленьким винятком, у ньому не існувало. А між тим, він не міг зробитися, подібно до багатьох міст Лівого берега, винятково землеробським поселенням: заважали ґрунти в більшості своїй непридатні для землеробства. Єдиною допомогою ставало заняття, яке домінувало тоді також у всій землеробській смузі Лівобережжя, й, посеред натурального господарства, було єдиним джерелом набуття коштів. Я маю на увазі винокуріння, яке сильно розвинулося тоді в Малоросії. (...) Тут в Києві воно мусило перетворитися в головне джерело існування та великих прибутків. Всякий, хто володів хоча б якимись коштами і бажав забезпечити себе, одразу ж відкривав винокурню або шинок. Хрещатик, як ми бачимо, був перетворений мало не в єдину винокурню слобідку. Винокурні розкидані були навколо всього Києва (...) зрозуміло, чому винокуріння викликало тоді таку запеклу боротьбу між міщанами, козаками і монастирями..." [9; с. 73]

Вчений підкреслює, що винокуріння та наявність великої кількості шинків призвели до розорення й деградації значної частини київських міщан наприкінці XVIII століття, що потягло за собою занепад ремесел і торгівлі, а також навіть зовнішнього вигляду Подолу в зазначений період [9; с. 74].

Підсумовуючи зауважимо, що праці викладачів університету святого Володимира, вміщені в журналі "Киевская старина" наприкінці XIX – на початку XX століття присвячені надзвичайно різноманітній тематиці, яка хронологічно охоплює період від XIV до XIX століття, стосується політичної, військової, економічної, побутової історії, висвітлює найрізноманітніші аспекти демографії, містобудування, етнополітичних стосунків, внутрішньо суспільних взаємин між різними верствами населення, правових відносин в середовищі міської громади тощо. Аналізовані нами твори були фундаментальними, основоположними працями для розвитку киевознавства у майбутньому.

1. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. – Январь 1882. – Т. 1. – С. 1–48.
2. Антонович В. Планы Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI – XVII ст. // Киевская старина. – Февраль 1882. – Т. 2. – С. 233–261. 3. Детальніше про часопис і його авторів див.: Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1897. – т. 56, I отд. – № 3; Павловский И.Ф. и др. Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882–1906). – Полтава, 1911; Грушевский М.С. Историография 1880–1890 гг. Лазаревский и кружок "Киевская старина" // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 1. – СПб., 1914; Житецкий И. "Киевская старина" сто років тому. Історичні нариси та спомини. // За сто літ. – Кн. 3. – К., 1928; Короткий Ю.А. З історії створення першого історичного журналу на Україні (До 90-річчя виходу в світ першого номера журналу "Киевская старина") // Укр. іст. журнал. – 1972. – №1; Матях В.М. Журнал "Киевская старина" і його місце в дослідженнях з історії української медієвістики // Проблеми української історичної медієвістики. Методологічні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. – Кам'янець-Подільський, травень 1989; Матях В.М. "Киевская старина" // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007 та ін. 4. Іконніков В. Киев в 1654 – 1855 гг. Исторический очерк // Киевская старина. – Сентябрь 1904. – Т. 9. – С. 213–274; Октябрь 1904. – Т. 10. – С. 1–64; Ноябрь 1904. – Т. 11. – С. 155–216; Декабрь 1904. – Т. 12. – С. 516–685. 5. Іконніков В. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк // Киевская старина. – Октябрь 1904. – Т. 10. – С. 4–17. 6. Іконніков В. Киев в 1654 – 1855 гг. Исторический очерк // Киевская старина. – Сентябрь 1904. – Т. 9. – С. 243–249. 7. Іконніков В. Киев в 1654 – 1855 гг. Исторический очерк // Киевская старина. – Октябрь 1904. – Т. 10. – С. 48–63; Т. 11. – С. 195–196; Т. 12. – С. 539–574. 8. Іконніков В. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк // Киевская старина. – Октябрь 1904. – Т. 12. – С. 526–530. 9. Луцицький І. Киев в 1766 году // Киевская старина. – Январь, февраль, март 1882. – Т. 1–3. – С. 1–74. 10. Ульяновський В. Знання і незнання Володимир Іконніков // Іконніков В. Історичні портрети. – К.: Либідь, 2004. – С. 82. 11. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович Володимир Боніфатійович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 57.

ПЕРЕГОВОРИ М. ТЕТЧЕР ТА М. ГОРБАЧОВА В СЕРЕДИНІ – ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РОКІВ

У статті розглядаються особливості відносин Великої Британії та Радянського Союзу в середині та другій половині 1980-х рр. Автор торкається проблем міжнародної політики обох країн та їхньої співпраці на міжнародній арені. Проаналізовано найбільш дискусійні питання відносин двох країн: скорочення ядерної зброї, забезпечення балансу сил між державами ОВД та НАТО і захист власних державних інтересів у світовій політиці.

This article is devoted to the problem of relations between Great Britain and the USSR in the middle – the second part of 1980. The author touches upon the problems of British and Soviet foreign policy and intensify their positions on the international arena. The article contains information about most discussion questions in foreign policy of both countries: contraction of nuclear weapons, balance of forces between the countries of NATO and OWT and defence of national interests in the world.

Британсько-радянські відносини середини – другої половини 1980-х рр. є цікавою та актуальною темою для дослідження. По-перше, співпраця Великої Британії з Радянським Союзом в цей період вийшла на якісно новий рівень порівняно з попередніми роками: зв'язки стали тіснішими, а керівники обох країн змогли знайти спільну мову в обговоренні низки важливих для держави проблем, і піти на компроміс в питаннях, щодо яких їхні думки різко відрізнялись. По-друге, можна стверджувати про недостатнє вивчення даної проблематики в сучасній історіографії, зокрема роботах українських істориків.

Джерельна база даного дослідження базується передусім на матеріалах Національного Архіву Британії та Архіву М. Тетчер. Ці документи є цінними першоджерелами, оскільки подають не лише об'єктивну інформацію, а й формують уявлення про робочу атмосферу британського Кабінету міністрів в цей час. Цінним джерелом є матеріали преси. Газета "The Times" містить важливу інформацію про особливості проведення зустрічей двох лідерів та стосовно дискусійних там питань. Для дослідження проблеми також було залучено матеріали американської газети "Time", які засвідчили прихильність Заходу до М. Горбачова та не високу популярність там його попередників. Окрему увагу варто приділити мемуарам М. Тетчер "Роки на Даунінг-стріт", де автор торкнулася найбільш обговорюваних обома лідерами проблем: застосування ядерної зброї та балансу збройних сил. Особливості ставлення британського прем'єр-міністра до радянського Генсека яскраво висвітлюють праця "Спогади про Мергі" під редакцією І. Дейл, мемуари М. Тетчер "Мистецтво управління державою" та інтерв'ю глави британського уряду радянському журналові "Огонек" під назвою "Свобода поєднана з відповідальністю" [14, 13, 16, 17, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 1, 10, 11].

Цінну інформацію безпосередньо про тематику перемовин керівників Великої Британії та СРСР містить робота російської дослідниці О. Золіної "Роль Маргарет Тетчер в історії розвитку радянсько-британських відносин". Особливостей співпраці двох країн торкається українська дослідниця О. Червко у статті "Пріоритети зовнішньої політики уряду Маргарет Тетчер (1979–1990)" [4, 15].

Головну увагу пропонованого дослідження було зосереджено на зустрічах керівних осіб Великої Британії та СРСР, під час яких відбулося їхнє знайомство та визначення пріоритетних шляхів розвитку обох країн.

На початку прем'єрства М. Тетчер розцінювала СРСР як "імперію зла", державу, з якою можна вести перемовини лише з позиції сили. Тоді як радянську політику називала ворожою та загрозовою для всього світу, з огляду на її комуністичну ідеологію. Однак, конференція консервативної партії в м. Скарборо восени 1983 р. відобразила зміну у ставленні британського прем'єра до Радянського Союзу. М. Тетчер відзначала: "Що б ми не думали з приводу Радянського Союзу, радянський комунізм уже

винайдено і назад дороги немає. Ми живемо на одній планеті, тому за сприятливих умов, маємо бути готовими до розмови з радянськими керівниками. Ми не повинні втратити можливості для діалогу і зберегти його в інтересах як Заходу, так і Сходу" [4, с. 118].

Часті та продуктивні зустрічі М. Тетчер з М. Горбачовим засвідчили початок порозуміння між обома лідерами. У своїх мемуарах М. Тетчер відзначала, що "в період поглиблення кризи в СРСР (середина 1980-х рр.), за умов гострої нестачі свободи слова та свободи вибору, саме М. Горбачов пішов назустріч вимогам часу. Мова йде про економічну реформу, під якою комуністи – від Леніна до Горбачова – розуміли лише підвищення ефективності марксистсько-ленінської системи, а не відмову від неї" [10, с. 101]. Такий підхід, на думку британського лідера, міг дати позитивний результат в період правління інтелігентного Ю. Андропова (1983–1984 рр.), який, на думку М. Тетчер, "розумів, до якої економічної прірви підійшов Радянський Союз, однак був дуже хворим, а його наступник, К. Черненко (1984–1985 рр.) – крім того, був і надзвичайно "тупим", щоб зрушити справу з місця" [10, с. 101]. В американській пресі щодо їхньої політичної діяльності писатимуть: "Андропов. Черненко. Імена можуть змінюватися, але пісня залишається тією ж", натякаючи на те, що до влади приходять нові люди, однак їхня політика залишається незмінною [9, р. 1]. Саме тому зовнішньополітичні радники місця Тетчер переконували її у доцільності ведення перемовин саме з М. С. Горбачовим.

17 грудня 1984 р. в Чекерсі (заміська резиденція прем'єр-міністра Великої Британії) відбулася перша зустріч британського прем'єра М. Тетчер та, на той час, члена Політбюро ЦК КПРС М. Горбачова. На її початку обидва політики порівняли сільськогосподарські системи країн. М. Тетчер відзначила прогрес в реформуванні радянських колгоспів. Вона порадила колезі залучити більшу кількість людей в сферу промисловості з метою попередити безробіття та провести реформи на основі вільного підприємництва [16].

Протягом зустрічі М. Тетчер і М. Горбачов обговорювали питання завершення гонки озброєнь в космосі та стосовно американської програми СОІ (стратегічна оборонна ініціатива), оголошеної 23 березня 1983 р. президентом США Р. Рейганом, кінцевою метою якої було досягнення домінування в космосі та створення протиракетного "щита" США. Крім того, дискутувались питання взаємодії НАТО та Організації Варшавського Договору (ОВД). Британський прем'єр-міністр відзначала, що для того, щоб відчувати себе в безпеці необхідно досягнути балансу збройних сил між ОВД та НАТО. М. Тетчер відзначила факт недовіри М. Горбачова до Р. Рейгана стосовно його програми СОІ. На думку радянського колеги, президент США прагнув переваги, насамперед, у військовій справі. Проте, британський прем'єр, ставши на бік американського колеги, запер-

чила будь-яке прагнення США до світового домінування. Вона запевнила, що "американці завжди використовували свою міць за необхідних умов та демонстрували надмірну щедрість в допомозі іншим країнам" [16]. М. Тетчер засвідчила свою прихильність до Р. Рейгана та СОІ. Вона вбачала "завдання ядерної зброї в стримуванні війни, а не ведення її" [16]. Британський прем'єр нагадала членові радянського ЦК КПРС, що саме СРСР був першою країною, здатною розробляти супутникові системи [16].

Ця зустріч дала можливість М. Тетчер зрозуміти, що вона має справу з найперспективнішим із радянських політиків. З цього приводу вона відзначала: "мені подобається пан Горбачов. З ним можна займатися бізнесом. Ми віруємо у власні політичні сили, він у свої, а я у свої" [13]. Британський глава зазначила, що їм з М. Горбачовим необхідно працювати так, щоб, по-перше, попередити війну та досягти успіху в питанні роззброєння та, по-друге, щоб досягти успіху у вище зазначених питаннях, необхідно довіряти один одному та співпрацювати в торгівельній та культурній сфері [16]. Загалом, радянський гість справив приємне враження на М. Тетчер своєю манерою поведінки, що різко відрізнялась від поведінки попередніх керівників.

Друга зустріч британського прем'єр-міністра та (з 11 березня 1985 р.) Генерального секретаря Компартії М. С. Горбачова відбулася в кінці березня 1987 р. в Кремлі лише в присутності перекладачів та помічників. М. Тетчер підготувалася до переговорів з британським лідером, попросивши у радянського посольства в Лондоні переклад всіх промов М. Горбачова і ретельно їх вивчивши.

Зустріч у Москві засвідчила протилежність думок обох лідерів щодо низки важливих питань. На думку М. Тетчер, найкращою гарантією безпеки Заходу є ядерна зброя: "перспектива без'ядерної Європи, не кажучи вже про без'ядерний світ, переповнювала її жахом" [14]. М. Горбачовим було викладено радянську систему загальної безпеки, центральним моментом якої навпаки було скорочення, а потім і повне знищення ядерної зброї [12, р. 450]. Британський прем'єр відзначала, що британські ядерні сили є незалежними і незначними порівняно з радянськими (останню тезу вона доводила з особливою переконатністю) [15, с. 325]. Однак, М. Тетчер позитивно висловила стосовно: збереження дії договору з ПРО (протиракетна оборона) та необхідності підписання угоди між СРСР і США про невихід з нього протягом встановленого терміну; підписання угоди про РСД (ракети середньої дальності) в Європі та знищення хімічної зброї. Під час зустрічі було підписано низку угод про співпрацю в галузі вивчення космічного простору в мирних цілях та щодо виділення земельних ділянок для будівництва посольств двох країн та розвитку торгівлі. Звернувшись до М. Горбачова, британський лідер відзначила: "ми уважно слідкуємо за вашою діяльністю, високо цінуємо спроби покращити життя свого народу. Ви маєте право на вашу систему і власну безпеку... Не зважаючи на відмінність наших систем, ми здатні передати один одному корисний досвід. Ми в захопленні від тієї енергійної політики змін, яку Ви намагаєтесь проводити. У нас спільна проблема – як керувати змінами" [1, с. 226]. Варто відзначити, що візиту такого рівня представника консервативної партії до СРСР не було близько двадцяти років.

Третя зустріч М. Тетчер з М. Горбачовим відбулася 7 грудня 1987 р. на військово-повітряній базі Брайз-Нортон неподалік від Оксфорда. Під час зустрічі питанням номер один було укладання договору між СРСР та США щодо ліквідації ракет середньої та меншої даль-

ності (РСМД), що планувалось на 8 грудня 1987 р. Саме з цією метою радянський лідер летів до Вашингтону, однак зупинився на кілька годин в Британії, щоб поспілкуватися з британським прем'єром, яку називав "третьою силою у підписанні цієї угоди" [6, р. 1].

Під час візиту до Британії М. Горбачов відзначав, що "угоди щодо ліквідації двох видів зброї досягти не дуже легко, але ми обговорили це і зі Сполученими Штатами, і з Британією, своїми союзниками та партнерами". М. Тетчер на це відповідала, що "дотримуватиметься здорового глузду у виконанні домовленостей, прийнятих завтра". Прем'єр відзначала, що "угода про РСМД стане основою надбезпечності для громадян не лише наших двох країн, а й Європи, Сполучених Штатів і світу вцілому" [6, р. 1].

У перемовинах обох країн щодо ядерної зброї кардинальних змін не відбулося. М. Тетчер продовжувала розвивати свою концепцію неможливості досягнення без'ядерного світу: "Я зацікавлена в світі без війни, а не в світі без ядерної зброї...". Тоді як М. Горбачов розвивав діаметрально протилежне бачення цієї проблеми. Хоча радянський лідер відзначав, що досягнення угоди про РСМД мало вираз бажань всіх хто прагне миру, роззброєння та без'ядерного світу, М. Тетчер продовжувала мати свою точку зору з цього приводу. На пресконференції після візиту М. Горбачова до Вашингтону, британський прем'єр вимагала, щоб "ядерна зброя ніколи більше не виходила з-під контролю" (малася на увазі заборона створення нових видів ядерної зброї), пояснюючи це збільшенням ризику традиційної війни, яка скоро переросла б в перегони за першість у використанні ядерної зброї. Як приклад, М. Тетчер відзначала, що "якщо б Гітлер володів такою ядерною зброєю, то картина світу значно відрізнялася б від сучасної" [6, с. 1]. Відбувся обмін думками щодо "афганського питання", а саме того факту, що, на думку М. Тетчер, наближалася виведення радянських військ із Афганістану.

Британські чиновники та міністри були одностайними щодо екстраординарної дружності та оптимізму у британсько-радянських взаєминах. М. Тетчер назвала М. Горбачова "владною особою і визнала, що є такою ж". Два лідери мали рідкісну змогу бути відвертими в захисті власних інтересів без обмежень під час перемовин. М. Тетчер вважала М. Горбачова прихильником її закликів до скорочення традиційних сил в Європі, а також наголосила на своїй лояльності до НАТО. Вона прагнула скликання великого саміту для обговорення успішного підписання угоди про ліквідацію РСМД. Британський прем'єр хотіла почати процес стратегічного збройного скорочення, а саме п'ятидесяти відсоткового скорочення стратегічних запасів, що зумовлювало б ліквідацію хімічної зброї і запровадження балансу традиційних сил в Європі від Атлантики до Уралу. Лідери Варшавського пакту вітали підписання угоди щодо ліквідації РСМД М. Горбачовим та Р. Рейганом, називаючи її результатом "робочих зв'язків" США – СРСР [8, р. 20]. На їхню думку, цей договір став прогресом в роззброєнні і створенні вільного світу від ядерної зброї [2, р. 5].

Під час зустрічі з М. Горбачовим пані Тетчер дивувалася оточуючих лояльністю до радянського колеги. Вона зазначала, що щиро вірить в перемовини з М. Горбачовим, які мали відбутися в найближчий час з приводу стратегічного збройного скорочення. Британський прем'єр-міністр також "довіряла панові Горбачову у пошук шляхів досягнення порозуміння з американцями щодо технологій "Зоряних воєн" з метою внесення стабільності в цю площину оборонних зусиль" [3, р. 5].

Нагадаємо, що в червні 1982 р. СРСР були проведені військові навчання із застосуванням наземних та

морських балістичних ракет, протиракет, військових супутників (в тому числі і перехоплювача) названі Заходом "Семигодинною ядерною війною". Ці навчання здійснили величезний вплив на військово-керівництво США. Саме вони стали однією з причин початку програми "Стратегічної оборонної ініціативи" (23 березня 1983 р.), протиракетної системи космічного базування (в світі більш відомою за назвою "Зоряні війни"). У перемовинах М. Горбачова та Р. Рейгана не було визначено терміну дії угоди ПРО, оскільки Сполучені Штати пропонували сім років, а Радянський Союз – десять. На думку, політичних оглядачів обох країн: "угоду між США та СРСР було написано темною мовою, яка дозволила поставити низку запитань для тлумачення" [3, р. 5]. Протибалістичними компонентами були названі протибалістичні ракети, запускові системи та радарні. Адміністрація США була переконана в тому, що "Зоряні війни" є "полем тестів", які жодним чином не чинитимуть перешкод стратегічним балістичним ракетам у повітрі. М. Горбачов був переконаний в тому, що його поступливість в питаннях програми "Зоряних воєн" позитивно вплине на його роль у перемовинах щодо програми стратегічного збройного скорочення [3, р. 5].

Після від'їзду М. Горбачова з Великої Британії М. Тетчер відзначала "несхожість радянського лідера на жодного із попередніх керманів, як сміливого, цілеспрямованого та хороброго, що переслідує колосальну мету – перебудову радянського соціалізму" і зазначала, що зв'язки між обома країнами стали кращими ніж будь-коли до цього" [7, р. 14]. Законодавство про гласність і перебудову було гідним уваги британського прем'єра. Вона зауважила, що британський кредит довіри СРСР значно зріс, з огляду на акцентування уваги країни на контролі за зброєю та правами громадян [6, р. 1]. М. Тетчер провела паралелі в обговорюваних з радянським керманом питаннях щодо його програми внутрішнього реформу. Вона констатувала значний результат в його бажанні руху вперед, не дивлячись на проблеми, спричинені його персоною в середині радянської партійної машини [6, р. 1].

Четверту зустріч М. Тетчер та М. Горбачова було заплановано на грудень 1988 р. Однак, вона не відбулася через події у Вірменії (землетрус). За ініціативою М. Тетчер з британського бюджету було виділено 5 млн фунтів стерлінгів у фонд допомоги постраждалим у Вірменії [4, с. 120].

Під час п'ятої зустрічі британського прем'єр-міністра та радянського Генсека, що відбулася 5–7 квітня 1989 р., зокрема дискутувались питання, присвячені правам людини в СРСР. Радянське керівництво цікавила позиція М. Тетчер стосовно ядерного роззброєння. М. Горбачов підкреслив важливість Договору про не розповсюдження ядерної зброї (1968–1969 рр.) зазначивши, що, "щоб цей важливий договір діяв, необхідно позбутися ядерної зброї, адже ядерні держави зобов'язалися прагнути до ядерного роззброєння" [17]. Однак британський прем'єр не лише не змінила своїх поглядів, а й виступала за модернізацію ядерної зброї. В цілому обидва керівники були задоволені результатами зустрічі: обговорили регіональні проблеми і відзначили, що їхнє вирішення полегшується в умовах зростаючої міжнародної співпраці (вирішення конфлікту в Намібії), обмірковували проблеми заборони хімічної зброї та шляхи вирішення близькосхідного конфлікту. Було підписано Меморандум про взаєморозуміння між урядами Британії та СРСР з питань видачі віз їх громадянам, Меморандум про взаєморозуміння між урядами держав щодо побудови школи в м. Ленінакані (Вірменська РСР) та угоду стосовно захисту капіталовкладень [17].

Підводячи підсумки зустрічі, М. Тетчер відзначала: "у мене склались дуже гарні відносини з паном Горбачовим, тому, що в ньому розкривається надзвичайно мужня людина, яка дивиться в майбутнє своєї країни, володіє аналітичним складом розуму, що дозволяє йому правильно аналізувати та виправляти недоліки. Пан Горбачов розуміє, що особиста свобода людини в поєднанні з політичними свободами демократичного суспільства і за наявності економічних свобод можуть створити високий рівень матеріального благоденства" [11, с. 5].

У червні 1990 р. М. Тетчер здійснила робочий візит до Москви, під час якого обговорювались результати поїздки радянського лідера до США з приводу вирішення ситуації у Перській затоці [1, с. 227–228].

20 листопада 1990 р. у радянському посольстві в Парижі відбулася остання зустріч прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер та Президента СРСР (з 15 березня 1990 р.) М. Горбачова. Під час зустрічі М. Тетчер отримала повідомлення з Лондона про не достатність отриманих нею голосів у першому турі виборів, що стало однією з причин її відставки. М. Горбачов з цього приводу зазначав: "це був благородний крок. Всеодно він посіяв жаль в моїй душі" [1, с. 228].

Підводячи підсумки, варто сказати, що зустрічі двох керівних осіб Великої Британії та СРСР заклали фундамент продуктивного британсько-радянського співробітництва середини – другої половини 1980-х рр. Вони дали змогу не лише ближче познайомитися керманам обох держав, але й визначили пріоритетні шляхи співпраці обох країн: роззброєння, знищення хімічної зброї, завершення гонки озброєнь в космосі та співпраця обох країн в галузі вивчення космічного простору в мирних цілях, забезпечення балансу сил між державами ОВД та НАТО. До кінця 1980-х рр. британсько-радянські відносини значно зблизилися у питаннях, присвячених правам людини. М. Тетчер активно підтримувала М. Горбачова у прагненні перейти до ринкової економіки. Її політика сприяла перегляду відносин країн Заходу щодо СРСР (сприяння перебудові) та налагодженню дипломатичних контактів.

Дослідження наукової проблеми, що розглядається в цій статті, може бути корисним для вивчення в майбутньому специфіки британсько-радянських відносин в умовах розпаду Радянського Союзу.

1. Воспоминания о Мэгги: Портрет Маргарет Тэтчер / Сост.: Изин Дейл. – К., 2003.
2. England J., Berlin E. East blok backs cuts in balance of forces // The Times. – 1987. – 12 December.
3. Evans M. Gorbachov bides his time on Star Wars // The Times. – 1987. – 12 December.
4. Золина О. М. Роль Маргарет Тэтчер в истории развития советско – британских отношений // Человек и общество: на рубеже тысячелетий: Международный сборник научных трудов. – 2001. – Вып. 5.
5. McEwen A. Victory parade in Moscow for Yeltsin // The Times. – 1989. – 30 May.
6. Oakley R. "A promise of more to come". Gorbachov acknowledges Thatcher's role in arms success // The Times. – 1987. – 8 December.
7. Prolonging Russia's winter // The Times. – 1987. – 16 December.
8. Church G. Reagan Gets Ready // Time. – 1984. – 30 January.
9. Corrigan T. Andropov's death // Time. – 1984. – 12 March.
10. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегия для меняющегося мира. – М., 2005.
11. Тетчер М. Свобода сопряжена с ответственностью // Огонек. – 1989. – 12 марта.
12. Thatcher M. The Downing Street Years. – L., 1993.
13. Thatcher M. "I like Mr Gorbachev. We can do business together": TV interview for BBC December 17 1984 // Margaret Thatcher foundation. – Режим доступу: <http://www.margarethatcher.org>.
14. The United Kingdom Defence Programme: The Way Forward. Maritime Tasks // The National Archives. – Режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/>.
15. Черевко О. Пріоритети зовнішньої політики уряду Маргарет Тетчер (1979–1990) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2005. – Вип., 14.
16. Visit of the Gorbachevs to Britain 1984 December 17 // Margaret Thatcher foundation. – Режим доступу: <http://www.margarethatcher.org>.
17. Visit of the Gorbachevs to Britain 1989 April 6 // Margaret Thatcher foundation. – Режим доступу: <http://www.margarethatcher.org>.

ВПЛИВ КУБІНСЬКОГО ЛОББІ НА ЗОВНІШНЮ ТА ВНУТРІШНЮ ПОЛІТИКУ США (1960-і рр. – поч. ХХІ ст.)

В статті досліджується вплив американців кубинського походження на формування внутрішньої і зовнішньої політики США.

Cuban Americans' influence on the US foreign and domestic policy formulation is studied in the article.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. у США проживали близько 1,3 млн кубинців-емігрантів або дітей мігрантів. З них приблизно 1 млн. осіб народились на Кубі, 300 тисяч – у США від кубинських батьків. [7] Виникнення такої чисельної етнічної громади було зумовлене насамперед політичними чинниками. Після Революції міграційна політика США щодо Куби почала набувати більш політичного забарвлення і взяла за мету стимуляцію еміграції, як легальної так і нелегальної.

Етнічні громади і лоббістські групи активно впливають на зовнішню та внутрішню політику США. Вони реагують на події у світі і тиснуть на американську виконавчу та законодавчу владу з метою задоволення своїх інтересів. Кубинське лоббі є одним з найвпливовіших й активно досліджуваних. Зокрема його вивченням постійно займаються кубинський Центр вивчення міжнародної міграції (Centro de Estudios de Migraciones Internacionales) [3,4], Гаванський університет [5,6], науковці з різних країн (такі як С. Ламрані, Дж. Свейг та ін.) [1, 2]. Варто зазначити, що на теренах колишнього СРСР цим питанням активніше займаються російські дослідники Інституту Латинської Америки РАН, а також С. Міхайлов, С. Червоная, В. Сударев, Е. Лозанський. Для української науки ця тема є досить новою і мало вивченою, тому ми вирішили приділити їй свою увагу.

Кубинська громада значно відрізняється від інших латиноамериканських громад у США. Рівень освіти, доходів, наявність конкретних політичних поглядів і цілей зробили її повноцінним гравцем на політичній арені. Використання різного роду інструментів (як легальних, так і ні) значно підвищує ефективність кубинських лоббістів. Через більшу сконцентрованість в одному штаті (Флорида) і значну кількість представників в органах влади, вони досягли істотного впливу.

Постійне продовження "тимчасовості" перебування кубинців у США, а також нескінченні привілеї сприяли економічному і політичному розвитку громади, а також дали змогу швидко натуралізуватися. Більшість кубинців була зареєстрованою як виборці Республіканської партії і згодом навчилася контролювати владу на місцевому рівні. Основною єдинаючою ідеєю групи було повалення революційного режиму на Кубі. Варто зазначити, що кубинці з Флориди достатньо швидко розвинулись у політичній сфері (з 1960 по 1980-ті), в той час як та частина громади, яка зосередилась у Нью Джерсі не мала власних організацій і представників у владі. Її характерною особливістю стала, однак, більша кількість зв'язків з іншими латиноамериканськими групами та американцями, на відміну від кубинців у Флориді.

Наприкінці 1990-х, кубинці у Флориді спромоглися взяти під контроль соціально-політичні інституції, навчилися розуміти політичні правила і норми США, а також зосередили у своїх руках значний капітал та заручилися необхідною підтримкою для свого просування як політиків. Подібність основних цілей щодо Куби на локальному та державному рівні полегшило для кубинців здійснення впливу на зовнішню політику США. Місцеві осередки Республіканської партії всіляко підтримували кубинців, щоб отримати їхні голоси. [3] Прийнято вважати, що кубинські лоббісти завжди були радикаль-

ними правими, втікачами з острова або їх нащадками, які вимагали постійної жорстокої політики щодо своєї батьківщини. Але зважаючи на те, що на початку ХХІ ст. позиції громади починають формувати нащадки другого і третього покоління емігрантів, політика США відносно Куби та настрої серед представників кубино-американців почали зазнавати змін. [4]

Найпоказовішим зразком організаційних структур кубинської імміграції у США став Національний кубинсько-американський фонд (The Cuban American National Foundation - CANF), створений у 1981 р. До 1980 р. існували сотні об'єднань, які спрямовували свою діяльність на протистояння Кубинській революції і були підзвітні американцям, але структури власне кубинців, орієнтованої на формування політики не було. З приходом до влади Р. Рейгана просувається ідея створення Фонду у рамках широкого проекту боротьби з комунізмом у світі і для надання кубинцям організаційного інструменту, який водночас буде елементом ширшої політичної системи США. Фонд ґрунтувався на "Програмі Санта Фе", створеній групою фахівців, головним чином Джорджтаунського університету, частина з яких були членами Ради Національної Безпеки США. У 1981 р. голова ЦРУ В. Кейсі рекомендує Р. Аллену – раднику з питань національної безпеки в адміністрації Р. Рейгана, створити відповідну організацію. Р. Аллен разом зі своїм помічником кубинцем М. Елгарретою обрали людей для Фонду, який мав представляти консервативне кубинсько-американське лоббі на зразок найефективнішого з етнічних лоббі – єврейського. [4]

Уже перші кроки НКАФ засвідчили його наполегливість і розмах планів. Не завжди легальними методами, організація спромоглася змусити США розпочати радіомовлення на острів (Радіо Марті у 1985 р.), телемовлення (TV Марті у 1990 р.), а також налаштувати делегацію ООН у комісії з прав людини засудити режим Кастро та ізолювати його. [8] Фонд знову вачувався у підтримці та організації закатів проти Кастро та його уряду. Керівництво НКАФ відкидало всі ці заяви. [1] Проте, у липні 1998 р. в одному інтерв'ю "Нью Йорк Таймс", Л. Посада Каррілес (звинувачуваний у політичних вбивствах на території США) сказав, що лідер НКАФ Х. Мас Каноса заплатив йому загалом 200 тис. доларів для його операцій. Потім Каррілес відмовився від цих слів, назвавши їх брехнею заради реклами антиреволюційного руху і дратування Фонду. [9]

Прикметною була і постать Х. Мас Каноси, який очолював Фонд від заснування і до 1997 року. Хорхе Мас Каноса – кубинський емігрант, учасник подій у Затоці свиней. Народився у місті Сантьяго у сім'ї ветеринара кубинської армії. У середині 1950-х рр. батько відправив його до США на навчання у коледжі Північної Кароліни. Після повернення на Кубу у 1959 р. (Кастро уже був при владі), Х. Мас Каноса долучився до студентського політичного руху і через конфлікт з новим керівництвом країни у середині 1960 р. емігрував до США. У Маямі Х. Мас Каноса змінив низку робітничих посад, а весь свій вільний час присвячував боротьбі проти Кастро. У 1971 р. він отримує позику у 50 тис. доларів та рекомендації у своїх друзів-емігрантів і купує невелику

фірму, яка працює на телефонну компанію у Пуерто Ріко. Згодом фірма змінює назву і виграє контракти на прокладання дротів і встановлення телефонних стовпів для Сазерн Белл (Southern Bell) у Флориді. Через деякий час вона перетворилася на своєрідну імперію телекомунікацій, а її власник став одним з найзаможніших бізнесменів іспаномовного походження у США. [10]

Створення і запуск Радіо Марті також зараховують до досягнень Х. Мас Каноси. Метою радіо було мовлення на Кубу (світові новини, правда про режим Кастро) для поширення антикомуністичних поглядів. У перший рік Радіо Марті отримало фінансування у 10 млн доларів, а 7,7 млн було заплановано на наступний рік через бюджет Голосу Америки. Радіо Марті не стало надто ефективним зняттям боротьби проти Кастро, хоча забезпечило роботою кубинських іммігрантів. Відповіддю на ефір Радіо Марті з боку Куби стала зупинка дії Договору 1984 р. щодо врегулювання міграційних питань. У 1987 р. Х. Мас Каноса ввів у суспільний обіг ідею супутникового телеканалу Марті і Конгрес США виділив 16 млн доларів на його запуск у 1990 р. Від початку 1980-х до 2007 р. американські платники податків витратили більше 500 млн. доларів на теле- та радіомовлення сумнівної ефективності. [1]

Національний кубинсько-американський фонд, який після смерті у 1997 р. Х. Мас Каноси очолив його син Х. Мас Сантос, виступає проти будь-яких змін у політиці США щодо Куби. Фонд виправдовує ембарго через те, що Кастро – комуністичний диктатор, що принижує свій народ, забрав власність іноземних фірм і загрожує американським інтересам. Скасування ембарго, на думку Фонду, може загрозувати проведенню економічних та демократичних реформ у Латинській Америці. [2] Хоча вважається, що кубинські американці підтримують цю політику, це не є так, оскільки багато хто має родичів на Кубі, які страждають від наслідків ембарго. Обговорювання проблеми ембарго в рамках Фонду і кубинської спільноти у США почало набувати більш риторичного характеру. На початку XXI ст. щорічно кубино-американці надсилають своїм родичам більше 800 млн доларів. [2] Цей грошовий потік, доповнюваний ще й речовими посилками, фактично робить "пробоїну" в американському ембарго.

Поряд з активною участю в розбудові інформаційних впливів США на кубинській території, НКАФ відіграв важливу роль у дискусійних імміграційних випадках. Зокрема, він був однією зі сторін у справі Еліана Гонсалеса. Після драматичної морської переправи до Флориди, 6-річний хлопчик, єдиний, хто лишився в живих (його мати та її приятель потонули), був відправлений до своїх родичів у Маленькій Гавані (м. Маямі). Батько Еліана за підтримки кубинських властей почав вимагати повернення сина на острів. Для Куби цей випадок був індикатором політики США, а також можливістю змусити кубинських американців змінити думку щодо ембарго. Громада розділилась на два табори: ті, хто підтримував бажання покійної матері хлопчика і вважали, що він має залишитись у США (НКАФ), і тих, хто виступав за його повернення до батька. Батько мав усі права вимагати повернення своєї дитини додому і Конгрес США все ж не підтримав кубинських американців. Після 8 місяців активного розгляду справи хлопчика все ж повернули на Кубу. Повернення Еліана на острів розглядалось як перемога Кастро та його режиму. Справа також мала суто американські політичні наслідки: Е. Гор на виборах 2000 р. серед кубинських американців отримав лише 20% порівняно з 80% Дж. В. Буша, що на 15% менше, ніж під час перемоги демократів у 1996 р. [1] Саме цим великою мірою зумовлювалась перемога

Дж. В. Буша у ключовій Флориді, а отже, як не парадоксально це звучить, американско-кубинці стали для нього вирішальною електоральною групою. Справа Еліана Гонсалеса мала такий резонанс оскільки, по-перше, це був рік виборів президента, по-друге, події розгортались у Маямі, по-третє, вона широко висвітлювалась у засобах масової інформації. Пов'язані з нею дискусії охопили майже все американське суспільство, включаючи Конгрес і президента. Звичайно, основний характер їй надавав конфлікт США з Кубою. [5]

Разом з громадсько-політичними організаціями зрачка НКАФ у США також діють інші суб'єкти лоббізму кубинців-іммігрантів. Сучасні дослідники умовно поділяють кубинське лоббі на 4 групи: 1. інтелектуальні академічні кола; 2. бізнес та торгівельні кола; 3. політично орієнтовані науково-дослідні інститути; 4. грантоутворюючі фонди. Звичайно, всі вони взаємодіють між собою, але мають різні стратегічні завдання. Спільною їх характеристикою є засудження ембарго США щодо кастрівської Куби. Інтелектуальне академічне крило представлене 5 групами, які часто працюють разом: Програма з розвитку науки та прав людини Американської асоціації розвитку науки (Science and Human Rights Program of the American Association for the Advancement of Science); Американська асоціація викладачів університетів (American Association of University Professors); Американська асоціація світового здоров'я (American Association for World Health); Американське фізичне товариство (American Physical Society); Комітет свідомих науковців (Committee of Concerned Scientists). Ці організації спеціалізуються на питаннях прав людини, політики США щодо подорожей на Кубу, розширення академічних та наукових обмінів, а також контактів для подальшої наукової співпраці. У більш широкому плані, ці групи займаються проблемою негативного впливу ембарго на здоров'я та харчування на Кубі. [11]

Друга група складається з різних бізнес лоббістів, які добиваються розширення торгівлі та допомоги остріву. Спеціалізовані групи, наприклад, Американці за гуманітарну торгівлю з Кубою (Americans for Humanitarian Trade with Cuba), Аламар Асошіейтс (Alamar Associates) досліджують та надають консалтингові послуги американським фірмам, зацікавленим у створенні та веденні бізнесу на Кубі. Американська бізнес рада щодо Куби (American Business Council on Cuba), ЮЕСЕЙ Енгейдж (USA Engage) намагаються спрямувати зовнішню політику США на зняття ембарго. Представники цих кіл готові ігнорувати режим Кастро і наполягають на необхідності розвитку бізнесу. [11]

На рубежі десятих років XXI ст. у США існувало більше 1000 науково-дослідних центрів, 100 з яких розташовувались у Вашингтоні. Більшість з них є невеликими організаціями, які створюються на короткий термін для забезпечення дослідницьких потреб передвиборчої кампанії певного кандидата. Науково-дослідні центри відрізняються за джерелами фінансування, спрямованістю результатів своїх досліджень, спектру політичних питань, якими займаються, академічним рівнем членів організації та їх ідеологічною орієнтацією. Головним інструментом впливу науково-дослідницьких центрів є адресовані широкому загалу публікації на різні теми, серед яких є і пов'язані з Кубою, її режимом, кубинською громадою у США. [6] Цією проблематикою займалися Інститут КАТО (CATO Institute), Центр стратегічних та міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies), Рада з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations), Фондація за Нову Америку (New America Foundation) та інші.

Кубинські лоббісти також мають значний фінансовий вплив на членів Конгресу та кандидатів у президенти.

Сума їх фінансових внесків у фонди помічників зростає від 180 тис. доларів щорічно у 1979 р. до 1,7 млн у 1996 р. Загальна сума кубинських фінансових надходжень, залучених у виборчий процес, складає близько 9 млн доларів (1979–2000 рр.) на федеральному рівні. Хоча кубино-американці вважаються республіканцями, 60% коштів жертвувались демократам. На законодавчому рівні 56% фінансування здійснювалось на користь кандидатів-демократів, а на президентському республіканці отримали близько 70% надходжень. Фінансовими можливостями кубинське лоббі поступається лише єврейському, але коли йдеться про фінансову участь у виборах членів Конгресу і кандидатів у президенти, кубинські американці перші. Найбільші суми сплачувались у 1995–1996 рр. під час прийняття закону Хелмса-Бартона, який вводив низку нових економічних санкцій щодо острова. Саме тоді демократи отримали 71% виплат. [2]

На 2011 р. американці кубинського походження представлені у Конгресі США. Четверо з них у Палаті представників, троє – сенатори. Ілеана Рос-Летінен, республіканка з Флориди, стала першою жінкою латинського походження у Конгресі у 1989 р.; Лінкольн Діас-Баларт і його брат Маріо Діас-Баларт також флоридські республіканці; Альбіо Сірес – демократ з Нью Джерсі. У листопаді 2004 р. Мел Мартінес, республіканець з Флориди, колишній секретар міністерства житлового будівництва і міського розвитку під час першої адміністрації Дж. У. Буша, був обраний до Сенату. Роберт Мендес, демократ з Нью Джерсі також був обраний до Сенату у 2006 р. [12] 3 січня 2011 р. до них долучився молодший Сенатор-республіканець Марко Рубіо (Флорида). [13]

Кубинські американці тісно пов'язані з сім'ями високопосадовців. Національний кубинсько-американський фонд є давнім другом політичного клану Бушів. В 2000 р. Дж. В. Буш був обраний президентом після скандалу з підрахунком голосів. Флоридські лоббісти зіграли велику роль у забороні перерахунку голосів, що дозволило йому отримати перемогу. Джеб Буш – губернатор Флориди 1999–2007 рр. займав свій пост також за підтримки кубинських американців. Дж. Г. В. Буш і його син Дж. В. Буш отримали значну електоральну фінансову допомогу від кубинських лоббістів – 165 225 доларів і 114 550 доларів відповідно. [2]

Зв'язок Дж. Г. В. Буша з терористом Орландо Бошем, причетним разом з Л. Породою Каррілесом до загибелі 73 людей у 1976 р. внаслідок підризу пасажирського літака, спричинив багато галасу. "Терориста номер один" у Флориді (за визначенням ФБР) у 1990 р. після тиску з боку конгресменки І. Рос-Летінен, було пробачено і випущено на свободу президентом Дж. Г. В. Бушем. Це допомогло Джебу Бушу стати губернатором Флориди, а потім у 2002 р. бути переобраним.

Широкий розголос отримало одне кадрове рішення, яке поставило в епіцентр громадської уваги стосунки Бушів і кубинської громади. У вересні 2002 р. Джеб Буш

призначив Рауля Кантеро (кубинсько-американця) головою вищого суду Флориди. Р. Кантеро був адвокатом О. Боша і називав його "кубинським патріотом", а його вчинки лише "політичними заявами". Окрім того новий голова суду доводився онуком Ф. Батісті. Суддя іспаномовного походження був єдиним, хто не працював суддею фактично до обрання на такий високий пост. [2]

Таким чином можна констатувати, що за декілька десятиліть після приходу до влади Ф. Кастро кубинська імміграційна громада розбудувала у США могутню і структуровану систему впливів на владу і суспільство країни-реципієнта. Головними рисами цієї системи є 1) доповнення діяльності масової лоббістської організації (НКАФ) зусиллями мережі інших об'єднань; 2) спрямування великих ресурсів на завоювання місць у законодавчих органах; 3) географічна концентрація владних, фінансових і медійних ресурсів громади (сформована насамперед історичними обставинами); 4) переважання консервативних вартісних орієнтирів і більша ставка на республіканців, зумовлені насамперед сутністю ідеологічного конфлікту громади і режиму Ф. Кастро. З огляду на значні можливості кубинсько-американської організованої спільноти, а також у зв'язку з імовірними динамічними змінами у кубинському суспільстві, зумовленими відходом від влади Ф. Кастро, лоббістська діяльність представників громади американських кубинців потребує поглибленої уваги дослідників, зокрема з огляду на новітні організаційні та персональні зміни у ній.

1. Sweig, Julia E. CUBA: What everyone needs to know. – Oxford University Press, New York, 2009.
2. Lamrani, Salim. El lobby cubano en Estados Unidos de 1959 hasta nuestros días. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rebelion.org/docs/3255.pdf>
3. Matrínez, María Rosa Gentile. Acerca de los cubanos y su poder político en el sur del estado de la Florida. – CEMI. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/documentos/2%20Anuario%20Mary%20Gentile%20OK.pdf>
4. Pérez, Maura Juampere. Evolución de las nuevas dinámicas dentro de la derecha cubano americana. – CEMI. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/cemi/documentos/5%20Maura%20Juampere%20EVOLUCION%20DE%20LA%20DERECHA%20CUBANO%20AMERICA%20NA.pdf>
5. Dominguez, Esteban Morales. Algunas reflexiones sobre el impacto del caso Elfan en la política hacia Cuba. – Universidad de la Habana – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/ceseul/Articulos/ELIAN.PDF>
6. Castro Mariño, Soraya. El proceso de conformación de la política exterior de los Estados Unidos. – Universidad de la Habana - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uh.cu/centros/ceseul/Articulos/ISC07.pdf>
7. Sitio del Gobierno de la República de Cuba // http://www.cubagob.cu/rel_ext/acuerdos.html
8. Encyclopedia of the New American Nation // <http://www.americanforeignrelations.com/O-W/Special-Interest-Lobbies-Ethnic-lobbies.html>
9. Wikipedia // http://es.wikipedia.org/wiki/Luis_Posada_Carriles
10. The New York Times // <http://www.nytimes.com/1997/11/24/us/jorge-mas-canosa-58-dies-exile-who-led-movement-against-castro.html?pagewanted=all>
11. The AccessMyLibrary // <http://www.accessmylibrary.com/article-1G1-21221606/cuba-lobby-then-and.html>
12. Contacto Magazine // <http://www.contactomagazine.com/cubanamericans.htm>
13. Wikipedia // http://es.wikipedia.org/wiki/Marco_Rubio

Надійшла до редколегії 17.02.12

Н. Шуфрич, канд. тех. наук

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА Б. С. ТИШКЕВИЧА (1849–1939) У КИЇВСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВІСТІ

Висвітлено науково-організаційну роль українського вченого Б.С. Тишкевича у процесі становлення та розвитку агрономії на Правобережній Україні у 1890-х рр. ХХ ст.

The scientific-organizational role of the Ukrainian scientist B.S. Tyshkevich in the process of formation and development of agricultural science in the Ukraine in 1890 years the twentieth century has been illuminated.

Відтворюючи історію в сучасних умовах національного відродження, є потреба проаналізувати й об'єктивно оцінити внесок кожного напрямку сільськогосподар-

ської науки та окремої особистості в розвиток аграрного сектору нашої держави. Вивчення минулого свого народу на новій методологічній основі, вільній від будь-

яких ідеологічних догматів, передбачає не тільки аналіз діяльності відомих постатей, але й життя та творчість тих діячів, які за різних обставин залишились недослідженими. Необхідно не лише відродити забуті імена, а й визначити кожному з них належне місце в історії України. Так, до літопису вітчизняної науки належить досі маловідоме ім'я графа Бенедикта Станіславовича Тишкевича, висвітлення творчого доробку якого і є метою нашого дослідження.

Протягом XIX – на початку XX ст. відбулися відчутні зміни у всіх сферах життя країни. Швидкими темпами розвивалися промисловість, транспорт, торгівля, що в свою чергу сприяло інтенсивній реорганізації сільського господарства. Однією з галузей аграрного сектору, яка у досліджуваний період почала інтенсивно розвиватись, було виробництво цукрового буряку, що потребувало не тільки кваліфікованих працівників, але й конкретних наукових розробок. Досліджуючи історію Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (КТСГ) та внеску цієї громадської організації у розвиток вітчизняної аграрної науки кінця XIX – початку XX століття, привернула увагу досі не досліджена постать Б.С. Тишкевича. Його ім'я пов'язано не тільки із діяльністю згаданого товариства, створенням агрохімічної лабораторії, але й польським інтелектуальним життям України.

Творчий шлях Б.С. Тишкевича є настільки ж яскравим як і пореформена доба українських земель. Бенедикт (Венедикт) Станіславович Тишкевич (1849–1939) походив із шляхетської родини польського походження. Крім графського титулу він успадкував на рівні із двома своїми братами по 1/3 (833 дес.) родинного помістя в м. Андрушівка Липовецького повіту Київської губернії. Одружившись у 1885 р. на принцесі Марії Любомирській, побудував собі новий будинок в північно-західній частині Андрушівки. Там був ставок, будинок був оточений садом, який ймовірно і дав йому назву "Зелена". Садина ця, на жаль, була повністю зруйнований під час громадянської війни. Отримавши вищу інженерну освіту, граф почав керувати роботами на цукровому заводі, заснованому ще його батьком в Плискові біля родинного маєтку. Саме тут він засновує метеорологічну станцію (очолював Ф. Добровольський), агрохімічну лабораторію та проводить дослідні роботи із цукровим буряком [19]. Результатом цієї роботи стало видання наукової праці, присвяченої методиці оцінки та ефективних способів розведення насіння цукрового буряку [20]. До цієї лабораторії запрошувались на безкоштовне стажування молоді хіміки, а власник за свій рахунок публікував їх праці [16]. У 1895 р. на сторінках польськомовного часопису "Gazeta Sukrownicza" він оголошує конкурс наукових робіт присвячених цукровому буряку та фінансує преміальний фонд, що склав 500 руб. [18]

Подібні захоплення дослідництвом були непоодинокі серед землевласників. В першу чергу, створення сільськогосподарських дослідних установ було однією з форм піклування про власні майбутні статки. Адже, проводячи дослідні роботи з різними сортами рослин та мінеральними добривами, власник одержував необхідні відомості щодо покращання власних виробничих показників. Для відставних військових, до числа яких належали власники найвідоміших дослідних установ імперії (П.П. Трубецької, А.Є. Гагарін, О.О. Шміт), організація та участь у наукових розробках в галузі сільського господарства давала одну із небагатьох можливостей продовжити соціальну активність. Можна допустити, що допомога у поширенні агрономічних знань та вивченні вітчизняних ґрунтових та кліматичних умов, шляхом створення приватних станцій, дозволяло відчути себе

знову на службі вітчизні. Варто згадати й про мотив наукового інтересу: цікавлячись сільськогосподарською наукою, завдяки існуванню власної станції та штату професіоналів, власник міг долучитись до практики агрономічного експериментування.

Найактивніше долучились до процесу становлення та розвитку агрономії на Правобережжі землевласники польського походження. У другій половині XIX століття, після поразки січневого повстання, поляки переживали не найкращі часи, зазнаючи в Російській імперії репресій, переслідувань, різноманітних утисків та обмежень. Національна політика царської влади в економічній та соціокультурній сфері створювала пільгові умови для російського дворянства. Цим самим підштовхувала польську шляхту, яка володіла в краї значними фінансовими та земельними ресурсами, до об'єднання зусиль задля покращення умов ведення господарювання шляхом запровадження новітніх досягнень тогочасної агрономії та адаптації їх до місцевих умов, тим самим сприяла появі сільськогосподарських дослідних установ. Так, лише в Подільській губернії існувало біля 30 насінневих селекційних підприємств, власниками яких були поляки. Але дослідна робота вимагала значних доготривалих фінансових і кадрових зусиль. Це підштовхувало власників до кооперації, яка могла бути легальною в єдиній сфері – економічній, у вигляді сільськогосподарських товариств. Участь у діяльності цих об'єднань гарантувало чи не єдиний варіант громадської діяльності, який надавав можливість співпраці із владними особами та сприяв фінансовому збагаченню. Але і тут влада ставилась досить обережно до створення будь-яких суспільних організацій, у тому числі й сільськогосподарських. Це пояснює той факт, що південно-західні губернії займали останнє місце серед адміністративних територій імперії за кількістю даних об'єднань [9]. Прикладом такої застережної поведінки може бути затримка (до 1876 р.) відкриття Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Хоча ще починаючи із 60-х років місцеві поміщики звертались із пропозиціями щодо організації агрономічного товариства [11]. Аналіз національного складу членів цього об'єднання демонструє, що вони за своєю більшістю склались із поляків: з 398 членів поляками були 163 особи [12]. На це вказував і часопис "Przegląd Tygodniowy": "Це вперше поляки беруть участь у товаристві, створеному за кордоном, і зараз становлять його більшість" [17]. КТСГ стало практично єдиним центром громадського життя землевласників, котре, як і в Мінську та Вільні, розвивалось під пильним контролем росіян. Відомо також, що його завжди очолював предводитель дворянства, тобто росіянин. Товариство мало дванадцять різних відділів, серед яких чільне місце посідали агрономічний, землеробства та насінневий. Зокрема, на засіданнях Відділення землеробства заслуховувались доповіді його членів про організацію науково-дослідницької роботи, про результати дослідів із селекції і яровизації насіння. Питання діяльності організації висвітлювались на сторінках періодичного часопису "Земледелие". Одним з найскладніших завдань, яке намагались розв'язати в рамках діяльності відділення була організація сільськогосподарської станції з агрохімічною лабораторією.

Першу згадку про лабораторію знаходимо в протоколі засідання членів товариства від 7 листопада 1888 р., на якому І.Л. Модзелевський зробив заяву про влаштування ним у Києві хіміко-аналітичну лабораторію і просив взяти її під захист і контроль товариства. З цього приводу було прийнято рішення: "прийняти до відома і ознайомитися зі справою раніше доповіді перед зага-

льними зборами товариства" [13]. У наступному році Модзелевський вніс пропозицію про оренду приміщення у саду Мерінга з метою влаштування лютневої насінневої виставки.

Назріле питання щодо створення агрономічної лабораторії вдалося розв'язати одному з найактивніших членів товариства графу Б. С. Тишкевичу, делегату 3-го обласного з'їзду сільських власників України в 1895 р. На чергових зборах Відділення землеробства від 20 січня 1896 р. він був одногосподарно обраний головою, змінивши на цій посаді професора Київського університету Сергія Михайловича Богданова. На його прохання помічником голови обрали урядового губернського агронома А.М. Терського і секретарем редактора журналу "Земледелие" І.В. Лещенка. В.С. Тишкевич виголосив промову перед присутніми на зборах, в якій виклав основні завдання Відділення землеробства: об'єднання для спільної діяльності агрономічних станцій, дослідних полів, селекційних лабораторій і подібних установ, розкиданих у Південно-Західному краї; проведення за допомогою названих установ аналізів, експертизи усіх видів сільськогосподарської продукції за доступною ціною; сприяння піднесенню селянського землеробства, поширення серед сільського населення сільськогосподарських знань [14]. Щоб виконати поставлені завдання він на засіданні членів товариства від 17 лютого 1897 р. вніс пропозицію щодо проведення засідань не менше одного разу на місяць та закликав до єднання членів навколо щотижневика "Земледелие". Через декілька років В. Тишкевич турбувався про безкоштовне розповсюдження цього журналу серед селян. Насамперед його захопила ідея заснування агрохімічної лабораторії. Для втілення в життя свого задуму він прийняв кардинальне рішення стосовно її створення і ознайомив членів товариства із власною Плісково-Андрушівською дослідною станцією, розробки якої на той час уже були відомі науковій громадськості. З появою хіміка Альфреда Бодри, який очолив станцію, поглиблюються та розширюються сфери наукових дослідницьких тем. Зокрема, продовжується вивчення цукрового буряку [1], значних успіхів було досягнуто в питаннях вивчення культури картоплі, про що А. Бодри ще 9 березня 1892 р. доповів на засіданні КТСГ, чим викликав жваві дискусії на сторінках польськомовного видання "Rolnik i Hodowca" [21].

Завідувач лабораторії З.К. Янушевський здійснив поїздку на дослідні станції Південно-Західного краю, про що доповів на засіданні Відділення землеробства 17 лютого 1897 р. Позитивні враження склались від роботи дослідних станцій у Немерчі та Смілі, а дослідне поле в Умані, на його думку, потребувало покращення своєї роботи. З. Янушевський, відзначаючи заслуги значених вище дослідних станцій перед сільським господарством, висловив жаль, що вони не об'єднані у своїй дослідницькій діяльності. Доповідач висловився за об'єднання станцій для роботи в єдиній системі і за єдиними методиками при Відділенні землеробства Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у вигляді "Об'єднання дослідних станцій і лабораторій Південно-Західного краю" [15]. На засіданні Ради товариства від 8 січня 1898 р. В.С. Тишкевич зробив заяву про влаштування при товаристві агрономічно-хімічної лабораторії. В цій заяві було викладено умови її заснування, а саме, що Товариство бере на себе повне облаштування цієї лабораторії та утримання її працівників. Рада товариства прийняла ухвалу про створення лабораторії і надання під неї приміщення. У наступному році на засіданні Відділення 23 лютого розглядалося питання про діяльність

агрономічно-хімічної лабораторії. У звіті її директора Янушевського було зазначено, що агрономічна лабораторія значною мірою сприяла покращенню землеробства. Зокрема її було доручено з'ясувати вплив селітри та суперфосфату щодо впливу на сільськогосподарські рослини [2]. Крім того, на засіданні обговорювались результати дослідів з очищення стічних вод місцевого цукрового заводу та утилізації лугів шляхом удобрення ними ґрунту за системою Стефана. Досліди довели ефективність цього методу щодо підвищення урожайності цукрового буряку [8]. В цей період також ставилось питання про відкриття ентомологічного відділення при лабораторії [3]. Але вже на засіданні ради товариства від 15 листопада 1903 р. було піднято питання про недостатній рівень ефективності роботи лабораторії. Окрім того, не було вирішено і юридичні питання, адже до кінця не було оформлена передача графом Тишкевичем цієї лабораторії на баланс товариства, що певним чином гальмувало її подальше фінансування з боку товариства [4]. В заяві Тишкевича була одна умова – лабораторія своєю прибутковою діяльністю мала окупити всі витрати графа на створення лабораторії і доки цього не станеться лабораторія мала залишитися у власності Тишкевича. З пояснювального листа, який граф надав товариству, випливало, що власник ставив за мету при передачі лабораторії товариству об'єднання дослідницької роботи невеликих провінційних товариств, що на жаль не сталося. Тому власник вирішив продати лабораторію її завідувачу пану З. Янушевському, а отримані кошти Тишкевич пропонував використовувати як позичковий капітал для купівлі землеробського знаряддя [5]. На жаль, КТСГ так і не спромоглася організувати свою діяльність та фінансові зусилля у створенні власної агрономічної лабораторії. Діяльність графа Тишкевича не обмежувалась лише цим питанням. На засіданнях товариства він неодноразово піднімав проблеми антимонаopolної діяльності щодо державної підтримки невеликих цукрових заводів, які знаходились в умовах жорсткої конкуренції з великими акціонерними цукровими компаніями [10]. За ініціативи графа з 1897 р. при товаристві почало діяти посередницьке бюро, метою діяльності якого було налагодження та допомога у комерційній діяльності членам товариства, зокрема, в звіті цієї структури за 1899 р. вказувалось на значні фінансові успіхи [6].

З 1901 р. основна діяльність Бенедикта Станіславовича була зосереджена в рамках Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, створеного цього року в м. Умань Київської губернії та очолюване Тадеушем Флорковським. До території, що охоплювала сферу його діяльності, входили Уманський, Липовецький, Таращанський, Звенигородський повіти Київської губернії та Ольгопільський і Гайсинський повіти Подільської губернії. Графа Тишкевича було обрано почесним його членом. Товариство провадило широку оціночно-статистичну та дослідну роботу. Протягом 1905–1907 рр. комісією з аграрно-економічних досліджень території діяльності товариства, здійснено експедицію. З 1912 р. товариство починає проведення систематизованої дослідної роботи за прикладом Київського, Подільського товариств сільського господарства та Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Було організовано власну мережу полів для проведення колективних дослідів, головним завданням якої стало вивчення питань: застосування добрив, відбору відповідних до місцевих умов сортів сільськогосподарських рослин, дослідження ефекту від застосування різноманітних агротехнічних прийомів [7]. Результати робіт підтвердили дані мережі дослідних полів Всеросійського това-

риства цукрозаводчиків щодо значення фосфорної кислоти під час удобрення ґрунтів чорноземного типу з його деградаціями, зазначено необхідність розробки питання про удобрення калієм. Порівняльні дослідження щодо урожайності різних сортів озимої пшениці, вівса, ячменю та картоплі доводили ефективність використання місцевих сортів та необхідність селекційних напрацювань. Значні результати у рентабельності виробництва простежувалися на прикладі картоплі, яка, за підрахунками спеціалістів товариства, мала в недалекому майбутньому замінити буряк як основну культуру регіону.

Таким чином, Бенедикт Станіславович Тишкевич – поляк за походженням, український учений зробив певний внесок не тільки у діяльність Київського та Умансько-Липовецького товариств сільського господарства, але й в цілому в становлення та розвиток агрономії на українських землях.

1. Бодры А. Сахарная свекловица и ее улучшение посредством рациональной селекции / А. Бодры // Земледелие. – 1899. – №30. – С. 471–476. 2. Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства и с.-х. промышленности // Земледелие. – 1899. – №14. – С. 213–215. 3. Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства и с.-х. промышленности // Земледелие. – 1899. – №16. – С. 244–246. 4. Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства за первую треть 1903 г. // Земледелие. – 1903. – №49. – С. 854–858. 5. Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства и с.-х. промышленности // Земледелие. – 1904. – №3. – С. 37–40. 6. Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства и с.-х. промышленности // Земледелие. – 1899. – №8. – С. 115–116. 7. Куланский Я. К. Инструкции к постановке коллективных опытов / сост. Я.К. Куланский, под ред. Антона Дионисевича Яблоновского; Уманско-Липовецкое сельскохозяйственное общество. Отдел полеводства –

Умань : тип. "Порядок", 1915. – 24 с. 8. Результаты опытов удобрений почвы сепарационным щелоком, произведенных в Плисково-Андрушевской опытной агрономической станции графа В. С. Тышкевича // Земледелие. – 1899. – №29. – С. 453–455. 9. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Год первый., Ч. I.: Адрес – календарные сведения к весне 1911 г / под ред. В. В. Морачевского; ГУЗ и З. Департамент земледелия. – СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1911, с. XXXIX, Таб. III. 10. Тышкевич В. С. О причинах упадка сельскохозяйственных сахарных заводов, тесно связанных с интересами местного землевладения, и о желательных правительственных мерах для их развития (Доклад инженера гр. В. С. Тышкевича – председателя отделения земледелия Киевского общ. Сельск. хозяйства) / гр. В. С. Тышкевич // Земледелие. – 1899. – №13. – С. 190–194. 11. ЦДДА України у м. Києві. Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Вольнского генерал-губернатора. 1832–1914 pp., Оп. 38, Спр. 881 Отчет генерал-губернатора за 1862 г., 1862 г., Арк. 30. 12. ЦДДА України у м. Києві. Ф. 731 Киевское общество сельского хозяйства. 1888–1918 pp., Оп. 1, Спр. 1. Протоколы заседаний, 1888 p., 24 арк. 13. Там само. – Арк. 54. 14. Там само. – Спр. 73, арк. 2-3. 15. Там само. – Спр. 1. Протоколы заседаний, 1888 p. – Арк. 4–6. 16. Epszstein Tadeusz Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II poł. XIX w. / Tadeusz Epszstein; In-t Historii PAN. – Warszawa: Wyd. Neriton, 2005. – s. 420. 17. Kijowskie Towarzystwo gospodarstwa i przemysłu wiejskiego // Przegląd Tygodniowy. – 1884. – №36. – S. 17. 18. Konkurs naukowy o cukrownictwie fundowany przez "Kijów" // Kraj. – 1895. – №16. – S. 24. 19. Tyszkiewicz Benedykt Dumki czyli prawdziwa powieść. T.1. / Benedykt Tyszkiewicz; do druku podał Sławomir Górzyński. – Warszawa: "DiG", 2006. – s. 6. 20. Tyszkiewicz Hr. B. Kilka uwag w sprawie oceny nasion buraka cukrowego I o sposobach rozwinięcia u nas prawidłowej jego kultury / przez Hr. B. Tyszkiewicza. – Warszawa: druk Rubieszewskiego I Wrotnowskiego, 1896. – 17 s. 21. Wydzga Bolesław Nowa metoda analizy, zastosowanej do chemicznej selekcji kartofli. Referat inżyniera chemika Alfreda Baudri, odczytany dnia 9 (21) marca 1892 roku na członków Kijowskiego Towarzystwa Rolniczego / streścił Bolesław Wydzga // Rolnik i Hodowca. – 1892. (T.X.) – №14. – S.164–165.

Надійшла до редколегії 17.02.12

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 109

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,1. Наклад 300. Зам. № 212-6172.
Вид. № 1 1 Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 17.08.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02